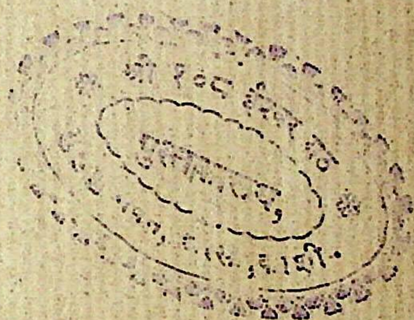

9.3

T

T

T

T

T

T

T

६५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योगसूत्रवृत्तिः

(नागोजीभट्टकृता)

नत्वा पतञ्जलिं देवं योगे वृत्तिं लिखाम्यहम्।
छायया व्यासभाष्यस्य तद्गूढार्थप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥

नन्वेतेन योगः प्रत्युक्तः (ब्र. सू. २।१।३) इति व्याससूत्रेणास्य शास्त्रस्य प्रत्याख्यानात्किमेतच्छास्त्रविचारेणेति चेन्न । 'सांख्यज्ञानेन योगमार्गेण वा न निःश्रेयसमधिगम्यत इति' इति तद्भाष्यमुपादाय 'उपनिषद्वोध्यस्य तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्त्येव, न जातु योगशास्त्रोक्तयमनियमादि बहिरङ्गोपायमन्तरङ्गं च धारणाध्यानसमाध्यादिमन्तरौपनिषदात्मसाक्षात्कार उदेति ' इति मिश्रग्रन्थेन समाधानात् । श्रुतिविरुद्धे प्रधानादिसत्यत्वे तु नास्य तात्पर्यमिति मिश्रोक्तेश्च । तत्प्रकरण एव ' द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिन ' इति भाष्यमुपादाय ' ये प्रधानादिनिरूपणमात्रतात्पर्यकतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थ ' इति मिश्रैरुक्तम् । तथा तत्प्रकरण एव भाष्ये ' सर्वाणि तर्कस्मरणान्येतेन प्रतिवक्तव्यानि । ननु तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु । फलपर्यवसायि तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्यजमेव । नावेदविन्मनुते (तै. ब्रा. ३। १२।९।७), तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (बृ. ३।९।२६) इत्यादिवाक्येभ्य ' इत्युक्तम् । अत एव

मुक्तिर्योगात्तथा योगात्सम्यग्ज्ञानं महीयते ॥,
तपस्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः ॥ (गी. ६।४६) ।

इत्यादिस्मृतिषु योगो मोक्षहेतुतयोक्तः । स किंस्वरूपः किमुपायः किंद्वारा

---

3. B. reads योग for योगे.
5. A. om. शास्त्रस्य after अस्य.
6. A. reads च for वा.
9. A. B. read ध्यानधारणा for धारणाध्यान.
10. B. C. read विरुद्धं प्रधानादिसत्त्वम् for विरुद्धे प्रधानादिसत्यत्वे तु नास्य तात्पर्यम्.
13. A. reads तर्कस्योपकरणानि for तर्कस्मरणानि.
19. A. reads ज्ञानिनः for ज्ञानिभ्यः.

च ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिजिज्ञासुशिष्यावधानाय भगवान्पतञ्जलिस्तदनुशासनारम्भं प्रतिजानीते–

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अत्राथशब्द आरम्भरूपाधिकारार्थः स्वरूपेण दध्यादिवन्मङ्गलमपि । योगोनुशास्यते विविच्य बोध्यतेऽनेनेति योगानुशासनं शास्त्रम् । अनेन हिरण्यगर्भाद्युपदिष्टस्यैव योगस्य विविच्य बोधनमत्र ध्वनयता प्रामाण्यमस्य सूचितम् । एवं च योगानुशासनं शास्त्रमाधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र योगलक्षणमाह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

अत्र सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातयोगस्यापि लक्ष्यत्वं बोधितं सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूपासंप्रज्ञातस्य चेत्युभयस्येदं लक्षणम् । युजसमाधौ (धा. पा.४) इत्यनुशासनादिदं लब्धम् । समाधिश्च वृत्तिनिरोध एव । अङ्गभूतसमाधिस्त्वग्रे वक्ष्यते।

नन्वेवं यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधः संप्रज्ञात इति लब्धम् । तच्चायुक्तम् । सर्वभूमिषु बुद्धौ तत्सत्त्वात् । तथा हि । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति पञ्च चित्तस्यावस्थाः । चित्तं हि सात्त्विकराजसतामसगुणयुक्तम् । सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वात् । तत्र तत्त्वज्ञानादयः सात्त्विकाः । प्रवृत्त्यादयो राजसाः । निद्रादयस्तामसाः । एते हि सत्त्वादिद्रव्याश्रितत्वाद्गुणा उच्यन्ते । सत्त्वादीनि तु द्रव्याण्यपि रज्ज्वारम्भकतन्तुवदेव गुणा उच्यन्ते । तत्र सत्त्वप्रधानमपि चित्तं यदा स्वोपसर्जनरजस्तमःसंसर्गादणिमाद्यैश्वर्यशब्दादिविषयानुरक्तं तदा क्षिप्तावस्थमित्युच्यते । यथा दैत्यदानवादीनाम् । तदेव यदाभिभूतरजस्कतमसानुविद्धं तत्संसर्गादधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यनिद्रादिमद्भवति तदा मूढावस्थम् । यथा रक्षःपिशाचादीनाम् । तदेव यदा प्रक्षीणतमस्करजोमात्रासंसर्गात्सर्वविषयाकारवृत्तिमद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्रियं तदा विक्षिप्तावस्थम् । यथा हिरण्यगर्भादिदेवानाम् । ऐश्वर्यमप्रतिहतेच्छत्वम् । तद्विपरीतमनैश्वर्यम् । तत्र विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टम् । सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चित्तं रजोमात्रयान्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमत्त्वात् । आस्वपि यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधसत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । ' तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् ' इत्युत्तरसूत्रसाहित्येनास्य लक्षणत्वात् । द्रष्टुरात्यन्तिकस्वरूपावस्थितिहेतुचित्तवृत्तिनिरोधत्वस्यैव लक्षणत्वात् । यद्वा क्लेशकर्मादिपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधत्वं लक्षणम् । प्रलयकालीनस्य सम-

---

19. A. reads वदादि for शब्दादि.
20. B. C. om. आदि.
T20. A. reads रजस्कम् for रजस्कं.

ग्रसुषुप्तिकालिकस्य निरोधस्य व्यावृत्तय आत्यन्तिकेति । उक्तासु च तिसृषु भूमिषु सन्नपि निरोधो बहुलविक्षेपशेषभूतत्वान्न स्वरूपावस्थितिहेतुर्नापि क्लेशादिपरिपन्थीति नातिव्याप्तिः । एकाग्रं तु यदा विक्षेपहेतुरजस्तमोलेशेनापि रहितं बुध्यात्मरूपयोः सत्त्वपुरुषयोरन्यताख्यातिरूपविवेकख्यातिमात्रवृत्तिकं तदोच्यते । यत्र वर्तमानः समाधिः परमार्थभूतं वस्तु साक्षात्कारयति, अविद्यादिपञ्चक्लेशान्क्षिणोति, कारणोच्छेदाच्च धर्माधर्मरूपाणि बुद्धिपुरुषयोर्बन्धकारणान्यदृष्टोत्पादाक्षमाणि करोति, असंप्रज्ञातं प्रत्यासन्नं करोति । अयमेव संप्रज्ञातः समाधिः । सम्यक्प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्नित्यर्थात् । अयं च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इति चतुर्धाग्रे (१।१७) वक्ष्यते । एतेष्वेव क्रमेण मधुमती मधुप्रतीका विशोका संस्कारशेषा भूमिरिति च संज्ञा वक्ष्यन्ते । अस्यैव पराकाष्ठा धर्ममेघसमाधिरित्युच्यते । अस्यैव परं प्रसंख्यानमिति तान्त्रिकी संज्ञा । अत्र च संप्रज्ञाते धर्मादिषु संसारहेतुत्वदोषदर्शनात्सात्त्विकीं वृत्तिमुपादाय रजस्तमोरूपेतरवृत्तिनिरोधे विवेकख्यातिनिष्ठा । ततो विवेकख्यातेरप्यनात्मत्वसाक्षात्करणात्तत्रापि वैराग्ये सर्ववृत्तिनिरोधरूपोऽसंप्रज्ञातः समाधिः । तथा हि—चितिशक्तिः पुरुषाख्या प्रकाशरूपं द्रव्यं पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरूपपरिणामरहिताऽत एव कूटस्थनित्याऽक्रियत्वेन बुद्धिवद्विषयदेशागमनादसंचाररूपाऽप्रतिसंक्रमवत्यत एवासङ्गा बुद्ध्या निवेदितविषया सुखदुःखमोहात्मकत्वरूपाशुद्धिरहिता पूर्णत्वरूपानन्तत्ववती । विवेकख्यातिस्तु सत्त्वगुणकार्यत्वात्तदात्मिका परिणामिन्यत एव विवेकाकारधारिणी दीपशिखावद्विषयेषु संचरणशीला सुखाद्यशुद्धिमती परिच्छिन्ना चेति तस्यामनात्मत्वादिदोषदर्शनात्तत्फलसिद्धेश्च तस्यामप्यलंप्रत्ययरूपवैराग्यवच्चित्तं तामपि निरुणद्धि परवैराग्येण हेतुना सा स्वयमेव लीयते तदा निरुद्धावस्थमित्युच्यते सुषुप्तौ जाग्रदादिवृत्तिवत् । शर्करास्वादेनैव गुडदोषाभिव्यक्तेर्विवेकख्यातेर्दोषदर्शने पुरुषदर्शनोपयोगः । किं च यावद्वृत्तिदोषालिप्तत्वेनात्मा न गृह्यते तावच्चित्ते परमप्रियात्मत्वभ्रमाद्दोषदर्शनेपि न वृत्तिविषयवैराग्योत्पत्तिः । निरोधश्चात्र चित्तस्य वृत्तिसंस्कारशेषावस्थारूपः । अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वात् । सा चावस्था संस्कारपरिणामधारा । तत्काले संस्कारतारतम्यस्यैव चित्ते स्वीकारात् । न तु वृत्त्यभावमात्रम् । तत्त्वे संस्कारस्योत्तरोत्तरसंस्कारसौक्ष्म्यानुभवाजनकत्वानुपपत्तेः । निवृत्त्याख्ययत्नवत्कश्चि-

---

1. B. C. read च before निरोधस्य.
4. B. reads अन्यथा for अन्यता.
4. A. om. रूपविवेकख्याति.
27. B. C. read तत्तत् for तत्.
28-9. B. om. संस्कारस्योत्तरोत्तर.
29. A. reads उदय for सौक्ष्म्य.

द्भावपदार्थो निरोध इत्यन्ये । अत एवायं निर्बीज इत्युच्यते । बीजस्य संस्कारस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तस्याशेषतो दाहात् । अत एवास्य स्वरूपावस्थितिहेतुत्वं क्लेशादिपरिपन्थित्वं च । एतेनासंप्रज्ञातेपि निर्विकल्पकमात्मज्ञानं स्वरूपसद्बुद्धिरूपं तिष्ठतीत्यपास्तम् । संप्रज्ञात एव निर्विकल्पकात्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संप्रज्ञातस्य तु स्वरूपावस्थानहेतुत्वं ज्ञानद्वारैतद्द्वारा च बोद्धव्यम् । ननु विषयान्तरसंचाररूपप्रतिबन्धकनिवृत्तिरूपतया संप्रज्ञातस्य ज्ञानहेतुतायास्तदङ्गानां च ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वेन ज्ञानेनैव मोक्षस्य ' तस्य तावदेव चिरम् ' (छा. ६।१४।२) इत्यादिश्रुतिसिद्धतया सिद्धावसंप्रज्ञातो व्यर्थ इति चेन्न । ज्ञाने जातेपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन तदानीमपि बाह्याभ्यन्तरवृत्तिभिर्दुःखस्य जायमानत्वेन तद्धानार्थं तदुपयोगात् । ज्ञानेन तु प्रारब्धकर्मोपभोगोत्तरमेव मोक्षः । अन्यथा जीवन्मुक्तिप्रतिपादकश्रुत्यसंगतिः स्यात् । असंप्रज्ञातयोगस्त्वखिलसंस्कारदाहकतया भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावेन तस्य फलादातृतया प्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्य शीघ्रमोक्षदायक इति विशेषात् । न हि भोगसंस्कारस्य निःशेषतो दाहे प्रारब्धकर्मापि फलायालम् । दृष्टकारणाभावात् । ' योगाग्निदग्धकर्मा च योऽचिरात् ' इत्युक्तेस्तत्र संकोचे मानाभावाच्च । ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि ' (भ. गी. ४।३७) इत्यादौ त्वगत्या संकोचः । तस्य तावदेव चिरम् (छा. ६।१४।२) इति ज्ञानिविषयकश्रुतेर्जीवन्मुक्तिश्रुतेश्च । अर्धभुक्तप्रारब्धकर्मणामपि नाशः कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तादिनेव । तदुक्तम्—

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

इति । बलं प्रारब्धातिक्रमेण शीघ्रमोक्षहेतुः । किं च सर्ववृत्तिनिरोधं विना न मोक्षः । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्हि सः । दुःखं च पुरुषस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकम् । उपाधिनिवृत्त्यैव चौपाधिकनिवृत्तिः । अत्यन्तवृत्तिनिरोधेनैव च चित्तस्य प्रलयः ।

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथा भावं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।

इति स्मृतेरात्यन्तिकस्वरूपावस्थानस्यैव मोक्षत्वादित्याहुः । केचित्तु प्रारब्धनाशेपि संस्काराणां सत्त्वेन विदेहादिवत्प्राप्तबन्धपराभवायाखिलसंस्कारदाहकासंप्रज्ञातोपेक्षित एवेत्याहुः । सुषुप्तावपि निद्रारूपा वृत्तिरस्त्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः । तदोक्तविशेषणाभावाच्च ॥ २ ॥

नन्वसंप्रज्ञातावस्थे चित्ते विषयाकारवृत्तिविषयकबोधस्वरूपः पुरुषः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थानवत्प्रकाशरूप एव किं तु वृत्त्याख्यदृश्याभावान्न पश्यति, अथ वा दृशादिक्षये दीपवन्नश्यतीत्याशङ्कायामाह—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ ॥

17. A. reads ज्ञान for ज्ञानि.

तदेत्यनेन योग्यताबलात्सर्ववृत्तिनिरोधः परामृश्यते । तदाऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुश्चितिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विषयचैतन्यमात्र आरोपितशान्तघोरमूढरहिते प्रकाशेवस्थानमित्यर्थः । यथा जपापाये स्फटिकस्यालोहिते स्वस्वरूपेवस्थानम् । एवं च तदा वृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति बोध्यम् । पुरुषस्य चैतदेव स्वरूपं न बुद्धिवृत्तिविषयबोधः । तस्यौपाधिकत्वात् । उपाधिनिवृत्तावप्युपहितानिवृत्तेर्न तन्नाशप्रसङ्गः । तत्र चरमासंप्रज्ञातेऽशेषसंस्कारक्षयाच्चित्तेन सह वृत्तीनां निरोध औपाधिकरूपनिवृत्तावात्यन्तिकं स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति दिक् ॥ ३ ॥

ननु व्युत्थानदशायामप्यात्मैवंरूप एव । तदा दुःखित्वाद्यङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः । तथा रूपं च नानुभूयते कुत इत्यत आह—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टुर्वृत्तौ तदवच्छेदेन सारूप्यमित्यर्थः । व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिवृत्तिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यम् । तदुक्तं भाष्ये– व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुष इति । वृत्तयश्च दीपस्य शिखा इव भङ्गुराश्चित्तस्यावस्थापरिणामा द्रव्यरूपास्त्रिगुणकार्यत्वात्सुखदुःखमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढाख्याः स्वसंयुक्तार्थाकारास्तदविलक्षणाश्च पुरुषस्यापि । तस्य दर्शितविषयत्वात् । विषयदर्शनं च स्ववृत्त्यारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम् । एवं च तत्प्रतिबिम्बान्येव पुरुषस्य वृत्तयः । प्रतिबिम्बनमपि तासु स्वीयत्वाभिमान एव । नैतावता तस्य कूटस्थत्वहानिः । एवं च तादृशवृत्तिसारूप्याच्चितिरपि दुःखादिमतीवाकर्त्र्यपि कर्त्रीवाभोक्त्र्यपि भोक्त्रीव यद्भवति स एव पुरुषस्य दुःखाभ्यवहरणरूपो दुःखभोगः । तादृशदुःखहानमेव चास्य मोक्षः । इदमेव वृत्त्योः सारूप्यमभिप्रेत्य पञ्चशिखाचार्यैरुक्तम् ‘ एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्’ इति । ख्यातिर्बुद्धिवृत्तेः पुरुषस्य दर्शनं तदेव दर्शनं ज्ञानम् । अत एकमेव दर्शनमिति भ्रमो लोकानामिति तदर्थः । वस्तुत इदं चित्तस्य दर्शनमपरं पुरुषस्य दर्शनं चैतन्यरूपम् । तत्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरः । अपि त्वागमानुमानगोचर एवेति भावः । यत्त्वहं सुखीत्यादिप्रत्ययान्मनःसंयोगेन निमित्तेनात्मन एव पारमार्थिकी वृत्तिरित्याहुस्तन्न । परिणामित्वापत्तेः । मनःसंयोगात्मनोरुभयोः कारणतामपेक्ष्य मनस्त्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च । अहं

---

7. B. reads आत्यन्तिक for आत्यन्तिकम्.
21. A. reads सुख for दुःख after पुरुषस्य.
21. A. reads अस्माकम् for अस्य.
23. A. reads इदं पुरुष for पुरुषस्य.
23. C. reads दर्शनवदेव for दर्शनं तदेव.

कर्ताहं सुखीत्यादिप्रत्ययास्त्वहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातित्वेन न प्रमाणभूताः ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ (गी. १३।२९)

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । ननु सविषयवृत्तिस्फुरणं चेतनसंबन्धादेव भवतु । संबन्धश्च दूरस्थवनस्पत्योरिव दोषवशाज्जायमानो यो बुद्धिपुरुषयोरेकताभ्रमः सुख्यहं जानामीत्याकारस्तद्विषयत्वम् । अतः परस्परप्रतिविम्बकल्पना व्यर्थेति चेन्न । विभोश्चैतन्यस्य सर्वसंबन्धात्सर्वदा सर्ववस्तुभानवारणाय चेतने बुद्धिवृत्तितद्विषयमात्रग्राहकत्वाय च प्रतिविम्बस्वीकारात् । न चाज्ञानं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये कल्पनीयम् ।

दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ।

इति स्मृतिविरोधात् । तस्मादर्थभानस्य कादाचित्कत्वायार्थाकारतैवार्थग्रहणं वाच्यम् । बुद्धिवृत्तौ तथा दृष्टत्वात् । सा च तत्प्रतिविम्बनं विनानुपपन्ना । यद्यप्यर्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा न प्रतिविम्बरूपा । स्वप्नादौ विषयाभावेन तत्प्रतिविम्बासंभवात् । तथापि पुरुषे प्रतिविम्बरूपैव । विद्यमानवृत्तिमात्रग्राहके पुंसि तेनैवोपपत्तेः ।

संलक्ष्यते यथा रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥

इति स्मृतेश्च । संस्कारशेषाया बुद्धेस्तु न प्रतिविम्बः । वृत्त्यतिरेकेण प्रतिविम्बनासामर्थ्यात् । अतो नासंप्रज्ञातयोगानुपपत्तिः । एवं बुद्धावपि चित्प्रतिविम्ब आवश्यकः । अन्यथा चैतन्यभानानुपपत्तिः । साक्षात्स्वदर्शने कर्तृकर्मविरोधात् । एवं च बुध्यारूढस्यैवात्मनो घटादिवज्ज्ञेयत्वम् । अयमेव चिच्छायापत्तिश्चिदाकारतेति चोच्यते । उपाधौ प्रतिविम्बश्च विम्बाकारो बुद्धेः परिणाम एव । स च साक्षिभास्यः । जलादावपि सूर्याद्याकारबुद्धिपरिणाम एव सूर्यादिप्रतिविम्बः । एवं चितिप्रतिविम्बोपि वृत्त्याकारो बुद्धिपरिणाम एव सोयमभिमानात्मको द्विविधोपि । एतेनारूपत्वात्प्रतिविम्बासंभव इति परास्तम् । अस्मादेव परस्परप्रतिविम्बरूपाद्दोषादेकताभ्रमोहं कर्ता सुखी जानामीत्यादिरूपः । यच्चैतन्ये बुद्धिवृत्त्याकारतारूपं बुद्धिवृत्तिसारूप्यमेतदेव चैतन्यस्यार्थोपरक्तवृत्ति-

14. C. om. यद्यपि.
14. A. om. न प्रतिबिम्बरूपा.
20. A. reads असंप्रज्ञाते for असंप्रज्ञात.
20–1. A. om. एवं बुद्धा॰ नुपपत्तिः.
22. A. om. च.

भानम् । तदाकारश्च घटमहं जानामीत्यादिः । वृत्त्यंशस्य दोषविशेषवशात्प्रमोषेऽयं घट इत्यप्याकारः । यद्यपि चित्प्रतिबिम्बेनैव तत्प्रतिबिम्बविशिष्टाया वृत्तेर्विषयाकारत्वेनैव वृत्तिप्रकाशनं वक्तुं शक्यते तथापि जानामीत्येवं बुद्धिवृत्तौ भासमानं प्रतिबिम्बचैतन्यं स्वज्ञेयं न संभवति । कर्तृकर्मविरोधात् । अतस्तत्र बिम्बचैतन्येन भानावश्यकत्वे सर्वत्र तथैव कल्पनं युक्तम् । ननु चित्तवृत्तीनां प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रबोध्यत्वे किं नियामकमिति चेन्न । बुद्धिपुरुषयोः प्रतिनियतानादिस्वस्वामिभावसंबन्धस्य नियामकत्वात् । तथा हि । यथायस्कान्तमणिः स्वस्मिन्नेवायःसंनिधीकरणाच्छल्यनिष्कर्षाख्यमुपकारं कुर्वन्स्वामिनः स्वं भवति भोगसाधनत्वादेवं चित्तमप्ययःसदृशविषयस्य स्वस्मिन्संनिधीकरणेन दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वन्पुरुषस्य स्वं भवति स्वामिनो भोगसाधनत्वात् । अतो न परचित्तवृत्तिसारूप्यम् । परस्य तयोः स्वस्वामिसंबन्धाभावात् । अयमेव भोक्तृभोग्यभावः । न चास्य प्रलयेऽभावात्कथमनादित्वम् । स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वस्यैव बुद्धौ पुरुषस्वत्वरूपत्वात् । इदमेव च तस्य भोग्यत्वम् । एवं चानाद्योश्चित्तपुरुषयोरनादिरेवायं संबन्धः । प्रलयेपि कारणावस्थतया चित्तं तिष्ठत्येव । अन्यथा धर्माधर्मसंस्कारादीनामाश्रयं विना प्रलयेवस्थानानुपपत्तेः । सृष्टिकाले च पुनस्तादृशवासनाविशिष्टमेव तत उत्पद्यते तत्पुरुषसंबद्धमेव । वर्षापगमे मृद्भावमुपगतोपि मण्डूकः पुनर्वर्षाकाले तथैव प्रादुर्भवति यथा तद्वत् ॥ ४ ॥

चित्तस्य कृत्यादिलक्षणबहुवृत्तिकत्वे सत्यपि निरोद्धव्या वृत्तयः पञ्चप्रकारा एवेत्याह—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

यैः प्रमाणादिलक्षणव्यापारैश्चित्तं जीवति ते तद्वृत्तय उच्यन्ते द्विजादीनां याजनादिवत् । वृत्तय इत्युद्भूतावयवभेदसमूहपरमिति बहुवचनम् । स च समूहो वक्ष्यमाणपञ्चप्रकारावयवक इत्यर्थः । तत्र क्लिष्टावदक्लिष्टा अपि निरोद्धव्या एव । तत्राक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टानां निरोधः । तासां परवैराग्येणेति क्रमः ।

सत्त्वेनान्यतमे हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ।

इति स्मृतेः । तत्र सर्वासां वृत्तीनां त्रिगुणात्मकत्वेपि दुःखाख्यक्लेशफलिका विषयाकारवृत्तयः क्लिष्टाः । यतो विषयाकारवृत्तिजन्यतृष्णया तत्साधनार्थं

---

3. A. reads च for एव.
3. A. reads एव for एवम्.
5. A. om. बिम्ब.
8. A. om. शल्य.
11. B. reads परस्परयोः for परस्य तयोः.
13. A. reads सत्त्व for स्वत्व.

यतमानस्य परपीडानुग्रहाभ्यां धर्माधर्मोत्पत्तौ दुःखधारा भवति। यास्त्वविद्याकामकर्मादिरूपकारणनाशकत्वात्सत्त्वादिगुणारभ्या विवेकख्यातितत्साधनसंबद्धास्ता अक्लेशफलकत्वादक्लिष्टाः। तत्राद्यास्तामस्यः। अन्त्याः सात्विक्यः। क्लिष्टाक्लिष्टमिश्रा राजस्यस्त्वत्रैवान्तर्भूताः। तथा हि। क्लिष्टप्रवाहे पतिता अक्लिष्टा अक्लिष्टशब्देनैव गृहीता भवंति। एवमक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टाः क्लिष्टशब्देनैव गृहीता भवन्ति। ताभ्यां क्लिष्टाक्लिष्टा एव संस्काराः संस्कारैश्च पुनर्वृत्तय इत्येवं संसारानर्थबीजं जीवभ्रामकं चक्रमनिशमावर्तते। तस्य च स्तम्भने प्रलये च निरोध एवोपायः। यतो निरोधावस्थं चित्तं क्रमेण समाप्यमानाधिकारमात्माविभागेन निर्दुःखतया तिष्ठति व्युत्थानपर्यन्तं संप्रज्ञाते। असंप्रज्ञाते त्वभ्यासपाटवेनाखिलसंस्कारैः सहात्यन्तिकं लयं गच्छतीति दिक्॥ ५॥

ताश्च पञ्चप्रकारा वृत्तय आह—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

स्पष्टम्। वृत्तयश्चैतैः प्रकारैः पञ्चप्रकारत्वात्पञ्चावयविका एवेति सिद्धम्॥६॥

तत्र प्रमाणान्याह—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा। अविसंवादिज्ञानं वा प्रमा। तत्करणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणम्। तत्रेन्द्रियरूपसंचारमार्गेण चित्तं बाह्यवस्तूपरागात्सर्ववस्तुवासनावत्त्वेन तदर्थाकारतया परिणमते। स च परिणाम इन्द्रियेण सहैव। चित्तस्य शङ्खपैत्याद्याकारतायां नयनादिगतपित्ताद्यन्वयात्। एतावतैव चक्षुरादीनां करणत्वोपचारः। तत्र तद्विषया उपरक्तवस्त्वाकारा सामान्यविशेषात्मनो न तु सामान्यमात्ररूपस्य नापि विशेषमात्ररूपस्य नाप्युभयवतोऽवयविरूपस्यार्थस्य सामान्योपसर्जना विशेषावधारणप्रधाना या चित्तस्य परिणामभूता प्रभावद्द्रव्यरूपा वृत्तिः सा प्रत्यक्षं प्रमाणम्। अर्थस्येत्यनेन विपर्ययव्यावृत्तिः। विशेषावधारणप्रधानेत्यनेनानुमानागमयोर्व्यावृत्तिः। उपरक्तवस्त्वाकारेत्यनेन स्मृतिव्यावृत्तिः। तस्य च वृत्तिरूपकरणस्य फलं पुरुषनिष्ठश्चित्तवृत्तिविषयकस्तया वृत्त्या विशिष्टो बोधः। पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः। स च बोधो विषयदेशे

---

1. B. reads यजमानस्य for यतमानस्य.
4. B. C. read मिश्र for मिश्रा°.
5. B. reads क्लिष्टशब्देन for अक्लिष्टशब्देन.
21–2. C. reads सामान्योपसर्जनावयविरूपस्यार्थस्य for अवयवि॰पसर्जना.
22. B. C. read प्रभाव for प्रभावत्.
26. A. C. read अविशिष्टः for विशिष्टः.

एव । विभुत्वात् । वृत्तिपुरुषयोर्विशेषः क्षीरेक्ष्वादिमाधुर्यस्येव विवेकिनामनुभवगोचरः । यद्यपि पुरुषस्वरूप एव बोधस्तथापि परेषां गगने श्रोत्रमितिवद्गगनकार्यं श्रोत्रमितिवच्च विशिष्टाविशिष्टभेदेन पुरुषनिष्ठ इति फलमिति चेत्याद्युपपाद्यम् । वृत्तेः करणत्वं च फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपम् । चक्षुरादीनां वृत्त्याख्यप्रमाकरणत्वं च व्यापारवत्कारणत्वरूपम् । तदुक्तमभियुक्तैः—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम् ।

इति । वृत्तेस्तदाकारचैतन्यस्य च साक्षात्परंपरया वा बुध्यात्मकत्वेन कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यं बोध्यम् । एवमनुमेयसाध्यविशिष्टपक्षस्य साध्यवत्त्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेष्वनुवृत्तो विजातीयविपक्षेभ्यो व्यावृत्तस्तत्रैव पक्षे संबद्धो यो हेतुस्तद्विषयज्ञानजन्या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् । प्रत्यक्षव्यावृत्तस्वरूपकथनं सामान्येत्यादि । यथा चन्द्रतारकं गतिमत्, देशान्तरसंयोगात् । अन्वये दृष्टान्तश्चैत्रः । व्यतिरेके त्वप्रातिरगतिर्विन्ध्यः । एवं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषराहित्यरूपाप्तत्वविशिष्टेन वक्त्रा दृष्टोनुमितः श्रुतो वार्थः परस्य स्वबोधसदृशबोधोत्पत्त्यर्थं यः शब्देनोपदिश्यते तत्र शब्दज्ञानात्तदर्थाकारा श्रोतुर्वृत्तिरागमः । यस्य शब्दस्य दृष्टानुमितार्थकत्वाभावेनाश्रद्धेयार्थो वक्ता स आगमश्चैत्यं वन्देतेत्यादिः शब्दरूपप्रमाणवृत्तिजननासमर्थः । मूलभूतवेदे दृष्टानुमितार्थत्वनिर्णयात्तन्मूलकमन्वाद्यागमः प्रमाणमेव । इतरप्रमाणानि त्वेष्वेवान्तर्भवन्तीति निरूपितं सांख्यसूत्रवृत्तौ ॥ ७ ॥

विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्ष्यम् । मिथ्याज्ञानमिति लक्षणम् । मिथ्येत्यस्य विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । अतद्रूपोऽस्वसमानाकारो यो बाह्यो विषयस्तत्प्रतिष्ठं तद्विशेष्यकमित्यर्थः । भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव सदसद्रूपस्यानिर्वचनीयस्य वा विषये समारोपात् । अनुभवसिद्धसंनिकृष्टज्ञानाकारं विहायासंनिकृष्टदूरस्थरजताद्यारोपे मानाभावात् । तदा दृष्टमधुना नास्तीति स्वरूपतो बाधानुभवानुपपत्तेश्च ।

---

12. B. C. read अनुमेयस्य for अनुमेय.
22. A. reads विवृतौ for वृत्तौ.
27–line 5 on Page 228. C. om. भ्रमस्थले॰ बाध्यत्वात्.

केचित्तु मिथ्यात्वे हेतुगर्भविशेषणमतद्रूपेत्यादि । न विद्यते तद्रूपस्य ज्ञानाकारस्य प्रतिष्ठा चिरस्थितिर्यत्र । अग्रेतनबाधज्ञानबाध्यत्वादित्यर्थमाहुः । मिश्रास्त्वश्राद्धभोजिवदतद्रूपप्रतिष्ठमित्यस्य तद्रूपाप्रतिष्ठमित्यर्थः । यज्ज्ञानप्रतिभासिरूपं तद्वत्त्वं तत्प्रतिष्ठा तदाश्रयत्वं तदभाववद्विशेष्यकमित्यर्थ इत्याहुः । ननु कुतो न स प्रमाणामिति चेन्न । सदर्थविषयतया बलवता प्रमाणज्ञानेन बाध्यत्वात् । यथा सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन प्रमाणेन द्विचन्द्रदर्शनस्य बाध्यत्वम् । एतेनोत्तरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन न पूर्वं बाधनीयम् । किं तु पूर्वेणैवानुपजातविरोधिना परमित्यपास्तम् । किं च यत्र पूर्वापेक्षा परोत्पत्तिस्तत्रैवम् । इह तु स्वकरणादन्योन्यानपेक्षे ज्ञाने जायेते । तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपमृद्योदयमनासादयतस्तद्बाधात्मैवोदयो न तु पूर्वस्योत्तरबाधात्मा । तस्य तदानीमप्रसक्तेः । तस्मादनुपजातविरोधिता बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधिता च बाधकत्व इति दिक् । सेयं विपर्ययवृत्तिरेवाविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपपञ्चपर्वाऽविद्या संसारानर्थबीजम् । एतत्पञ्चकस्यैव क्लेशसंज्ञा । रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेपि तद्रूपाविद्यानुगतत्वात्तत्त्वम् । एत एव तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञा इति सर्वथा हेयाः । न च मोहास्मितयोः पर्यायत्वे मोहस्य वृत्तिरुपत्वात्कथं शान्तघोरमूढत्वं वृत्तीनाम् । धर्मधर्मिणोरभेदेनात्र वृत्तीनां विपर्ययादिरूपत्वव्यवहारात् । वस्तुतो वृत्तयो विपर्ययादिमत्य एवेति दिक् । अविद्यादयश्चाग्रे चित्तमलप्रसङ्गेन वक्ष्यन्ते ॥ ८ ॥

विकल्पं लक्षयति—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्दश्च तज्जन्यज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य सः । एवं च बाधाबाधकालाविशेषेण सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दज्ञानजन्य इत्यर्थ इति मिश्राः । इदमेव भाष्यसंमतम् । स न प्रमाणान्तर्भूतः । वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययान्तर्भूतः । ज्ञानस्य याथार्थ्ये सति यादृशस्तद्याथार्थ्यनिबन्धनो व्यवहारः शब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्येतोपि दर्शनात् । विपर्ययस्तु नैवम् । बाधोत्तरामिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एवं च विपर्ययलक्षणे शब्दज्ञानाननुपातित्वं विशेषणं देयम् । यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । अन्यथा चितेरेव पुरुषत्वाद्भेदनियतसंबन्धरूपस्य षष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्यापत्तिः । भवति च चैत्रस्य गौरिति यथार्थशब्दवदत्रापि षष्ठ्यर्थे वृत्तिः । तस्यास्ततो विवेकिनामपि बोधश्च । एवं प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुष इति । शास्त्रेण प्रतिषिद्धा वस्तुधर्माः सुखादयो यत्रेति क्रियारहित इति च तदर्थः । अन्यथाऽभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तिः । एवं तिष्ठति बाणः स्था-

4. A. reads रजतत्वम् for तद्वत्त्वम्.

स्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावरूपत्वाद्वाणवृत्तित्वेन कल्पिता, तत्रापि भावरूपता, तत्रापि पूर्वापरभाव इति कल्पनापरपरा । पूर्वापरीभूतकर्मप्रचयस्यैकफलावच्छिन्नस्यावगतेः । एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यत्रोत्पत्तिधर्मस्याभावमात्ररूपः पुरुषोवगम्यते न तु पुरुषान्वय्यनुत्पत्तिरूपो धर्मोस्ति । शब्देन त्वनुत्पत्तिर्धर्मो यस्येत्यर्थकेन विकल्पितः स धर्मः प्रतीयते । तन्मूलकश्चायं व्यवहारः । पुरुषस्य सर्वधर्मशून्यत्वात् । एवं खपुष्पशशश्टङ्गाद्योपि विकल्पा एव । वैशेषिकाणां त्वसावाहार्यज्ञानविशेषरूप इति दिक् ॥ ९ ॥

निद्रां लक्षयति—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तिपदम् । तस्या वृत्तित्वे वादिनां विप्रतिपत्तेः । जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य यः प्रत्ययः कारणं चित्तसत्वरजसोराच्छादकस्तमोद्रव्यरूपस्तदालम्बना तद्विषया स्वपिमीत्याकारा वृत्तिरित्यर्थः । तामेव बुध्यमानः पुरुषः सुपुप्तस्थानोऽन्तःप्रज्ञ इत्युच्यते श्रुतिभिः । ननु सा वृत्त्यभाव एवास्तु किं तस्या वृत्तित्वकल्पनेनेति चेन्न । जागरे स्मरणविशेषदर्शनेन तस्या वृत्तिरूपत्वकल्पनात् । तथा हि । यस्यां सत्त्वसचिवतमस आविर्भावः सा सात्त्विकी निद्रा । तदुत्थितो ह्येवं स्मरति सुखमहमस्वाप्सामिति । ततस्तदभिनयति निर्मलं मे मनः प्रज्ञां सूक्ष्मार्थवृत्तिप्रतिविम्बग्राहिणीं करोतीति । यदा रजःसचिवतमस आविर्भावस्तदा राजसी निद्रा । तदुत्थितो ह्येवं स्मरति दुःखमहमस्वाप्सामिति । तदभिनयत्यकर्मण्यं मे मनो भ्रमत्यनवास्थितमिति । तमःसाचिवतमसा तामसी निद्रा । तदुत्थित एवं स्मरति गाढं मूढोहमस्वाप्सामिति । तदभिनयति गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलमत्यन्तं मुषितमिव परैरपहृतमिव कर्मानिच्छु चेति । तदिदमस्वाप्समिति स्मरणमसत्यनुभवे न स्यात् । ननु वृत्तिं विनापि स्वापस्य साक्षिभास्यत्वेनैव स्मरणमस्त्विति चेन्न । तद्विषयस्मृतेश्चित्ताश्रितत्वाभावापत्तेः । अन्येनान्यदृष्टास्मरणात् । साक्षिणि तु स्मरणमसंभवि । संस्काराभावात् । स्मृत्याख्यपरिणामासंभवाच्च । अत एव

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । (कैव. १५।१८)

इति श्रुत्या सुषुप्तेपि भोग्यसत्तोक्ता । न च न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् (बृ. ४।३।२३) इति सुषुप्तश्रुतिविरोधः । तया हि तदानीं ज्ञानाभाव एवावगम्यत इति वाच्यम् । अर्धसमग्रभेदेन सुषुप्तिद्वैविध्यात् । अर्धपरा

10. A. reads स्पष्टी for स्फुटी.

12. A. C. read स्वपामि for स्वपिमि.

17. C. reads प्रज्ञा for प्रज्ञाम्.

17. C. reads ग्राहिणी for ग्राहिणीम्.

24. A. reads तत् for तु.

ह्याया श्रुतिरन्त्यपरा द्वितीयेत्यविरोधः । तत्राप्यावरकतमोमात्रगोचरा वृत्तिरस्त्येव । अत एव तत्रापि सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति स्मृतिः । इतरवृत्त्युत्थदुःखाभावादेव च सुखमिति परामर्शः ।

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।

इति स्मृतेश्च । सैषा निद्रावृत्तिरपतिरवृत्तिवत्सुखदुःखमोहात्मकतया समाधिप्रतिपक्षेति समाधौ निरोद्धव्येति बोध्यम् । यत्तु त्वङ्मनोयोगरूपकारणाभावात्सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभाव इति तन्न । इन्द्रियाद्युत्पत्तेः प्रागेव हिरण्यगर्भस्य ज्ञानोत्पत्त्या ज्ञानसामान्ये तस्य हेतुत्वाभावात् । गाढतमोरूपदोषेणेतरसर्ववृत्त्यभावस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् ॥ १० ॥

अथ स्मृतिं लक्षयति —

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

पूर्वमनुभूतौ यौ विषयौ वृत्तितदारूढार्थविषयरूपौ तयोरसंप्रमोषोऽस्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वती तदुभयविषया वृत्तिः स्मृतिरित्यर्थः । एवं च स देवदत्त इत्येव स्मरणाकारः । तत्ता च पूर्वानुभूततैव । यद्यपि समूहालम्बनात्मकनानापदार्थानुभवेपि दृश्यते कस्यचिदेव स्मरणं तथाप्यनुभवबलाद्विषयांशप्रमोषस्वीकारोस्तु न तु वृत्त्यंशप्रमोषः । विषयोद्बोधकस्य नियमेन वृत्त्यंशोद्बोधकत्वात् । तथा हि । वृत्तिग्राह्यविषयं ज्ञानं चैतन्यरूपं विषयवृत्त्युभयाकारप्रतिबिम्बवत्स्वबिम्बाश्रये तज्जातीयमेव संस्कारमारभते । तादृशस्य च संस्कारस्य स्वाभिव्यञ्जककालाद्युद्बुद्धस्य स्वसमानाकारग्राह्यग्रहणोभयविषयकस्मृतिजनकत्वात् । समानाकारत्वेनैवानुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावात् । एतेन स्मृतिर्ग्राह्यविषयैव वृत्तिविषयसंस्कारे मानाभावादिति प्रलपितमपास्तम् । ननु समानप्रकारकानुभवस्य स्मृतिं प्रति कारणत्वम् । प्रकृते च तव मतेऽयं घटो घटमहं जानामीत्यनुभवो विषयप्रकारकज्ञानविशेष्यकः । स्मृतिस्त्वयं स घट इत्याकारा विषयविशेष्यिका ज्ञानप्रकारिकेति तादृशानुभवेन नेदृशं स्मरणमिति चेन्न । लाघवेन समानाकारत्वेनैव कार्यकारणभावात् । न तु प्रकारतानिवेशोपि । गौरवात् । तदुक्तं भाष्ये ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिर्ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिरिति । पूर्वशब्दो विशेष्यपरः । बुद्धिरनुभवः । सा च द्विविधा भावित्वेन सूचितस्मर्तव्यार्था

---

1. B. C. om. हि.

14. A. reads अनुभूता for अनुभूतता.

15. A. om. अपि after अनुभवे.

यथा स्वप्ने। तद्भिन्ना च यथा जाग्रत्समये। सर्वोपि स्वप्न एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा पूर्वदृष्टविषय एवेति बोध्यम्। सर्वाश्चैताः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनां प्रभावाज्जायन्त इति स्मृतेरन्त उपन्यासः। सर्वाश्चैता वृत्तयश्चित्तद्रव्यस्य विषयाकारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुखदुःखमोहगुणिका रूपादिमत्यो भार्या इव पुरुषस्य भोग्याः। अतो निरोद्धव्याः। न च सुखात्मकत्वेनोपादेया एव किं न स्युः। सुखानुशयी सुखविषयो रागः, दुःखानुशयी द्वेषः, मोहः पुनरविद्येत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वेन सुखस्यापि रागजनकत्वेन दुःखतया क्लेशत्वात्। आसां च निरोधे संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगौ भवतः ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इत्यत्राह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

प्रयाजादीनामपूर्वरूपव्यापारभेदादिव चित्तास्थितिदोषदर्शनज्ञानप्रसादरूपव्यापारभेदादाभ्यां समुच्चिताभ्यां तन्निरोध इत्यर्थः। यथा कदाचिन्नदी समुद्राभिमुखं वहति कदाचित्तद्वैपरीत्येन भूम्यभिमुखी तथैषा चित्तनद्युभयतो वहति मोक्षाय संसाराय च। तत्र यदा कैवल्याभिमुखी विवेकविषयनिम्ना तदा मोक्षार्था। यदा तु संसाराभिमुख्यविवेकविषयनिम्ना तदा संसारार्था। तत्र वैराग्येण विषयमार्गगं स्रोतः क्रमेण खिलीक्रियते शोषं प्राप्यते विवेकदर्शनाभ्यासेन च विवेकमार्गगं स्रोत उद्घाट्यते बलवत्क्रियते येन कैवल्यसागरे सा लीयत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इति भावः। उक्तं च गीतायाम्—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ (गी. ६।३५)

इति ॥ १२ ॥

तत्राभ्यासं लक्षयति—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये वृत्त्यन्तरशून्यस्य चित्तस्य या हर्षशोकादितरङ्गरहितैकाग्रवृत्तिधारा सा स्थितिः। स्थिताविति च विषयसप्तमी। तदर्थो यो यत्नो वीर्योत्साहापरपर्यायः सोऽभ्यास इत्यर्थः। उक्तस्थितिसंपादनेच्छया श्रद्धावीर्यस्मृतिप्रज्ञादिरूपवक्ष्यमाणतत्साधनानुष्ठानविषयो यत्न इति यावत् ॥ १३ ॥

नन्वनादिव्युत्थानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्कथमभ्यासस्तां संपादयेदत आह—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

स त्वभ्यासस्तु दीर्घकालं नैरन्तर्येण तयोर्ब्रह्मचर्यविद्याश्रद्धादिसंपादितत्वरूपसत्कारवान्यथा भवति तथाऽऽसेवितः कृतो दृढभूमिः। व्युत्थानसंस्कारेण सहसानभिभूतस्थितिविषयो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

11. B. C. read दर्शनम् for दर्शन.

अथ वैराग्यं लक्षयति—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

अपरवैराग्यं चतुर्विधं यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञारूपवितृष्णात्रयरूपं वशीकारसंज्ञा च । तत्र वैराग्यसाधनानामर्जनरक्षणक्षयहिंसाद्यनन्तदोषदर्शनानां ज्ञानपूर्वमनुष्ठानमाद्या । विरक्तिर्दोषदर्शनादिति स्मृतेः । जितान्येतानीन्द्रियाण्येतानि जेतव्यानीति व्यतिरेकावधारणा द्वितीया । बाह्येन्द्रियविषयेषु रागद्वेषादिक्षये सति मानापमानादिविषयकरागद्वेषाद्यपसारणं तृतीया । एतत्त्रितयाभ्यासेन हि विषयसंयोगेपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धं जायते । वैराग्याद्दोषदर्शनमिति स्मृतेः । चतुर्थलक्षणमिदम् । रागाभावमात्रं तु न वैराग्यम् । रोगादिनिमित्तकारुचौ तद्व्यवहाराभावात् । उक्तवैराग्यत्रयमपि न निरोधहेतुः । तद्वैराग्यानन्तरमपि विषयसांनिध्येन चित्तक्षोभतः सौभर्यादेर्योगानिष्पत्तेः । स्त्रियोन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तिरूपानुश्रविकविषये वितृष्णस्य पूर्वोक्तत्रिविधवैतृष्ण्याभ्यासवतो दिव्यादिव्यविषयसंनिधानेपि विषयदोषदर्शिनश्चित्तस्य दोषसाक्षात्काररूपप्रसंख्यानस्य बलवत्त्वाद्धेयोपादेयत्वबुद्धिशून्यत्वरूपा वशीकारसंज्ञा तद्वैराग्यमित्यर्थः । अनुश्रूयते गुरोरित्यनुश्रवो वेदः । तद्बोधित आनुश्रविकः । स्थूलदेहविरहेपि लिङ्गदेहेनैव भोगभाजो महदाद्युपासका देवा विदेहाः । तद्भावो वैदेह्यम् । ये तु प्रकृतावात्मत्वोपासनया सावरणब्रह्माण्डाद्बहिर्भूतं प्रकृत्याख्यावरणं लिङ्गदेहेन सह गतास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वम् । विदेहास्तु सावरणब्रह्माण्डान्तर्गता इति भेदः । ते च मालिनाल्पैश्वर्यभोगाः । प्रकृतिलयास्तु तेषामपीशाः स्वसंकल्पमात्रनिर्मितसत्त्वप्रधाननिर्मलविषयभोगास्त ईश्वरकोटय उच्यन्ते । प्रलयकालीनप्रकृतिलयास्तु नेह गृह्यन्ते । तेषां भोगाभावात् । एतदपरं वैराग्यम् । उत्तरसूत्रे परग्रहणात् ॥ १५ ॥

परं वैराग्यमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

तद्वैराग्यमात्मसाक्षात्काराभ्यासाद्धेतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं परं श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः । किमस्य श्रेष्ठत्वमिति चेत्–शृणु । पूर्वं विषयदोषदर्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यं न तु ज्ञाने । यद्यपि ज्ञानेपि विनाशित्वादिदोषदर्शनं तदास्ति तथापि तत्र नालंबुद्धिरूपं वैराग्यमविद्यानिवृत्त्याख्यतत्प्रयोजनेऽपेक्षासत्त्वा-

---

15. A. reads चित्त for चित्तस्य.

19. B. C. read भूतप्रकृत्याख्यावरण for भूतं प्रकृत्याख्यावरणम्.

त्। दृष्टानुश्रविकदोषदर्शी तेभ्यो विषयेभ्यो विरक्तः पुरुषसाक्षात्काराभ्यासादपरिणामित्वादिज्ञानरूपपुरुषविवेकेन स्थूलरूपव्यक्तसूक्ष्मरूपाव्यक्तधर्मकेभ्यः सत्त्वादिगुणेभ्यो विरक्तो भवति। एवं द्विविधं परस्परभिन्नं वैराग्यम्। ततः समूलाविद्यानिवृत्तौ यदुत्तरं ज्ञानप्रसादरूपं वैराग्यं तच्छ्रेष्ठम्। यद्यपि सूत्रे वैतृष्ण्यं तृष्णाभावरूपमुक्तं तथाप्यभावस्याधिकरणावस्थाविशेषरूपत्वेन चित्तस्येदृशज्ञानावस्थैव तृष्णाभावः। यद्वा ज्ञानप्रसादेन वैतृष्ण्यगतविशेषानुमानाल्लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचाराद्भाष्य एवमुक्तम्। यस्योदये सति निष्पन्नात्मज्ञानो योगी "प्रापणीयं ज्ञानं प्राप्तमविद्यादयः क्षेतव्याः क्लेशाः क्षीणा देहाद्देहान्तरसंचाराख्यो भवसंक्रमो धर्माधर्मकार्यभूतो विच्छिन्नो न पुनर्भविता यस्याविच्छेदाज्जननमरणधारा" इति मन्यते स ज्ञानप्रसादो ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा 'दुःखात्मिका विवेकख्यातिरपि शाम्यतु' इत्येवंरूपा तत्परं वैराग्यं यस्य नान्तरीयकं नियतं फलं कैवल्यमिति दिक् ॥ १६ ॥

अथाभ्यासवैराग्यरूपोपायद्वयेन निरुद्धराजसतामसवृत्तेः कतिप्रकारः संप्रज्ञातयोग इत्याशङ्कायामाह—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

साक्षात्काररूपवितर्कादिभिरनुगमात्संप्रज्ञातो वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुष्प्रकार इत्यर्थः। अत्र भाष्ये वितर्कविकलः सविचार इत्येव प्रयोगाद्रूपानुगमादिति सूत्रपाठः प्रामादिकः। वस्तुतस्तु चतुर्थेऽस्मितामात्र इत्युक्तं न तु सास्मिता इति। तेन मात्रार्थकरूपशब्दघटितः पाठो युक्त इति। तत्र वितर्कश्चित्तस्य स्थूल आलम्बन आभोगः स्वरूपसाक्षात्कारः। तथा हि यन्निजं शरीरं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं षड्विंशतितत्त्वसंघातमाश्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्तते तदालम्बनं स्थूलम्। अदृष्टजातीयचैतन्यपर्यन्तेषु विवेकेन पूर्वं चिन्तनासंभवात्। योगबलादेव हि तानि पश्चात्साक्षात्क्रियन्ते। एवं च स्थूलभूतेन्द्रिययोरदृष्टाश्रुतामतविशेषसाक्षात्कारः सवितर्कः। वितर्को विपरीततर्कणम्। तच्च शब्दार्थज्ञानविकल्पादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति। सवितर्कनिर्वितर्कौ चास्य वितर्कस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति। अदृष्टाश्रुतादीनां साक्षात्कारो योगबलादेवेत्युक्तम्। विचारस्तु तत्रैवालम्बने भूतेन्द्रियकारणत्वेनानुगता ये पञ्चतन्मात्राहंकारमहत्प्रकृतिरूपा उत्तरोत्तरसूक्ष्मा अर्थास्तदाकारत्वात्सूक्ष्मश्चित्तस्याभोगः सूक्ष्मगता-

---

2. A. reads सूक्ष्मारूप for सूक्ष्मरूप.
6. B. reads विशेषण for विशेष.
18. A. C. read सास्मित for सास्मिता.
20. A. reads निज for निजम्.
21. A. reads स्थूल for स्थूलम्.

शेषविशेषसाक्षात्कारस्तदनुगतः सविचारः। सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तं विशेषेण चरणं विचारः। सविचारनिर्विचारौ चास्य विचारस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति। आनन्दस्तु तत्रैवालम्बने चित्तस्य सूक्ष्मभूम्यारोहात्सत्त्वप्रकर्षेण जायमाने ल्हादाख्यसुखविशेषे आभोगः साक्षात्कारः स आनन्दविषयत्वादानन्दः। तदनुगतः सानन्दः। अत्राहं सुखीत्यानन्दगोचरैव वृत्तिः। यत्त्वानन्दशब्देन तद्वानिन्द्रियवर्ग इति तन्न। ततः सूक्ष्मपञ्चतन्मात्रादियोगोत्तरं पुनः स्थूलारोहस्यानौचित्यात्। एवमग्रेऽस्मितापदस्याहंकारपरतया व्याख्यानमपि चिन्त्यम्। अस्मिता तु केवलपुरुषविषया संवित्साक्षात्कारोस्मीत्येतावन्मात्राकारा देहादिभिन्नोस्मीत्येतावन्मात्राकारा वा। अस्य जीवात्मपरमात्मविषयकत्वेन द्वैविध्यं वक्ष्यते। विविक्तचेतनाकारस्यैवास्मिताशब्देनोपलक्षणात्तदनुगतः सास्मित इति। सोपाधिकेश्वरसंप्रज्ञातस्तु सविचारे प्रवेशमर्हति। क्वचित्त्वानन्दं विचारे प्रवेश्य त्रेधा विभाग एवोक्तः। तत्र पूर्वपूर्वभूमिकात्यागेनोत्तरोत्तरभूम्यारोह एकत्रैवालम्बने कार्यः। अन्यथा पूर्वपूर्वोपासनात्यागदोषापत्तेः। चित्तचाञ्चल्यदोषापत्तेश्च। वितर्कादिक्रम औत्सर्गिकः। एकदा चित्तस्य परमसूक्ष्मे प्रवेशासंभवात्।

स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे निवेशयेत्।

इति स्मृतेः। धानुष्कादौ तथा दृष्टत्वाच्च। तत्र स्थूलादिविषयरागे उत्तरभूमौ चित्तसमाधानासंभवः। अतः स्थूलादिसाक्षात्कारे तत्र तत्र दोषदृष्ट्योत्तरोत्तरभूम्यारोहः। यदि तु कस्यचिदीश्वरप्रसादादादावेवोत्तरभूम्यारोहो भवति तेन पूर्वभूमिकाभ्यासस्तत्सिद्धिकामनां विना न कार्यः। तत्सिद्ध्यैतज्जन्यसिद्धयोपि भवन्तीत्यन्ये। जपादिजन्याद्ध्रुवादीनां चतुर्भुजादिसाक्षात्कारादयं सवितर्को विलक्षणः। तेषां हि तपोध्यानादितुष्टः परमेश्वरः स्वयं शरीरं निर्माय पुरः प्रकटीभूय वागादिव्यवहारं चक्रे। योगिनस्तु योगबलेन श्वेतद्वीपादिस्थमेव तच्छरीरमन्यत्र स्थिताः पश्यन्ति तद्गतं बाह्याभ्यन्तरमतीतादिकं गुणादि च पश्यन्तीति। न च स्थूले प्रथम आलम्बने कथं सूक्ष्मदृष्टिर्यथार्था। सर्वेषां षड्विंशतितत्त्वकार्यतया कार्यकारणयोश्चाभेदेन तद्रूपत्वात्। तत्रापि कार्यरूपताऽस्थिरा। तदपेक्षया कारणरूपता सत्या। यद्यपि सुखवद्दुःखमोहावपि सर्वत्र तथापि सुखरागेणैव संसाराद्वात्मदर्शनप्रतिबन्धाच्च तदेवाशेषतो द्रष्टव्यमित्यानन्दमात्रे तदुपदेशः, येन तत्रापि दोषदर्शनेन योगजसिद्धिष्वपि वैराग्यं भवत्वित्याशयेन। अस्मिता चरमभूमिका। तदुत्तरं ज्ञातव्याभावात्। तत्रापि पूर्वं जीवात्मविषयाऽस्मिता। ततः परमात्मविषया। सूक्ष्मतरत्वात्। जीवस्वरूपज्ञानं हि प्रत्यक्षम्। तत्रापरिच्छिन्नकूटस्थत्वादिज्ञानस्यैव तत्साक्षात्कारत्वात्। तत्रान्त्यः कौर्मे उक्तः—

---

3. A. reads प्रकर्षात् for प्रकर्षेण.

यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
मामेकं स महायोगो भाषितः पारमेश्वरः ॥

इति ।

यत्र साक्षात्प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरम् ।

इति च । कारणरूपेण विभुत्वेन च सर्वत्रानुगमादस्मिताया अचेतनघटाद्याल-म्बनेष्वपि संभव इति दिक् । एवं च पूर्वपूर्वभूमिषूत्तरोत्तरभूमिविषयस्यापि चि-न्तनादाद्यश्चतुष्टयानुगतः । उत्तरोत्तरभूमौ च पूर्वपूर्वपरित्यागाद्द्वितीयस्त्र्यनुगतः । तृतीयो द्व्यनुगतः । चतुर्थस्त्वास्मितामात्र इति । तत्राद्ये तप्तायःपिण्डवदेकीभावेन सर्वेषां भानम् । अत्र सामान्यतो विचारादित्रयविषयग्राहकतामात्रेण तदनुगत-त्वमुक्तम् । अतो न सांकर्यम् । चत्वारोप्येते सालम्बनाः सबीजा योगा इत्युच्य-न्ते ध्येयरूपालम्बनयोगादिति दिक् ॥ १७ ॥

अथासंप्रज्ञातस्य क उपायः किं च स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यः ॥ १८ ॥

वृत्त्यापि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः परवैराग्यम् । तस्याभ्यासात्पौनःपुन्याज्जायत इत्युपायकथनम् । तदभ्यासः पूर्वो यस्येति विग्रहः । संस्कारशेष इति स्वरूपकथनम् । अन्य इति लक्ष्यम् । असंप्रज्ञात इत्यर्थः । सर्ववृत्तिविलये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य यत्र स समाधिरसंप्रज्ञातः । तस्योक्तं परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनो ह्येकाग्रतारूपोऽभ्यासो वृत्तिरूपत्वेन विरोधित्वान्न तदुत्पत्तये समर्थ इति परवैराग्याख्यश्चिन्तनीयवस्तुरहितो विरामप्रत्यय एवाखिलध्येयवैराग्यरूपो ध्येयार्थशून्येन तेन साधनतयाश्रीयते । एवं हि कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निर्विषयं वृत्तिरूपकार्याकरणादभावप्राप्तमिव मृतवद्भवति । अत एषोऽसंप्रज्ञातो जन्मबीजकर्मशून्यावस्थ इत्युच्यते ॥ १८ ॥

सोयं पूर्वाचार्यैरुपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्चेति द्विधोक्तः । तत्राद्यो योगिनामेवेति बहुवक्तव्य इति सूचीकटाहन्यायेनान्त्यं प्रथमं निरूपयति—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भवो जन्म । तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येत्यर्थः । तत्र स्थूलशरीरनैरपेक्ष्येण बुद्धिवृत्तिमन्तो महदादयो देवाः । तेषां साधनानुष्ठानं विनैवासंप्रज्ञात एतद्देहपातानन्तरं तत्तत्तत्त्वे प्रादुर्भावरूपजन्मनिमित्तको भवति तत्तत्स्थानसाद्गुण्येनौत्पत्तिकाज्ज्ञानात् । ते हि दैनंदिने प्रलये कदाचित्सर्गकालेपि स्वसंस्कारमात्रशेषेण निरोधा-

---

2. B. reads परमेश्वरः for पारमेश्वरः.
18. B. reads पर for परम्.
21. B. C. read निर्विषय for निर्विषयम्.

वस्थेन चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले देवभावयोग्यं देवभावप्रापकसंस्कारफलमैश्वर्यभोगं प्रारब्धकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति ततो मुच्यन्ते। तथेश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ब्रह्माण्डावरणानि भित्त्वा लिङ्गशरीरेण सह प्रकृत्यावरणं गतास्ते प्रकृतिलयाः। तेष्वसमाप्तकार्यत्वात्साधिकारे चेतस्युपासनाबलेन प्रकृतिलीने संस्कारमात्रशेषतया कैवल्यपदमिवानुभवन्ति तावद्यावदधिकारशेषवशाच्चित्तं व्युत्थितं न भवति व्युत्थानोत्तरं च ते तथैव भोगेनाधिकारसमाप्तौ मुच्यन्ते। यत्तु

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः॥

इति तत्त्विन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां कर्मदेवानां तत्तत्पदावस्थितिकालपरिच्छेदकम्। न तु तेषामसंप्रज्ञातसमाधिकालपरिच्छेदकम्। इन्द्रियाद्युपासकानां तत्तदभिमानिसूर्यादिपदप्राप्तेरन्यत्र श्रवणात्। संप्रज्ञातस्य तु न भवप्रत्ययरूपो विशेषः। धारणाध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातेन्तरङ्गत्वेन तेषां निष्पत्तौ तत्रैव जन्मनि संप्रज्ञातावश्यंभावादिति दिक्॥ १९॥

अथ द्वितीयमसंप्रज्ञातं तदधिकारिणं चाह—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्॥ २०॥

इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्याणां वा न जन्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति किं तु श्रद्धादिपञ्चकेभ्य एवेत्यर्थः। तत्पञ्चकसंपत्तिमन्तो हि योगिनः। तत्र श्रद्धा योगे प्रीतिर्मे भूयादित्यभिलाषरूपश्चेतसः संप्रसादः। सा हि कल्याणी समर्था मातेव योगप्रतिबन्धसहस्रातिरस्कारेण योगिनं पाति। ततः श्रद्धायुक्तस्य तस्य विवेकार्थिनो वीर्यं धारणारूपं भवति। ततः प्राप्तधारणस्य स्मृतिर्ध्यानमुपतिष्ठते। तदुपस्थितावनाकुलं चित्तं क्रमेण समाधिमश्नवति। एवं धारणाद्यङ्गत्रयात्संप्रज्ञातयोगवत आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूपो विवेक उपजायते। येन यथार्थं वस्तु सम्यग्जानाति। ततस्तत्साक्षात्काररूपाभ्यासात्तद्विषयवैराग्ये सत्यसंप्रज्ञातः समाधिरिति भावः। ते योगिनस्त्रिविधा मृदूपायो

1. B. reads पदमिव कैवल्यम् for कैवल्यपदमिव.
17. A. reads असंप्रज्ञातसमाधिम् for असंप्रज्ञातम्.
18. C. reads पूर्वः for पूर्वकः.
22. B. reads याति for पाति.
26. B. C. read यथार्थ for यथार्थम्.
26. A. C. om. रूप.

मध्योपायोधिमात्रोपाय इति । उपायः श्रद्धादिः । तस्याधिमात्रतातिप्रमाणता । इतरे प्रसिद्धे । ते प्रत्येकं त्रिविधा मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति नव । संवेग उपायानुष्ठाने शैघ्र्यम् । यत्तु वैराग्यमिति तन्न । उपायकार्यवैराग्यस्योपायमृदुत्वादिकं विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वाद्यसंभवात् । संवेगशब्दस्य तदवाचकत्वाच्च ॥ २० ॥

तेषु मध्येधिमात्रोपायानां क्षेपीयसी सिद्धिः । तां दर्शयति—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिनिष्पत्तिस्तत्फललाभश्च भवतीति शेषः ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥

तीव्रत्वस्यापि मृद्वादिभेदेन त्रैविध्यात्ततोप्यासन्नादपि विशेषस्तरतमरूपो भवति तीव्रत्वाविशेषादित्यर्थः । एवं चाधिमात्रोपायस्य मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः । ततोपि मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः । ततोप्यधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः । समाधिलाभस्तत्फलं चेति शेषः ॥ २२ ॥

ननु किमयमेवोपाय आसन्नतमः समाधावथोपायान्तरमप्यस्तीत्याशङ्कायामस्तीत्याह—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

पूर्वसूत्रस्थं विशेष इत्यनुवर्तते । प्रणिधानमत्र तद्वाचकप्रणवजपस्तदर्थभावनमिति वक्ष्यमाणो भावनाविशेष एव । तेन जीवात्मसंप्रज्ञातवतः पुरुषस्य पूर्वोपायैनैवासंप्रज्ञात आसन्नतमः । परमात्मविषयकसंप्रज्ञातवतस्तु तदभावेप्यासन्नतमः स इति तात्पर्यम् । एवं चातितीव्राभ्यासनैरपेक्ष्येणायं श्रेष्ठ आयोनुकल्प इति बोध्यम् । अत एव श्रुत्यादिषु बहुशो ब्रह्मज्ञानमेवोपदिश्यते मोक्षहेतुत्वेन । क्वचिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति । नन्वैश्वरस्य संप्रज्ञातस्य कुतस्तदनपेक्षत्वमिति चेन्न । श्रुतिवाक्यैर्ब्रह्मण आत्मताज्ञाने तत्र प्रेमलक्षणभक्तितो जायमानाद्ब्रह्मात्मताचिन्तनरूपाद्वक्ष्यमाणात्मप्रणिधानादभिमुखीकृत ईश्वरस्तं ध्यायिनमस्य समाधिमोक्षावासन्नतमौ भवेतामित्यभिध्यानमात्रेणासन्नतमासंप्रज्ञातसिद्ध्यानुगृह्णातीति भावः । अत्रापि वैराग्यं सहकारितयापेक्षितमेवेति बोध्यम् ॥ २३ ॥

अथ प्रधानपुरुषातिरिक्ततत्त्वसत्त्वे मानाभावः । उपाधिशुद्धस्य कस्यचिज्जीवस्यैवेश्वरत्वेन श्रुत्यादौ व्यवहारसंभवादिति सांख्याक्षेपे उत्तररूपं तदतिरिक्तेश्वरलक्षणमाह—

---

6. A. C. om. क्षेपीयसी सिद्धिः । तां दर्शयति.
14. C. om. अपि.
29. A. reads उत्तररूपसूत्रम् for उत्तररूपम्.

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवेश्वरो नातिरिक्तः। तदुपाधिश्च प्रधानमेवेति भावः। अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। कुशलाकुशलसाधनधर्माधर्माः कर्माणि। तत्फलं जात्यायुर्भोगरूपो विपाकः। भोगोत्र शब्दादिवृत्तिः। विपाककारणीभूता वासना आशयाः। करभजातिनिर्वर्तकस्य कर्मणः प्राग्भवीयकरभभोगभावितवासनाभिव्यक्तिं विना करभोचितभोगाजनकत्वेन वासनानां विपाककारणत्वात्। एतैरपरामृष्ट इत्यर्थः। यद्यपि जीवोपि स्वतस्तदपरामृष्ट एव तेषां चित्तधर्मत्वात्तथापि पुरुषयोद्धृनिष्ठजयपराजययोस्तत्स्वामिनि राजनीव चित्तफलभोक्तृत्वरूपचित्तस्वामित्वात्तत्र व्यपदिश्यन्ते। तत्फलभोक्तृत्वं तत्फलसुखदुःखादिवृत्तिप्रातिविम्बवत्त्वात्। तावतैव तत्र क्लेशादिमत्त्वव्यवहारो विदुषाम्। समवायेन पुरुषे सुखादिबुद्धिस्त्वविद्या। ईश्वरस्त्वीदृशेन भोगेनापरामृष्ट एव पुरुषविशेषः। विवेकग्रहणे सत्येव स्वोपाधिसुखसाक्षितारूपो भोगस्तु तत्राप्यस्त्येव।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।

इति स्मृतेः। अभिमानपूर्वकसुखाद्यनुभवरूपो मुख्यो भोगस्तु तस्यानश्नन्न्योभिचाकशीति (मु. ३।१।१) इति श्रुत्या प्रतिषिध्यते। एकशरीरस्थत्वेन जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वं च प्रतिषिध्यते। अपरामृष्टत्वं तत्परामर्शशून्यता। एतेनाद्यस्तु मोक्षो ज्ञानात्मेति वाक्येन ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात्कैवल्यं ज्ञानं प्राप्ताः केवलानां जीवन्मुक्तानां स्वामिनः केवलिनो हिरण्यगर्भादयः सन्ति, एत एवेश्वराः सान्त्वित्यपास्तम्। ते हि पूर्वस्थितान्येव प्रकृतिलयसंबन्धीन्यष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपाणि प्राकृताख्यानि विदेहसंबन्धीनि वैकारिकाख्यानि शब्दादिविषयरागरूपाणि गृहस्थसंबन्धीनि दानाध्ययनादिष्वभिष्वङ्गरूपाणि दक्षिणाख्यानि त्रीणि बन्धनानिच्छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ता इति तेषु तत्परामर्शशून्यत्वाभावात्। यथा च मुक्तानां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते प्रकृतिलयानां चेतरापि बन्धकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्येति तस्य तत्परामर्शशून्यत्वम्। अतः स सदैव मुक्तः सदैवेश्वरश्च। तदुक्तम्—

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः।
कर्मात्मा पुरुषो योसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते॥

---

4. B. reads तत्फल for तत्फलम्.
5. B. reads आशयः for आशयाः.
12. B. reads सोपाधि for स्वोपाधि.
12. A. C. read तस्य for तत्र.
22. A. reads दाक्षिण for दक्षिण.
24. A. reads परामर्ष for परामर्श.
26. A. reads नित्यः for नित्यम्.

इति । निर्गुणत्वं गुणाभिमानशून्यत्वम् ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतोपरः ।

इति नारदीयात् । सदैवेश्वरत्वं सदैवाप्रतिहतेच्छायुक्तत्वम् । ईश्वरोपाधिसत्त्वस्य नित्यज्ञानेच्छासुखादिमत्त्वात् । तादृशस्यापि विसदृशपरिणामाभावरूपसाम्यावस्थोपपत्तेः प्रलयेपि प्रधानस्य साम्यावस्थत्वमप्युपपन्नम् । द्विपरार्धान्ते तस्य लयोपि स्वकार्याकरणरूप एव । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् (ऐ. १।१) इति श्रुत्या प्रलयेपि तस्यार्थद्रष्टृत्वसिद्धेश्च । तस्मात्तदुपाधिर्ज्ञानादिलक्षणा वृत्तिः प्रलयेप्यस्ति । तद्विनैव तस्य ज्ञातृत्वाङ्गीकारे दृष्टानुसारत्यागापत्तिः । ज्ञानशक्तिरहं परेति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरोधश्च । तत्प्रेरेणेरितं विषमत्वं प्रयाति (मै. ५।२) इति श्रुतावीश्वरयत्नेनैव गुणवैषम्यश्रवणाच्च ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले महेश्वरः ॥

इति स्मृत्या वैषम्यहेतुक्षोभजनकेच्छाया अपि तस्य स्मरणाच्च । प्रलये तदस्वीकारे तु प्रलये स्वसंकल्पेन स्वोपाधिं स्वस्माद्वियोज्येश्वरः शेते पूर्वसर्गीयसंकल्पसंस्काराभ्यां च सर्गादावुपाधिरीश्वरेण सह संयुज्यत इति स्वीकार्यं स्यात् । तच्चायुक्तम् । प्रकृतसूत्रेण

क्लेशकर्मविपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥

इति स्मृत्या चेश्वरोपाधौ संस्कारस्य प्रतिषिद्धत्वात् । किं चाग्रे वक्ष्यमाणं कालानवच्छिन्नत्वमपि भज्येत । उपाधिवृत्त्यभावेन तस्य कालावच्छिन्नत्वसंभवात् । यत्तु प्रलये निरुद्धोप्युपाधिः पूर्वसर्गीयसंकल्पवासनाभ्यां स्वयं व्युत्थितो भवतीति शास्त्रं तद्दैनंदिनप्रलये योगनिद्रया शयानस्य स्वयंभोरुपाधिपरम् । तदुक्तं भाष्ये योसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्ष इति । प्रकृष्टं सत्त्वं रजस्तमोलेशेनाप्यस्पृष्टं कारणसत्त्वम् । उपादानादित्यनेन तदनभिभूतत्वं सूचयति । न चेच्छयोपादानमुपादानेनेच्छेत्यन्योन्याश्रयः । अनादित्वात् । तथा च श्रुतिः—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

इति । तदैक्षत (छा. ६।२।३) सोकामयत (तै. २।६) स एको ब्रह्मण आनन्दः (तै. २।८।१) साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (श्वे. ६।११) इति । आनन्दान्तमौपाधिकं स्वतो निर्गुणश्चाभिमानरहितत्वादित्यविरोधः । ननु तस्यैतादृश उत्कर्षः किं-

5. C. om. अपि.

31. B. C. read तादृशः for एतादृशः.

प्रमाणक इति चेन्न। तस्य श्रुत्यादिरूपशास्त्रप्रमाणकत्वात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यमेव कुत इति चेन्न। तदुपाधिरूपं यत्प्रकृष्टसत्त्वं तद्वृत्तिरूपार्थज्ञानजन्यत्वेन तस्य प्रमाणत्वात्। न चान्योन्याश्रयः। शास्त्रप्रामाण्यात्प्रकृष्टसत्त्वरूपोपाधिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया तत्प्रामाण्यसिद्धिरिति वाच्यम्। ईश्वरसिद्धेः प्रागपि मन्त्रायुर्वेदाद्यवर्थाव्यभिचारनिश्चयात्प्रामाण्यस्य दृष्टत्वेनान्यत्रापि शास्त्रे प्रामाण्यसिद्धेः। प्रकृष्टसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहकतामात्रमत्रोक्तमिति तदभावात्। न च तस्यान्यकर्तृत्वं संभवति। औषधीनां तत्संयोगस्य वर्णावापोद्धारस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यज्ञानस्यान्यस्य पुरुषायुषसहस्रेणाप्य[illegible]यत्वात्। न चागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागम इति तत्संतानयोरनादित्वान्न दोषः। महाप्रलये तयोर्विच्छेदात्। विसदृशपरिणामक्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपपरिणामात्पूर्वं सदृशपरिणामताया दृष्टत्वेन महदादिविसदृशपरिणामवतः प्रधानस्य कदाचित्सदृशपरिणामावश्यकत्वेन साम्यावस्थारूपसदृशपरिणामस्यैव महाप्रलयत्वात्। विषयताकार्यकारणभाववाच्यवाचकभावैः समवायेन चेश्वरसत्त्वे वर्तमानयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिः संबन्धः। अतः सदैवेश्वरः प्रलयेपि ज्ञानेच्छाकृतिमान्सदैव क्लेशादिराहित्यरूपमुक्तत्ववांश्चेति सिद्धम्। एतेन स्वस्य प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रमनुमानमेव स्यान्नागम इत्यपास्तम्। स चाद्वितीयः। यतस्तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयाभ्यां रहितं यतस्तदैश्वर्यान्तरेण नातिक्रम्यतेतो निरतिशयम्। यदेव च सर्वातिशयि तदेवैश्वर्यम्। अन्यथैश्वर्यमेव न। अप्रतिहतेच्छत्वरूपत्वाभावात्। यत्र चैश्वर्येण काष्ठा प्राप्यते स ईश्वरः। अन्यत्र त्वैश्वर्यमौपचारिकमेव। तत्समानैश्वर्यस्य क्वाप्यभावात्। सत्त्वे हि द्वयोस्तुल्ययोरेकत्र वस्तुनीदमल्पकालस्थायित्वरूपनवत्ववदस्तु तद्विपरीतपुराणत्ववदस्त्विति कामनायामेकस्य संकल्पसिद्धावपरेच्छाविघाताद्न्यूनत्वं स्यादिति न समानानेकेश्वरसंभवः। उभयोः संकल्पसिद्धिस्तु विरुद्धत्वान्न भवत्येव। तस्माद्यस्य साम्येनातिशयप्रतियोगित्वेन च निर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष एवेति न प्रधानपुरुषातिरिक्ततत्त्वापत्तिः। अविरुद्धाभिप्रायत्वे कृतमन्यैः। एकेनैव कृतत्वात्। संभूयकारित्वे न कश्चिदीश्वरः स्यात्परिषद्वदिति दिक्। नन्वेकस्यैवात्मन आकाशस्येवोपाधिभेदैर्जीवेश्वरादिरूपत्वसंभवेन लाघवादैकात्म्यमेवास्तु। तत्त्वमसि (छा० ६।८।७) इत्यादिश्रुतिभिरात्मैक्यस्यैव प्रतीतेश्च। भेदाभेदश्रुतिमध्ये भेदनिन्दयाऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेदवाक्यान्येव स्वार्थपराणि। भेदवाक्यानि त्वारोपितभेदानुवादपराण्येव। तत्तदुपाधिविशिष्टयोश्च जीवत्वेश्वरत्वे इति चेन्न। विशिष्ट-

---

3. B. om. रूपोपाधि·

19. B. om. त्व after रूप.

T

स्यानतिरेके जीवत्वेश्वरत्वबन्धमोक्षादिसांकर्यापत्तेः । अतिरेकेप्यनित्यत्वे तस्य विनाशितया बन्धमोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । अवच्छेद्यांशस्य नित्यतया तदुपपत्तिः । कार्योपाध्यवच्छेद्यत्वमेव बन्धः । तत्त्याग एव मोक्षः । विशिष्टैश्च सामान्यात्मनो भेदाभेदाविति चोद्दिष्टापत्तेः । अस्यैवास्मन्मते स्वीकारेण बाधकाभावात् । अस्माभिरपि सामान्यरूपेणाभेदो वैधर्म्यलक्षणभेदनिरासायेष्यते विशेषतस्तु भेद इति । एवं चाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्ता उपपन्नाः । आकाशादिदृष्टान्ताश्चांशांशिभावेनाविभागलक्षणाभेदस्य सार्वकालिकत्वेन पारमार्थिकत्वेपि किंचिदवच्छेदेन फेनबुद्बुदादिवदतिभङ्गुरस्य विभागलक्षणस्य भेदस्यापारमार्थिकस्यौपाधिकत्वप्रतिपादकाः । विवेकाख्यभेदज्ञानं हि पारमार्थिकाभेदज्ञानफलकमिति न तस्य मोक्षहेतुत्वे विरोध इति दिक् ॥ २४ ॥

अथ तस्येश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञ्यरूपं विशेषान्तरमाह—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

सूत्रे सर्वज्ञेति भावप्रधानम् । सर्वज्ञत्वस्य बीजमनुमापकं यज्ज्ञानस्य सातिशयत्वं तत्तत्रेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः । यदिदमतीतानागतवर्तमानानामतीन्द्रियाणां च प्रत्येकं समुच्चयेन वास्य बहुज्ञानमित्येतत्सार्वज्ञ्यबीजम् । एतद्बीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञः । अन्यथानवस्थापत्तेः । प्रयोगस्तु सार्वज्ञ्यबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्राप्तकाष्ठं सातिशयत्वात्परिमाणवदिति । श्रुतिश्चात्रानुकूलस्तर्कः । एवं गुरुत्वाद्यतिशयानामपि काष्ठा क्वचिदनुमेया । अतो न तेषु व्यभिचारः । यदि तु कार्यमात्रेतिशयप्रतियोगित्वनियमानुपपत्तिस्तेषां काष्ठाप्राप्तौ बाधकमुच्यते तदा बाधकाभावे सतीति हेतौ विशेषणं देयम् । ज्ञानादीनां तु नित्यानां स्वीकारान्नास्ति तद्बाधकम् । एवं च यत्र ज्ञानस्य काष्ठाप्राप्तिः स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति । नन्वनुमानस्य सामान्यमात्रेण निश्चये कृतपर्यवसानस्य संज्ञादिरूपविशेषप्रतिपादनेऽसामर्थ्येन कथं तदवगतिरिति चेन्न । ब्रह्मान्तर्यामी परमात्मा शिवो विष्णुरित्यादिसंज्ञानां पूर्णानन्दत्वपरमकारुणिकत्वपारमार्थिकात्मत्वजगदाधारत्वकारणत्वादीनां सर्वज्ञत्वतृप्तिचैतन्यस्वातन्त्र्यालुप्तशक्तित्वानन्तशक्तित्वरूपषडङ्गवत्त्वस्य ज्ञानवैराग्यैश्वर्यतपःसत्यक्षमाधृतिस्रष्टृत्वात्मबोधाधिष्ठातृत्वरूपदशाव्ययवत्त्वस्य च वेदादवगतेः । सत्यलोकादिस्थहरिहरब्रह्मादिमूर्तयस्तु शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षात् ।

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।
ततो न्यूनाश्च मैत्रेय देवा दक्षादयस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

---

1. B. om. अपि after अतिरेके.
15 and 17. A. reads सार्वज्ञ for सार्वज्ञ्य.

इत्यादिस्मृतेः । कृष्णरामाद्यवतारा अपि सत्यलोकस्थविष्णवादीनामेव । तेषां च परमात्मन्येवाहंभावात्तदवताराणामपीश्वरावतारत्वं श्रुत्यादिषूच्यते । तेषामपि ते लीलावतारा एव । अत एव न तस्य कार्यं करणं च विद्यते (श्वे. ६।७) इत्यादिश्रुत्या

अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविवर्जितम् ।

इति स्मृत्या चेश्वरस्य कार्यकारणाख्यशरीरद्वयप्रतिषेधोपपत्तिरिति दिक् । ननु नित्यमुक्तस्य नित्यतृप्तस्य पुरुषार्थाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । तत्प्रवृत्तेर्नित्यतया निमित्तानपेक्षत्वात् । किं च तस्येश्वरस्य स्वोपकाररूपात्मानुग्रहाभावेपि दैनंदिनप्रलयरूपकल्पप्रलयप्राकृतप्रलयरूपमहाप्रलयेष्वपि स्वकारणगामित्वरूपसंसारवतः पुरुषाञ्ज्ञानधर्मोपदेशेनोद्धरिष्यामीत्येवं भूतानुग्रहरूपप्रयोजनेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । तृणारणिमाणिन्यायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपरानुग्रहयोर्विजातीयेच्छां प्रति फलबलेन हेतुतायाः सिद्धेः । तज्ज्ञानेच्छाप्रवृत्तेर्नित्यत्वं प्रवाहानादित्वानन्तत्वाभ्यामेवेति बोध्यम् । न चैवमपि भक्तानेवानुगृह्णातीति वैषम्यमीश्वरस्येति वाच्यम् । अग्नेरुष्णत्वस्वाभाव्यवद्विशुद्धसत्त्वस्य भक्तवशतास्वाभाव्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । रागद्वेषाभ्यामेव वैषम्यं भवति न प्रवृत्तिमात्रेण । एवं कर्मवशतास्वभावं च तत् । किं च दुःखबहुललोकसर्जनमपि परस्परदर्शनेन तेषां वैराग्यदार्ढ्यायेति दिक् । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैरादिविद्वान्स्वयंभूर्भगवान्विष्णुर्योगबलेन स्वनिर्मितं चित्तं प्रविश्य कपिलाख्यपरमर्षिर्भूत्वा कारुण्याज्जिज्ञासमानायासुरये सांख्यसूत्राख्यं तन्त्रं प्रोवाचेति । अनेन स्वार्थाभावेपि परार्था प्रवृत्तिर्दर्शिता ॥ २५ ॥

ईश्वरगतं विशेषान्तरमाह—

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

स एष ईश्वरः पूर्वेषां ब्रह्मविष्णुप्रभृतीनामपि । अपिनान्येषां जीवानां प्रधानस्य च गुरुः पितान्तर्यामिविधया ज्ञानचक्षुःप्रदश्च प्रवर्तकश्च कालेनानवच्छेदादित्यर्थः ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (श्वे. ६।१८) इति श्रुतेः । न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यक्षतिः । अस्य निमित्तकारणत्वेन तत्स्वातन्त्र्याविघातकताया वक्ष्यमाणत्वात् । पूर्वे हि गुरवो ब्रह्मादयः कालेन द्विपरार्धादिना परिच्छिद्यन्ते । अस्य च परिच्छेदार्थं कालो न प्रवर्तते । अत ईदृशं विना तेषां तत्प्रवृत्तेश्चासंभवादसौ तेषामपि गुरुः । यथा चास्य वर्तमानसर्ग-

---

13. B. reads गृह्णामि for गृह्णाति.

18. B. reads निर्मित for निर्मितम्.

स्यादौ तद्गुरुत्वेन प्रकर्षगत्या ज्ञानोत्कर्षेण स्वतः सिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादावपि प्रत्येतव्यम् । अत्रेश्वरस्य तत्पितृत्वान्तर्यामित्वरूपगुरुत्वोक्त्या जीवानामपीश्वर आत्मेति सूचितम् । यो हि यस्याधिष्ठाता स तस्यात्मेति दृष्टं यथा सूर्यश्चक्षुषो जीवो वा देहस्य । एवं सर्वजीवपितृत्वेन पितापुत्रवज्जीवब्रह्मणोरंशांशिभावोपि सूचितः । अग्निविस्फुलिङ्गवच्च जीवोसौ स्वात्पृथग्बुद्ध इति स्मृतेश्च । अभेदश्च दुग्धजलयोरिवाविभागः । स च स्वरूपसंबन्धविशेष आधारतावल्लक्षणानन्यत्वं वा । तत्त्वं तूक्तमेवेति दिक् ॥ २६ ॥

अथ तत्प्रणिधानाङ्गं मन्त्रमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्येश्वरस्य प्रणवो वाचकः । एवमेवेश्वरेण संकेतकरणादित्यर्थः ।

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योंकारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥

इति स्मृतेः । अदृष्टेति । अश्रुतेत्यपि बोध्यम् । भावो भक्तिः । मनस्तुल्यकारणोपाधिरित्यर्थः । एवं चेश्वरः प्रणवस्य वाच्य इति फलितम् । नन्वीदृशः संकेतोऽयुक्तः । वाचकत्वस्यासंकेतकृतत्वात् । न च स्वाभाविकं वाचकत्वं संकेतेन बोध्यते । यत्र तन्नास्ति तत्र संकेतेनाव्यङ्ग्यत्वापत्तेः । अविद्यमानघटस्य दीपेनाव्यञ्जनात् । तस्मात्संकेत एव वाच्यवाचकभावः शक्तिविशेषरूप इति चेन्न । दीपस्य प्रकाशवात्स्थित एवास्य वाचस्य वाचकेन सहाविभागरूपः संबन्धः । तदेव वाचकत्वम् । अन्योन्याध्यासरूप ईश्वरस्य संकेतस्त्वनादिवासनासिद्धं स्थितमेव तं प्रकाशयति । यथा विद्यमान एव पितापुत्रयोः संबन्धोऽयमस्य पिताऽयमस्य पुत्र इति संकेतेन प्रकाश्यते । यद्यपि शब्दार्थविषयेन्योन्याध्यासरूपं संकेतं तृतीये वक्ष्यति भाष्यकृत्तथापि राहोः शिर इतिवदस्य वाचकोऽयमस्य वाच्य इति च संकेत इत्यत्रत्यभाष्याल्लभ्यते । अनेन शब्दार्थयोर्भेदाभेदौ दर्शितौ । संकेत एव वाचकत्वमिति तु न युक्तम् । जनकत्वादेरपीश्वरसंकेतरूपत्वापत्तेः । एवं च योयं शब्दः सोर्थ इत्यध्यासविषयस्तन्मूलं चाविभागरूपं तादात्म्यमेव शक्तिरिति बोध्यम् । यत्र चैश्वरः संकेतः स वाच्य इतरो लक्ष्य इत्यादिव्यवस्था । प्रलये च शब्देषु प्रधानसाम्यमुपगतेष्वपि संस्कारवशात्सर्गान्तरे पूर्ववच्छक्तियुक्तानामाविर्भावाद्वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षः संकेत ईश्वरेणापि पूर्ववत्तथैव क्रियत इति न कदाचिदीश्वरसंकेतभेदेनार्थभेदः प्रणवस्य ।

---

5. A. C. read जीवो मौढ्यात् for जीवोऽसौ स्वात् .
15. A. B. read संकत for असंकेत.
17. B. C. read संकेतकृतः for संकेतः.
26. B. reads ईश्वर for ऐश्वरः.

ननु प्रलये नाशे नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्यसंगतं स्यादिति चेन्न । व्यवहाररूपसंप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्यागमिनां प्रतिज्ञासत्त्वादिति दिक् ॥ २७॥

एवं पूर्वोक्तसंकेतेन विज्ञातवाच्यवाचकभावस्य योगिनः प्रणिधानं दर्शयति—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्य जपस्तेन सह तदभिधेयस्येश्वरस्य ध्यानरूपं भावनं तत्प्रणिधानमित्यर्थः । अर्थभावनस्य संकेतग्रहाभिव्यङ्ग्यशक्तिज्ञानं विनाऽसंभवात्पूर्वं संकेतो दर्शितः । प्रणवाक्षरार्थो गारुड उक्तः—

व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इति । प्रणवार्थचिन्तनं च द्वेधा । एकं स्वप्रकृतितत्कार्येभ्यो विविक्ते केवले ब्रह्मचैतन्य आत्मत्वाचिन्तनमेतच्छास्त्रप्रतिपाद्यम् । अपरं चांशांशिकार्यकारणशक्तिशक्तिमदादिभिस्तप्तायःपिण्डवदविभागलक्षणेनाभेदेनाहं ब्रह्म सर्वं खलु ब्रह्मेत्यादिरूपम् । तदुक्तम् —

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचि-
त्तदच्युतो नास्ति परं ततोन्यत् ।
सोहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ (वि. पु. २।१६।२४)

इति । आद्यं त्वथात आदेशो नेति नेति (बृ. २।३।६) इत्यादिश्रुतिमूलकम् । केचित्तु

प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥

इति स्मृतिः । तत्र प्रकृतेः पुरुषे स्थापनं तद्वदनारम्भकत्वसंपादनम् । पुरुषस्य च ब्रह्मणि न्यासस्तत्र लयो विलापनरूपः । अनेन च प्रकृत्यादिवज्जीवानामनात्मत्वं लभ्यते ।

तत्त्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सोपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इति मात्स्योक्तेश्च । तस्मात्प्रकृतिपुरुषौ विलाप्य यच्छिष्टं ब्रह्म तस्मिन्नहंभाववचनान्न जीवे मुख्योहंशब्द इत्याहुः । तादृशप्रणिधानस्य किं फलमिति

---

12. A. O. om. च after अपरम्.
23. O. reads गगनारम्भकत्व for अनारम्भकत्व.
26. A. O. read भुक्ते for भुङ्क्ते.

चेदस्य योगिनः प्रणवं जपतस्तदर्थं भावयतश्चेश्वरैकाग्रं चित्तं भवति। ततः परमात्मसाक्षात्कारादिकमिति गृहाण। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमाचरेत्।
स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥ (वि. पु. ६।६।२)

इति। योगजपयोरेकदाऽसंभवाद्योगस्याद्यन्तयोर्व्युत्थानकाले जप उक्तः। स्वाध्यायः प्रणवः। परमात्मप्रकाशनमप्यात्मत्वेनैवेति। अत्र केचित्। एवं च जीवात्मतत्त्वज्ञानाद्बुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिवत्परमात्मतत्त्वज्ञानाज्जीवेष्वप्यभिमाननिवृत्तिः। पञ्चविंशतितत्त्वविलापने सोऽहमित्येवाधिष्ठानसाक्षात्कारात्। एवं च जीवानां व्यावहारिकमात्मत्वम्। पारमार्थिकं तु क्षेत्रज्ञत्वरूपमीश्वरस्यैव। जीवानां परतन्त्रत्वाद्धर्माधर्माद्यज्ञातृत्वाच्च। चितिशक्तिसत्तामात्रेण तु बुद्ध्याद्यपेक्षं गौणमात्मत्वम्। यथा हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वम्। तच्च बन्धमोक्षादिभागितया व्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव। एवमहंशब्दोऽपि परमात्मन्येव मुख्यो न तु जीवे। तस्य स्वातन्त्र्याभावेन स्वातन्त्र्येण प्रयोक्त्रात्मत्वादिरूपस्याहमादिप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्राभावात्। यद्यपि स मुख्य आत्मा न भवति तथापि तज्ज्ञानाद्धर्माधर्मरागादिनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवत्येव। एवं च व्यवहारपरमार्थभेदान्नानात्मतैकात्मतावादौ श्रुत्यादिषु दृश्यमानावविरुद्धावेवेत्याहुः॥२८॥

ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्योपायत्वं दर्शयितुमन्यदप्यस्य द्वाराधिक्यं भवतीत्याह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तत ईश्वरप्रणिधानात्। ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्तेऽस्य न भवन्ति स्वतो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति (बृ. १।४।१०) इति श्रुतेः। प्रत्यक्चेतनस्य जीवस्य यत्स्वरूपं निर्दुःखत्वादि तात्त्विकं तस्याधिगमो दर्शनमपि भवतीत्यर्थः। यद्यपि प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञमित्यादौ प्रतिवस्तु अञ्चतीति व्युत्पत्त्येश्वरेऽपि प्रत्यक्शब्दो दृश्यते तथाप्यत्र प्रतिकूलमञ्चतीति व्युत्पत्त्या जीवपरः। अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्कारो दृष्टद्वारा बोध्यः। किं च यथैवेश्वरः पुरुषश्चेतनः पापपुण्यवर्जितत्वरूपशुद्धिमान्निर्दुःखत्वरूपप्रसन्नत्ववान्केवलचिन्मात्रो जात्यायुर्भोगराहित्यरूपानुपसर्गत्ववांस्तथायं बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बग्राहित्वाद्बुद्धेः प्रतिसंवेद्यपि साक्षात्तदसंबन्धात्स्वतस्तादृश इत्येवंप्रकारेण तदधिगमात्सदृशानुचिन्तनस्य सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगिताया दर्शनात्। यथैकदर्शनाभ्यासस्तत्सदृगर्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगी दृष्टः। ननु केऽन्तराया इत्युच्यन्त इति चेद्ये चित्तस्य विक्षेपका

---

1. B. om. ईश्वर.
13. B. reads प्रयुक्तात्म for प्रयोक्त्रात्म.
20. B. reads अभूत्या for अभूत्यै.

इति गृहाण ॥२९॥

अथ किंस्वरूपास्ते कियन्तश्चेत्याकाङ्क्षायामाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः ॥३०॥

एते नव सूक्ष्मकालानाकलनात्तदुत्थदुःखगोचरवृत्तिभिस्तन्निवृत्त्युपायगोचरवृत्तिभिर्वा सह भवन्ति । एषामभावे चैताश्चित्तवृत्तयो न भवन्तीत्यतश्चित्तविक्षेपका योगान्तरायास्तत्प्रतिबन्धका इत्यर्थः । विक्षेपश्चानेकवृत्तिकत्वम् । तत्र व्याधिर्धातूनां वातपित्तकफानामाहारपरिणामात्मकानां रसानां चक्षुरादीनां करणानां च विसदृशभावः । स्त्यानं चित्तस्य योगानुष्ठानाक्षमत्वरूपाकर्मण्यता । संशयो गुरुशास्त्रोक्तं ज्ञानसाधनं तथा स्यान्न वेत्युभयकोटिस्पृग्ज्ञानम् । प्रमादः समाधिसाधनानामननुसंधानरूपमभावनम् । आलस्यं कफादिकृतकायगुरुत्वेन तमःकृतचित्तगुरुत्वेन च समाधिसाधनेष्वप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तविषयसंप्रयोगात्मा तत्संनिकर्षजन्याभिलाषरूपो गर्धः । भ्रान्तिदर्शनं गुर्वाद्युक्तार्थविपरीतार्थनिश्चयः । यद्यपि संशयोप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वाद्भ्रान्तिरेव तथाप्युभयकोटिस्पर्शरूपावान्तरविशेषविवक्षया पृथगुक्तः । अलब्धभूमिकत्वं साधनानुष्ठाने वक्ष्यमाणमधुमत्याद्यन्यतमभूमेरप्यलाभः । अनवस्थितत्वं भूमिलाभेपि चित्तस्य ततो भ्रंशः । ननु तल्लाभोत्तरं भ्रंशेपि का क्षतिरिति चेन्न । समाधिर्ध्येयसाक्षात्कारपर्यन्तत्वरूपप्रतिलम्भपर्यन्तं तदवस्थानापेक्षणात् ।

आरूढयोगोपि निपात्यतेधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ।

इति स्मृतेः । एते चित्तविक्षेपा नव योगमला इति योगप्रतिपक्षा इति योगान्तराया इति च तान्त्रिकैरुच्यन्ते ॥३०॥

एषां दुःखादिरूपयोगान्तरायान्तरहेतुत्वमप्याह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राद्यं व्याध्यादिजं कामादिजं च । द्वितीयं व्याघ्राद्युत्थम् । तृतीयं शीतोष्णाद्युत्थम् । किंच येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय यतन्ते तद्दुःखमिति तत्सामान्यलक्षणम् । दौर्मनस्यमिच्छाभिघातेन मनश्चाञ्चल्यम् । अङ्गकम्पोङ्गमेजयत्वम् । पुरुषयत्नं

---

5. A. reads अनाकल्पनात् for अनाकलनात्.
10. A. reads उक्त for उक्तम्.
18. A. om. पर्यन्तत्वरूपप्रतिलम्भ.

विना स्वयमेव प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामत्यतिशयेन स श्वासः। अयं समाध्यङ्गरेचकविरोधी। यच्च कोष्ठ्यमुदरस्थं वायुं बहिः करोति स प्रश्वासः। अयं तदङ्गपूरकविरोधी। एते विक्षेपसहभुवो व्याध्यादिविक्षेपोद्भवाः। यतो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति विक्षेपनिवृत्तौ समाहितचित्तस्य न भवन्त्यत इत्यर्थः। एतेन्तराया ईश्वरप्रणिधानरहितेनापि योगिनाभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्याः॥ ३१॥

तत्राभ्यासविषयमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः॥ ३२॥

तस्य विक्षेपस्य प्रतिषेधार्थमेकं स्थूलादि यत्किंचित्तत्त्वं तदालम्बनं चित्तमभ्यसेत्। पुनः पुनः कुर्यादित्यर्थः। मिश्रास्तूक्तस्यैवोपसंहारः। एकतत्त्वशब्देन प्रकृतत्वादीश्वरः। अत एव भाष्येभ्यासविषयमुपसंहरन्नित्युक्तमित्याहुः। न नु वैनाशिकैश्चित्तं क्षणिकं स्वीक्रियते। तथा हि प्रत्यर्थनियतमर्थादर्थान्तरं न गच्छति तादृशो यः प्रत्ययो निराधारवृत्तिमात्रं तन्मात्रं चित्तं क्षणिकं चेति। तस्य मते सर्वस्यैव चित्तस्यैकाग्रत्वादुक्तविक्षिप्तचित्ताभावादेकाग्रत्वार्थोपदेशानां वैयर्थ्यमिति चेन्न। एवं हि तेषामपि स्वाशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाध्युपदेशवैफल्यापत्तेः। यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकत्रार्थे समाधीयते स्थाप्यते तदा भवत्येकाग्रमिति समाध्युपदेशस्य साफल्यं स्यात्तदा न प्रत्यर्थनियतम्। न च सदृशप्रत्ययप्रवाहरूपतैव चित्तस्यैकाग्र्यम्। तत्प्रवाहमध्ये च विसदृशत्वं विक्षेप इति वाच्यम्। एवमपि क्षणिकत्वाच्चित्तस्यैकस्याभावेनाश्रयाभावादेकाग्रतानुपपत्तेः। नन्वतीतानागतवर्तमानासु स्वसदृशप्रत्ययव्यक्तिषु त्रित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिरेकाग्रता भवत्विति चेन्न। असमानकालिकासु व्यासज्यवृत्तेरसंभवात्। क्षणिकवादे सामान्यधर्माभावेन सादृश्यस्य दुर्वचत्वाच्च। न च प्रवाहांशप्रत्येकव्यक्तिधर्मोऽस्त्विवाति वाच्यम्। तस्यांशस्य सदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपातित्वे विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपातित्वे वा प्रत्यर्थनियतत्वेनैकाग्रतैवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्त्यैकाग्रताधानानुपपत्तेस्तदवस्थत्वात्। किं च स्वभावभिन्नत्वेन त्वयाभ्युपगतानां प्रत्ययानां निराधारत्वादेकचित्तानाश्रितत्वे कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत्। तन्मते चित्तातिरिक्तात्माभावात्। कथं वान्यप्रत्ययोपार्जितकर्मणामन्य उपभोक्ता भवेत्। संस्कारादृष्टदोषादीनामाधाराभावेनासंभवाच्च। न च निराधारा एव ते सन्तु। एकसंतानोत्पन्नत्वेनानुभवसंस्कारस्मृत्यादीनां हेतुहेतुमद्भावेनोक्तदोषाभावादिति वाच्यम्। गोमयं पायसं गव्यत्वादितिवदस्या युक्तेराभासतरत्वात्। एकसंतानीयत्वहेतोरासिद्धेः। संतानस्यैकतानिर्वाहकजात्यनभ्युपगमात्। ननु स्वभावात्तत्संता-

---

28. A. C. om. दोष.
30. C. om. तर.
31. C. reads आदि after जाति.

नान्तर्गतेन केनचिदनुभूतं तत्संतानान्तर्गत एव कश्चित्स्मरति स्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति चेदेवं सत्यस्य बौद्धस्यात्मविषयकानुभवापलापः । योहमद्राक्षं सोहं स्पृशामि योहमस्प्राक्षं सोहं पश्यामीति प्रत्यये योहमिति प्रत्ययः स सर्वस्य दर्शनस्पर्शनादिरूपप्रत्ययस्यान्योन्यं भेदे सत्यपि प्रत्ययिनि धर्मिण्यभेदाकारतयानुभवसिद्धः । तत्र चायमेकप्रत्ययव्यक्तिमात्रगोचरः । अतोऽभेदाकारोयं प्रत्ययस्तव मतेत्यन्तभिन्नेषु क्षणिकेषु चित्तेषु विषयतया वर्तमान एकं प्रत्ययिनं साधारणं न विषयीकुर्यात् । सर्वप्रत्ययानुगतधर्मिणः स्थिरचित्तस्यानभ्युपगमात् । अस्ति चायमभेदाकारः सोहमिति प्रत्यभिज्ञात्मा प्रत्ययस्तवापि स्वानुभवग्राह्यः । अतो नापलपनीयः । ननु यत्सत्तत्क्षणिकमित्यनुमानबाधितोयं प्रत्यय इति चेन्न । प्रत्यक्षसाधितार्थस्य तर्कादिशून्यप्रमाणान्तरैरनभिभवात् । प्रमाणान्तराणां तदुपजीव्यत्वात् । शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षं तु तर्कयोगेन बलवतानुमानेन बाध्यते । देहाद्यात्मताप्रत्यक्षमपि निर्णीतप्रामाण्येन संदिग्धप्रामाण्यतया दुर्बलं बाध्यते । स्थिरात्मस्वीकर्त्रास्तिकमतेपि प्रागुक्तात्स्मृतिसंस्कारयोरेकाश्रयतानियमात्स्थिरैकचित्तसिद्धिः । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् । अत एव वक्ष्यमाणपरिकर्मोपदेशः संगच्छत इति दिक् ॥ ३२ ॥

परिकर्मणां किं स्वरूपं किं वा फलं तत्राह—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

प्रसादनं स्थितिनिबन्धनमिति वक्ष्यमाणतृतीयसूत्रस्थेनान्वयः । निबन्धनत्व स्थितिहेतुश्रद्धाऽऽद्यप्रतिबन्धद्वारा स्थित्यभ्रंशहेतुत्वम् । सुखादिशब्दाश्च लक्षणया सुखतादिवाचिनो धर्मधर्म्यभेदाद्वा । भावनोत्पादनम् । प्रसादनं समाधिप्रतिलम्भकरागद्वेषाधर्मादिमलापसारणम् । तत्र सर्वप्राणिषु सुखभोगयुक्तेषु मैत्रीं सौहार्दमुत्पादयेद्येनेर्ष्याकालुष्यं निवर्तते । दुःखितेषु निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छारूपां करुणां भावयेद्येन परापकारचिकीर्षाकालुष्यं निवर्तते । पुण्यात्मकेषु प्रीतिरूपां मुदितां, येनासूयाकालुष्यं निवर्तते । पापशीलेष्वौदासीन्यरूपामुपेक्षां,

---

7. A. reads साधारणः for साधारणम्.
7–8. B. reads अननुगत for अनुगत.
9. C. reads अनपलपनीयः for नापलपनीयः.
12. A. om. आदि.
22. C. reads सुखिता for सुखता.
24. A. B. read उत्पादयेत for उत्पादयेत्.

T

येनामर्षकालुष्यं निवर्तते । एवं प्रकारेणैतदुत्पादयतः पापासंभिन्नत्वाच्छुक्लो धर्म उपजायते। ततो रजस्तमःक्षये निर्मलत्वाख्यप्रसादवच्चित्तं वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं योगाभ्रंशयोग्यतारूपं स्थैर्यं लभत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रसादस्यैव साधनान्तरमाह—

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

वाशब्दोऽप्यर्थे । आभ्यामपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । कोष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटयोरन्यतरेण योगशास्त्रोक्तसूक्ष्मसंचारकप्रयत्नविशेषाद्रेचनाख्यवमनरूपं प्रच्छर्दनम् । ततः पूरणानन्तरं कुम्भकरूपप्राणायामाख्यं विधारणम् । ताभ्यां वा प्रसादद्वारा मनसः स्थितिं संपादयेदिति ।

इन्द्रियाणां बलं प्राणास्तेषां यत्नेन निग्रहात् ।
विक्षेपहेतवोऽक्षाणां दह्यन्ते दोषराशयः ॥

इति स्मृतिः । अत्र यमादिनिरपेक्ष एव प्राणायामो योगसाधनतयोत्तमाधिकारिणं प्रत्युक्तः । द्वितीये च मन्दाधिकारिणं प्रति यमादिसाहित्येन स वक्ष्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । केचित्त्वनेन सूत्रेण रेचककुम्भकद्वयरूप एव प्राणायाम उक्त इत्याहुः ॥ ३४ ॥

प्रसादापेक्षया स्थितिनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा । विषया गन्धादयः पञ्च । तद्वती तद्विषया । सा स्वसाधनादुत्पन्ना स्वाविषयेष्वपि विवेकपर्यन्तेषु श्रद्धाऽऽप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः । वाशब्दोऽत्रापि समुच्चये । मनश्चित्तम् । तथा हि नासिकाग्रे धारणां कुर्वतो योगिनो यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारोऽल्पेनैव कालेन भवति सा गन्धप्रवृत्तिः। एवं जिह्वाग्रे दिव्यरससंवित् । तालुनि दिव्यरूपसंवित् । जिह्वामध्ये दिव्यस्पर्शसंवित् । जिह्वामूले दिव्यशब्दसंवित् । इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं संस्कारद्वारातिसूक्ष्मेष्वर्थान्तरेषु दृढस्थितियोग्यं कुर्वन्ति शास्त्रीयेर्थे संशयं च निराकुर्वन्ति । एतच्चागमात्प्रत्येतव्यं न युक्तितः । यद्यपि तैस्तैः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च ज्ञातमर्थतत्त्वं निर्णीतमेव भवतीति न तत्र संशयस्तेषां

---

6. A. reads चार्थे for अप्यर्थे.
7. A. reads रूप for सूक्ष्म.
13. B. reads क्षमादि for यमादि.
20. A. reads स्वविषयेषु for स्वाविषयेषु.

परमार्थभूततत्त्वप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथापि यावच्छास्त्रार्थैकदेशः कश्चित्स्वकरणैश्चक्षुरादिभिर्न साक्षात्क्रियते तावत्सर्वं शास्त्रादि व्याजोक्तिवत्संदिग्धतात्पर्यकं भवतीति सूक्ष्मेष्वपवर्गादिषु निश्चयात्मिकां दृढां बुद्धिं न जनयति । तात्पर्यसंदेहान्निर्णीतेष्यर्थे संशयो भवति । अतः शास्त्रानुमानाचार्योपदेशावधृतेर्थे संशयापसारणरूपोपोद्बलनार्थमवश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षः कार्यः । तदुपदिष्टार्थैकदेशस्य च प्रत्यक्षत्वे सति सर्वमपवर्गपर्यन्तं सूक्ष्ममपीदमित्थमेवेति विश्वस्यते । निश्चयाख्यश्रद्धोत्पादनार्थमेवेदं परिकर्मोपदिश्यत इत्यावश्यकमेतदनुष्ठानम् । योगस्य श्रद्धामूलत्वात् । किं च समाधौ जायमाने सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारे वैराग्यादिद्वारोपकारिकाश्चैताः प्रवृत्तयः । तथा हि-अव्यवस्थितचित्तवृत्तिषु तत्तद्गन्धादिप्रवृत्त्या तेषां दोषदर्शनात्तत्तद्विषयकवशीकारसंज्ञावैराग्ये जाते विक्षेपह्रासात्तस्य तस्योत्तरोत्तरभूमिरूपस्यार्थस्य साक्षात्काराय चित्तं समर्थं भवति यतस्तद्वैराग्ये श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोस्य विक्षेपाख्यप्रतिबन्धानिवृत्त्या पूर्णा भवन्ति । एवं चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रवृत्तिरपि रूपप्रवृत्तिवद्विषयवत्येव बोध्येति दिक् ॥ ३५ ॥

चित्तस्थैर्यनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीति वर्तते । यतो विगतशोकातो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती श्रेष्ठः स्थितिहेतुरित्यर्थः । सा द्विविधा । तत्राद्या ज्योतिष्मती यथा हृदयपुण्डरीक आलम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंवित्तत्साक्षात्कारः सा। यतो बुद्धिरूपं सत्त्वं प्रकर्षेण भास्वरं स्वपरप्रकाशमाकाशवद्विभु च । तत्र बुद्धौ निर्मलैकाग्र्याद्या बुद्धिविषया प्रवृत्तिः सा सूर्येन्दुमणिप्रभासदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पाद्यते । अतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । अत्रेयं प्रक्रिया । उदरोरसोर्मध्येधोमुखमष्टदलं पद्मम् । तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रालम्बने चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये हि सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानम् । तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानम् । तदूर्ध्वं वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम् । तदूर्ध्वं ब्रह्मव्योमात्मकं नादस्तुरीयस्थानं यमर्धमात्रेतियोगिनः । तत्कर्णिकायां विष्वग्व्यापिशाखासहस्रवैत्यां मनोवहनाड्या मूलं तिष्ठति यस्या ऊर्ध्वमुख्येका शाखा सुषुम्नाख्यान्तर-

9. B. om. चित्त.

11. A. reads ह्रानात् for ह्रासात्.

22. A. C. read उत्पद्यते for उत्पाद्यते.

26. A. C. read सुषुप्त for सुषुप्ति.

27-8. C. reads सहस्रवत्याः for सहस्रवत्यां.

सूर्यादिमण्डलमध्यगतया च शाखारूपया ब्रह्मनाड्या बाह्यान्यपि सूर्यादिमण्डलानि प्रोतानि सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानम् । तस्यां धारणातश्चित्तसाक्षात्कारो भवति । द्वितीया यथात्मतत्त्वरूपास्मितायां निर्विशेषसामान्यरूपास्तिभावे विविक्तचिन्मात्ररूपे पुरुषे समापन्नं तद्रूपतापन्नं चित्तं तद्रूपापन्नत्वान्निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तं शोकादिजक्षोभरहितमनन्तं सर्वतोऽनावृतमन्याकारशून्यतयास्मीत्येतावन्मात्राकारतारूपास्मितामात्रम् । न चैतावतैव कृतार्थम् । परवैराग्यार्थं तदभ्यासापेक्षणात् । एषा च स्वस्मिन्परमात्मनि च चित्तस्थितिहेतुत्वात्पूर्वतो विशिष्टा । यत्रेदं पूर्वाचार्यैरुक्तं तं सूक्ष्मतमं श्रवणमननाभ्यामवधार्यास्मीत्येतावन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीति । एषाप्यात्मनश्चिज्ज्योतिर्मयत्वाज्ज्योतिष्मती । एषा द्वयी चित्तरूपविषयवत्यस्मितामात्रा च विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते शास्त्रकृद्भिः । आभ्यां च योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोति । न चाद्या विषयवतीति पूर्वसूत्रेण संगृहीता । गन्धादिपञ्चक एव विषयशब्दस्य मुख्यत्वात् । तत्रास्मिताया विशोकात्वं साक्षादेव । तरति शोकमात्मवित् (छा. ७।१।३) इति श्रुतेः । बुद्धिसंविदस्तु संकल्पसिद्ध्या विवेकख्यातिद्वारा वा तत्त्वं बोध्यम् ॥ ३६ ॥

स्थितिकारणं परिकर्मान्तरमाह—

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागाणां सनकादीनां यच्चित्तं तद्रूपालम्बनेनोपरक्तं तद्धारणया तदाकारतापन्नं योगिचित्तं विरक्तं सदालम्बनान्तरेपि स्थितियोग्यतां लभत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तादृशमेव परिकर्मान्तरमाह—

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं प्रपञ्चे स्वप्नदृष्टिमाच्चित्तम् । 'दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि' इति स्मृतेः । निद्राज्ञानालम्बनं सर्वजीवेष्वनात्मज्ञेषु सुषुप्तदृष्टिमाच्चित्तम् । तत्रायं क्षणभङ्गुरत्वज्ञानेन वैराग्यद्वारा चित्तस्थैर्यहेतुः । द्वितीयेनापि व्यवहारेषु मिथ्यात्वबुद्ध्या वैराग्यमिति दिक् ॥ ३८ ॥

परिकर्मान्तरमाह—

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यद्देवाभिमतं हरिहरमूर्त्यादि तदेव ध्यायेत् । तत्र ध्यानालब्धस्थितिकं चित्तमन्यत्रापि विवेकपर्यन्तसूक्ष्मविषयेषु विनैव साधनान्तरं स्थितियोग्यतां लभत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

Ts 19. B. read तत् for सत्.

परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्य परिकर्मितचेतसः। परमं महत्त्वं येषां पुरुषादीनां ते परममहत्त्वाः। योगी सूक्ष्मोल्पपरिमाणे निविशमानस्यावतिष्ठमानस्य चित्तस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभते। एवं स्थूले महत्परिमाणे निविशमानस्य चित्तस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं लभते योगी। एवं स्थूलसूक्ष्मरूपं कोटिद्वयं संचरतोऽस्य चित्तस्य योऽप्रतीघातः केनाप्यप्रतिबद्धता तद्रूपो दोषदर्शनजन्यवशीकारसंज्ञारूपाद्वैराग्यात्पर उत्कृष्टो वशीकार इत्यर्थः। तद्रूपवैराग्यानन्तरमपि चित्तस्याभ्यासकृतवशीकारापेक्षणात्तन्निरूपणम्। तेन परेण वशीकारेण परिपूर्णं समाधस्थैर्यसाधनाकाङ्क्षं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्याससाध्यं परिकर्मपरिष्कारमपेक्षते। अत एतदुक्तम्। चित्तपरिष्कारकत्वाच्चैषां परिकर्मेति संज्ञा ॥ ४० ॥

अथैतैः प्रकारैर्लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य किं स्वरूपं किंविषया वा समापत्तिस्तत्राह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरपगतप्रत्ययान्तरस्य। समापत्तेरपि प्रत्ययरूपवृत्तित्वात्। समापत्तिः सम्यगालम्बनाकारत्वापत्तिः। प्रत्यक्षवृत्तिरिति यावत्। तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितत्वेन या तदञ्जनता सम्यक्तदाकारता सा समापत्तिशब्दवाच्येत्यर्थः। एवं च संप्रज्ञातफलीभूता प्रज्ञा समापत्तिरित्युच्यते। क्षीणवृत्तेरित्यस्य चायमाशयः। स्वतः सर्वार्थसाक्षात्कारसमर्थमपि चित्तं विषयान्तरव्यासङ्गरूपदोषेण प्रतिबद्धं भवति। अतो वृत्त्यन्तररूपप्रतिबन्धस्य निःशेषतोपगमे स्वत एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपापत्त्याख्यो भवति। अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिवेति दृष्टान्तः। यथा स्फटिको जपाकुसुमाद्युपाधिभेदात्तत्प्रतिबिम्बग्राहितया तद्रूपोपरक्तः स उपाधितुल्याकारतयैव प्रतिभासते तथा ग्राह्येणालम्बनेनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यगतविशेषाकारत्वरूपग्राह्यसमापन्नत्ववदात्मीयरूपमपिधाय ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासते। चेतने प्रतिबिम्बितं भवति। ग्राह्यं च त्रिविधम्। तथा हि। तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तसूक्ष्मोपरक्तं तत्समापन्नं तत्स्वरूपाभासं भवति। एवं पञ्चमहाभूतरूपस्थूलोपरक्तमित्यादि पूर्ववत्। तथा स्थावरजङ्गमाद्यवान्तरभेदरूपविश्वभेदोपरक्तमित्यादि प्राग्वत्। यद्यपि सूत्रे ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति क्रम उक्तस्तथाप्युत्पत्तिक्रमानुरोधाद्ग्राह्यमारभ्य व्याख्यातम्। एवं व्याख्यानेपि

---

20. B. reads यदि for अपि.

27. C. reads भूत besore सूक्ष्म.

विश्वभेदस्थूलसूक्ष्मेष्विति क्रमो ज्ञेयः। गृह्यतेनेनेति ग्रहणमिन्द्रियम्। तत्रेन्द्रियालम्बनोपरक्तमिन्द्रियसमापन्नत्ववच्चित्तमिन्द्रियस्वरूपाकारेण निर्भासते। अत्रापि विश्वभेदस्थूलसूक्ष्मरूपं त्रैविध्यं द्रष्टव्यम्। अत्र विश्वभेदः स्थावरजङ्गमानां चक्षुरादिविशेषाः। स्थूलं सामान्यं चक्षुरादिकम्। सूक्ष्मं बुद्ध्यहंकारौ। ग्रहीता पुरुषः। ग्रहीतृत्वं ग्रहणफलोपहितत्वं ग्रहीतृपुरुषोपरक्तं तत्समापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। अत्र ग्रहीतृपुरुषप्रतिबिम्बं चित्तगतं तेनशब्देनोक्तम्। एवं मुक्तपुरुषालम्बनिकेश्वरालम्बनिका च समापत्तिर्ग्रहीतृपदेनैव सूत्रे गृहीता। अस्यां च न स्थूलसूक्ष्मरूपो विशेषः॥ ४१॥

अतो ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योर्विशेषानाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः॥ ४२॥

तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयाया वक्ष्यमाणत्वेनात्र सूत्रद्वये स्थूलविषयकत्वं परिशेषात्। स्थूलं पञ्चमहाभूतान्यहंकारकार्येन्द्रियाणि च। तत्र सविकल्पिकाया एतद्विषयसमापत्तेरिदं लक्षणं गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्येवमभेदेन वस्तुतो भिन्नानामपि विकल्पाख्यं ज्ञानं लोके दृष्टम्। न चाभेदो वास्तव एवास्त्विति वाच्यम्। यतः परीक्षकैर्विविच्यमाना एते तारत्वमन्दत्वादिधर्मवत्त्वादर्थज्ञानाभ्यां भिन्नाः शब्दाः। जडत्वमूर्तत्वादिधर्मवत्त्वादन्येऽर्थाः। प्रकाशामूर्तत्वादिधर्मवत्त्वादन्यदेव ज्ञानमिति। एषां स्वरूपभेदोन्नायको धर्माणां मिथो व्यावृत्तत्वरूपो मार्गः। अभेदविकल्पे बीजं तु परस्पराविभाग एव। न च विकल्परूपैव समापत्तिरतो विकल्पैः संकीर्णेत्यनुपपन्नामिति वाच्यम्। गवादौ स्थूलभूतेन्द्रियेषु समाहितचित्तस्य योगिनः समाधिप्रज्ञायां समारूढो यो गवाद्यर्थः स यदि गौरयं भासत इत्येवं शब्दार्थज्ञानानामभेदभ्रमरूपेण विकल्पेन विषयीकृतो भवति तदा तस्या विकल्पविषयीभवदर्थविषयकत्वमात्रेण विकल्पसंकीर्णत्वोक्तेः। अत्र हि गौरयमित्यंशे शब्दार्थयोर्विकल्पः। भासत इत्यंशेऽर्थज्ञानयोः। भासत इत्यस्य हि प्रकाशत इत्यर्थः। विषयस्य ज्ञानकर्तृत्वं चाभेदरूपमेव। ज्ञानाकारत्वस्यैव विषयत्वात्। इयं च समापत्तिः सवितर्केति सविकल्पिकेति चोच्यते। लोकेऽपीदृशमेव सविकल्पकमित्युच्यते। इयं च समापत्तिरपरं प्रत्यक्षमित्युच्यते। अविद्यासंबन्धात्। अत्रेदं बोध्यम्। श्रुतस्यानुमानेन कृतमननस्यार्थस्य समाधिविषयता। तत्र श्रवणं शब्दसंकेतस्मरणपूर्वकम्। संकेतश्चायं गौरिति शब्दार्थयोरितरेतराध्यासात्मकः। एतद्वै तत्परमपरं च ब्रह्म यदोंकारः (प्र. ५।२) इत्यादिश्रुतावमरा निर्जरा देवाः (अमरको. १।१।७)

4. C. reads सामान्य for सामान्यम्.

7. A. reads सूत्रेण for सूत्रे.

इत्यादिकोशेषु च संकेतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणात् । अतस्तत्समानाकार एव शाब्दबोधस्तन्मूलकमनुमानं च तथैव भवतीति तन्मूलिका समाधिप्रज्ञापि प्रथमा तादृश्येव भवति । यदा तु तदनन्तरमर्थमात्रादरवता चेतसा संकेतस्मृतेः परिशुद्धिस्त्यागः क्रियते तदा तत्स्मृतिनिमित्तकः श्रुतानुमानज्ञानकालिकविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोर्थः स्वस्वरूपाकारेणैव भासते । आरोपगन्धस्याप्यभावात् । सा निर्वितर्का समापत्तिः । आरोपसंपर्काभावादेव तत्परं प्रत्यक्षमित्युच्यते । तच्च श्रवणमननयोर्बीजम् । तादृशप्रत्यक्षवतो गुरोर्हि ते प्रभवतः । अशेषविशेषसाक्षात्काररहितेन गुरुणाऽसंदिग्धाविपर्यस्तवस्तूपदेशासंभवात् । अतः सवितर्कानधिगतविशेषविषयत्वादस्या एवानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यम् । न च तादृशगुरूपदेशादेव तत्सिद्ध्येयं व्यर्था । गुरोर्विशेषज्ञत्वेपीक्षुक्षीरादिमाधुर्यविशेषवद्गुरुणापि तस्य विशेषतो वक्तुमशक्यत्वेन श्रुतानुमानयोस्तत्समानाकारत्वासंभवात् । तस्मात्प्रमाणान्तरासंकीर्णं योगिनो निर्वितर्कं समाधिजं दर्शनम् ॥ ४२ ॥

अतो निर्वितर्कां समापत्तिं लक्षयति—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

शब्दसंकेतस्मृतिजन्या श्रुतानुमानरूपे ज्ञाने या विकल्परूपा स्मृतिः सवितर्ककालेनुवर्तमाना तत्परिशुद्धौ तदपगमे सति स्वं रूपं ग्रहणात्मकं प्रज्ञारूपं तच्छून्येव तदग्रहणात् । एवं च ग्राह्यार्थमात्रनिर्भासा तन्मात्रस्वरूपापन्नेव सा निर्वितर्का समापत्तिरित्यर्थः । अस्या एव निर्विकल्पेत्यपि व्यवहारः । वितर्कविचारेति सूत्रे यः स्थूलविषयकाभोगो वितर्क उक्तः स एवात्रैवं द्विधोक्तः । नन्व[illegible]या विषया यद्यवयवास्तर्हि वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या संकरः । यद्यवय[illegible] तदा तस्य कल्पितत्वेनास्या विकल्पशून्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । गवादिर्घटादिर्वा लोकोवयवातिरिक्तावयविरूप आलम्बनमिति पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात् । न चातिरिक्तावयविनि न प्रमाणम् । एको

---

1. A. C. read ततः for अतः.
4–5. A. C. read निमित्तक for निमित्तकः.
8. B. om. प्र before भवतः.
13. B. C. read असंकीर्ण for असंकीर्णम्.
13. B. C. read निर्वितर्क for निर्वितर्कम्.
20–1. C. reads निर्विकल्पिका for निर्विकल्पा.
24. A. reads रूप for रूपः.

गौरिति बुद्ध्या तत्सिद्धेः । अवयवानामनेकत्वेनैतद्बुध्यनिर्वाहकत्वात् । न चैकमेकं विज्ञानमेवावयविव्यवहारहेतुरस्तु । दृश्यस्वरूपत्वरूपार्थात्मकत्वात् । विज्ञानस्य कर्तृकर्मविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्तेः । न चावयवेभ्योवयविनो भेदे कपालं घटो जात इत्यभेदप्रत्ययानुपपत्तिः । तन्मात्रकार्याणां परमाणुरूपाणामणूनामेव प्रचयाख्यो यः संयोगस्तन्निमित्तकविशेषपरिणामरूपत्वात् । एतेन परमाणव एव नानात्मानो निर्विकल्पविषया इत्यपास्तम् । तेषां योगिनो योग्यत्वेपि महत्त्वसमानाधिकरणैकत्वग्राहिप्रत्ययविषयत्वायोगात् । न च परमार्थसत्सु परमाणुषु प्रातिभासिकं स्थौल्यम् । असति बाधके वस्तुत्वेन प्रतीयमानस्यापलापायोगात् । सामान्यविशेषयोश्च भेदाभेदाङ्गीकारान्नाभेदप्रत्ययानुपपत्तिः । अन्योन्याभावस्य दुग्धजलयोरिवाविभागरूपाभेदस्य चाविरोधात् । न चावयविनः पटस्यैकावयवनाशे नाशापत्त्यानुपलब्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स संस्थानविशेषरूपः स्थूलोवयवी स्वकारणभूतसूक्ष्माणां साधारणः प्रत्येकपरिसमाप्तो धर्मो न तु द्वित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिः । एकावयवव्यवधानेप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः । एवं चैकावयवनाशेप्यवयवान्तरे तदवस्थित्या तदुपलब्धिसंभवाद्विजातीयावयवविभाग एव तन्नाशकः फलबलात्कल्प्यते । न चासदुत्पादे शशशृङ्गादिकमपि स्यात् । तस्य सदैव सूक्ष्मभूतेष्वनुगतत्वेन तदात्मभूततयाऽसदुत्पादानङ्गीकारात् । तदात्मभूतत्वे चाभिव्यक्तिलक्षणं कार्यमेवानुमापकम् । असदभिव्यक्तौ सर्वत्र सर्वाभिव्यक्त्यापत्तेः । न चैवं सर्वदाभिव्यक्त्यापत्तिः । स्वाभिव्यक्तिहेतुनिमित्तकारणसहकारेण स्ववर्तमानावस्थाप्राप्तिरूपप्रादुर्भावाङ्गीकारात् । मुद्गरघातादिना कपालादिरूपधर्मान्तरोदयेतीतावस्थारूपतिरोभावाङ्गीकारात् । स एषोवयवानां धर्मोवयवीत्युच्यते । अतीतानागतावस्थे एव च ध्वंसप्रागभावौ । घटो वर्तमान इति व्यवहारश्चाभिव्यक्त्या । अभिव्यक्तेरभिव्यक्तिस्तूत्पत्तेरुत्पत्तिवद्भावेऽभाववत्तत्स्वरूपैवेति नानवस्था । यद्वा सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यवादिनां नियमः । अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरास्वीकारेणासत्या एवोत्पादेपि न क्षतिः । कार्याणामनागतावस्थैवाभिव्यक्तेरनागतावस्था । सैव तदुत्पत्तौ नियामिका । अतः शशशृङ्गादिवैलक्षण्यम् । अभिव्यक्तेर्घटस्वरूपत्वं तु न । घटोतीत इति व्यवहारानुरोधेन स्वीकृतातीतावस्थघटेनाभिव्यक्तिव्यवहारापत्तेरिति दिक् । सोवयव्येको महान् । कार्यं परमसूक्ष्मत्वाभावात् । स्पर्शवांश्च क्रियावांश्च नित्यश्चेत्यतो नावयवरूपोवयवविलक्षणो जलाहरणादिव्यवहारकारी

---

12. B. C. read रूप for रूपः

14. A. B. om. अपि.

21. A. om. सः.

28. B. S. read उपपत्तेः for आपत्तेः.

29. C. reads अवयविलक्षणः for अवयवविलक्षणः.

च । यत्तु वैनाशिक आह--स प्रचयनिमित्तको विशेषोवयव्यवस्तुकस्तुच्छः । तथा हि यत्सत्तदनवयवं यथा विज्ञानम् । किं च यत्सत्तद्विरुद्धधर्मसंसर्गरहितमस्ति चावयाविनि विरुद्धधर्मसंसर्गस्तद्देशत्वातद्देशत्वरक्तत्वारक्तत्वादिरूप इति सत्त्वव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वाभावे तुच्छत्वं पर्यवसन्नामिति । तन्न । यतस्तस्यावयवाख्यकारणस्य सूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वादवयविनश्च तुच्छत्वात्सर्वमेव ज्ञानं मिथ्याज्ञानं स्यात् । अतद्रूपप्रतिष्ठस्यैव मिथ्याज्ञानत्वात् । एवं च विषयाभावात्सम्यग्ज्ञानविलयापत्तिः । उपलम्भविषयस्य सर्वस्यावयवित्वाक्रान्तत्वात् । अवयवानामप्रत्यक्षत्वात्तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति वक्तुमशक्यमेव । अवयविविषयकत्वेन पराभ्युपगतज्ञानस्यापि रूपादिवन्मिथ्यात्वेन ज्ञानज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्यपि वक्तुमशक्यम् । सर्वं ज्ञानं भ्रमो ज्ञानत्वादित्यनुमानसंभवाच्च । यदुक्तं सत्त्वं विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वव्याप्तमिति तन्न । अर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वं घटादीनामिष्यते । तच्च न स्थूलत्वादन्यत् । तस्य च तथात्वाभावात् । न चासद्व्यावृत्तिरेव सत्त्वम् । तच्च तद्व्याप्तमेव । अगृहीतपरमसूक्ष्मत्वा निरन्तरसंबद्धा रूपपरमाणव एवानुभवविषया इति वाच्यम् । गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिः परस्परं सर्वेषां सान्तरत्वात् । एवं चान्तरालाग्रहेण जायमानस्यास्य विकल्परूपत्वात्तदगृहीतसत्त्वस्यानवयवत्वसाधकत्वाभावात् । उक्तयुक्त्या परमाणूनां ज्ञानविषयत्वासंभवाच्च । तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारविषयो निर्वितर्कायाः समापत्तेर्विषय इति ॥ ४३ ॥

सूक्ष्मविषयेपि द्वैविध्यमतिदिशति—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतया सवितर्कनिर्वितर्करूपस्थूलविषयसमापत्त्या सूक्ष्मविषयापि सविचारनिर्विचारत्वाभ्यां द्वयी व्याख्याता । अन्योपरागानुपरागसाम्येनेत्यर्थः । सूक्ष्मविषयकाभोगो विचार इत्युक्तस्तस्येदं द्वैविध्यं मन्तव्यम् । भूतानामिन्द्रियाणां च

---

7. B. om. सर्वस्य.
11. B. S. read for विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वं सत्त्वव्याप्तम् सत्त्वं विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वव्याप्तम् .
17. C. reads अविषयत्व for विषयत्व.
19. B. reads विषयत्वे for विषये.
22. B. reads निर्विकल्प for निर्वितर्क.
24. C. reads विषयको भोगो for विषयकाभोगो.
24. B. om. च.

यत्सूक्ष्मं कारणं तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं तेषु वर्तमानधर्मविशिष्टेषु देशकालनिमित्तैर्विशिष्टतयानुभूयमानेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । देश उपर्यधःपार्श्वादिः । कालो वर्तमानः । निमित्तं परिणामप्रयोजकः पुरुषार्थविशेषः । अत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यं वर्तमानधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्मं तन्मात्राद्यवयविरूपं सूक्ष्ममालम्बनं समाधिप्रज्ञायामारूढं भवति । एवं च स्थूलकार्योपरागेण सूक्ष्मे समापत्तिः सविचारा । कार्यकारणविचारघटितत्वात् । तत्र हि स्थूलकार्यं घटादि । वैशिष्ट्यं तत्र चाणूनामुपर्यधोदेशावच्छिन्नत्वं गृह्यते । तत्र पार्थिवपरमाणौ गन्धतन्मात्रप्रधानपञ्चतन्मात्रानुगमः । आप्ये गन्धतन्मात्रं विहाय रसतन्मात्रप्रधानचतुरनुगमः । तैजसे तद्द्वयं विहाय रूपतन्मात्रप्रधानत्र्यनुगमः । वायवीये स्पर्शशब्दतन्मात्रानुगमः । नाभसे शब्दतन्मात्रानुगम इत्येवं विशिष्टा बुद्धिरुपजायते । तन्मात्रं च गन्धाद्यणुप्रचयात्मकावयविरूपम् । या पुनः सर्वैः स्वरूपैर्देशकालाद्यनवच्छेदेन सर्वधर्मानुगतेषु सर्वधर्मात्मकेषु च भूतसूक्ष्मेष्वतीतवर्तमानभविष्यद्धर्मानवच्छिन्नत्वेन समापत्तिः सा निर्विचारा । उक्तस्वरूपं हि भूतसूक्ष्मं कार्यानवच्छिन्नत्वेन शुद्धस्वस्वरूपेण समाधिप्रज्ञायामालम्बनं सत्तेनैव रूपेण तामुपरञ्जयति । प्रज्ञा च स्वस्वरूपेणापि शून्यार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारा । एतयोर्विकल्पत्यागात्यागाभ्यां न भेदद्वयम् । निर्वितर्करूपायां पूर्वभूमिकायां त्यक्तविकल्पस्योत्तरभूमिकायामसंभवादिति दिक् ॥ ४४ ॥

तत्र सूक्ष्मो विषयः कियत्पर्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

सूक्ष्मत्वं तत्त्वान्तरप्रकृतित्वम् । तेन पार्थिवादिपरमाणवो न सूक्ष्माः । ते ह्युत्तरभूतेष्वाधारकारणानि न तु प्रकृतयः । अष्टौ प्रकृतय इति सिद्धान्तात् । एवं च केवलविकृतत्वं स्थूलत्वं परमाणुसाधारणम् । अलिङ्गं प्रकृतिः । तत्पर्यन्तं पञ्चतन्मात्रमारभ्य सूक्ष्मविषयत्वमित्यर्थः । तथा हि—पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मम् । तत्र पार्थिवाण्वपेक्षया गन्धतन्मात्रं समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः । यद्यप्यसौ पञ्चतन्मात्रारब्धस्तथापि गन्धतन्मात्रस्य प्राधान्यात्तदेव तस्य सूक्ष्ममुक्तम् । एवमाप्यस्य रसतन्मात्रं तैजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रमाकाशस्य शब्दतन्मात्रम् । यद्यप्यहंकारविशिष्टस्यैवास्य तत्कारणत्वं तथाप्युक्तन्यायेनास्यैव तत्सूक्ष्मत्वमुक्तम् । तेषां तन्मात्राणामहंकारः सूक्ष्मः । एवमिन्द्रियाणामपि स सूक्ष्मः । उभयकारणत्वात् । अहं-

---

2. B. reads वा for या.
5. C. reads स्थूला for स्थूल.
6. B. C. read कार्य for कार्यम्.
22. C. reads विकृतित्वम् for विकृतत्वम्.

कारस्यापि लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं सूक्ष्मो विषयः । तद्धि स्वकारणप्रकृत्यनुमापकमात्रत्वाल्लिङ्गमात्रम् । अङ्कुरवत्प्रकृतिगतसर्वविशेषाणामहंकारादिष्वेव प्रकटीभावात् । यथा पत्रकाण्डादिभिर्बीजगतविशेषाभिव्यक्तिर्नाङ्कुरमात्रेणेति । तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । अकार्यत्वेन कस्याप्यननुमापकत्वात् । ततः परसूक्ष्माभावात् । नन्वस्ति पुरुषस्ततोपि सूक्ष्मो निर्धर्मकत्वादिति चेन्न । यथोपादानतया लिङ्गापेक्षं सौक्ष्म्यं प्रधानस्य तादृशस्य पुरुषेऽभावात् । उपादानतया सूक्ष्मस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । स च न महदाद्युपादानकारणम् । किं त्वधिष्ठानकारणरूपं निमित्तकारणमेव । तस्य तादृशहेतुत्वमादायैव "यतो वा इमानि भूतानि" (तै. ३।१।१) इत्यादिश्रुतिः । श्रुत्याप्यधिष्ठानत्वरूपमेवोपादानत्वेनोच्यत आकाशस्य वायूपादानत्ववत् ।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । (भ. गी. ९।१०)

इति गीतोक्तेः । पुरुषस्य विकारित्वापत्तेश्च । जीवपुरुषाणां महदादिसृष्टिहेतुत्वं संयोगमात्रेण नोपादानत्वेन । पुरुषार्थं प्रकृतेः प्रवृत्त्यभ्युपगमादिति दिक् । अतः प्रधाने निरतिशयं सौक्ष्म्यमुक्तम् । एवं ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योः स्थूलसूक्ष्मविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतश्चतुर्धा विभाग उक्तः । ग्रहीतृसमापत्तौ यः सविकल्पकरूपो विशेषः स एतास्वेव चतसृष्वन्तर्भूतः । चेतनोपरागेणैवाचेतने योगस्य व्यवस्थापितत्वात् ॥ ४५ ॥

इदानीं यथोक्तसमापत्त्याख्यकार्यमुखेन सबीजपरिभाषापूर्वकं संप्रज्ञातलक्षणमाह—

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु समापत्तयः सबीजः संप्रज्ञातयोग इत्युच्यत इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगोपि समापत्तिः । आनन्दोपि बुद्धिधर्मत्वाद्ग्राह्यमध्य इत्यानन्दानुगतस्यापि संग्रहः । एषां सबीजत्वं च बहिर्वस्तुभूतानात्मधर्मसंस्कारधर्मादिरूपबीजजनकसमापत्तिसंबन्धित्वात्संप्रज्ञातयोगस्यापि संस्कारहेतुत्वाद्धर्ममेघत्वाच्च । ताश्च वितर्कानुगतादिरूपतया प्रागुक्ताश्चतस्रः—सवितर्कनिर्वितर्कौ स्थूलानुगतत्वाद्वितर्कानुगतः, सविचारनिर्विचारौ च सूक्ष्मानुगतत्वाद्विचारानुगत, आनन्दानुगतास्मितामात्रौ चेति । एतेन यन्मिश्रैरानन्दानुगतास्मितामात्रयोर्विकल्पाविकल्पभेदावनियतौ स्त इत्युक्त्वा सबीजस्याष्टविधत्वमुक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥

निर्विचारायां कंचिद्विशेषमाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

---

16. B. reads अचेतनयोग्यस्य for अचेतने योगस्य.
20. A. reads एताः for ताः.

वैशारद्यं च रजस्तमोवृद्धिकारणपापाद्यात्मकाशुद्धिरूपावरणलक्षणमलापेतस्य प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणाभावादेव रजस्तमोनभिभूतोतः स्वच्छो ध्येयगताशेषप्रतिविम्बग्राह्येकाग्रताधारारूपो यः स्थितिप्रवाहः सः । यदा च निर्विचारस्य समाधेरुक्तं वैशारद्यं जायते तदात्मनि बुद्धौ पुरुषे च भूतार्थविषयको युगपत्सर्वार्थग्राही प्रत्यक्षरूपो यः प्रज्ञाख्य आलोको जायते सोध्यात्मप्रसादः । तदुक्तम्—

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति ॥

इति । "तरति शोकमात्मावित्" (छा. ७।१।३) इति श्रुतेरहं दुःखीत्यादिरूपैरशोच्यः सर्वाञ्जनाञ्शोचतो दुःखितान्पश्यति स्वयंशोच्यो हि स्वापेक्षया कंचित्सुखितमिव पश्यति मौढ्यात् । अशोच्यस्त्वमूढत्वात्सर्वं दुःखसमुद्रमग्नमेव पश्यतीत्यर्थः । एवं च निर्विचारवैशारद्ये जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविवेको वा परमेश्वरतत्त्वं वा साक्षात्क्रियते न तु तदर्थं पुनर्योगापेक्षेत्यस्या उत्कर्षः ॥ ४७ ॥

सबीजयोगे जायमानप्रज्ञायास्तान्त्रिकीं संज्ञामाह—

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तत्र सबीजयोगे समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतंभरेति संज्ञा । सत्यमेव बिभर्ति न तु तस्यां विपर्यासरूपज्ञानलेशोप्यस्तीत्यन्वर्था सा । तत्रेत्यनेन पूर्वसूत्रोक्तस्य न परामर्शः । उत्तरसूत्रतोत्र समाधिप्रज्ञासामान्यपरत्वस्यैव लाभात् । अतस्तच्छब्देन सबीजस्य चरमा कक्षाऽस्मितामात्ररूपा विवक्षिता । अन्वर्थत्वबलात् । आद्यत्रयेऽविद्यालेशसंपर्कादिति बोध्यम् । तदुक्तम्—

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । ध्यानस्य चिन्तनस्याभ्यासे यो रस आदरस्तेन श्रवणमनननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्हेतुभिर्योगकाले प्रकर्षेण विपर्यासराहित्येन प्रज्ञां कल्पयन्नुत्पादयंस्तत्प्रज्ञया परवैराग्यद्वारेणोत्तमं योगं निर्बीजं लभत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु श्रुतानुमानाभ्यामेवार्थतत्त्वग्रहणे किं योगेनेत्यत आह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

सा तु श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्यां श्रवणमननाभ्यां भिन्नविषया विशेषार्थविषयकत्वादित्यर्थः । तथा हि श्रुतमागमजं ज्ञानं हि सामान्यविषयम् । तस्य विशेषाभिधानेऽसमर्थत्वात् । पदार्थतावच्छेदकवटत्वाद्यवच्छिन्ने हि संकेतग्रहः

---

17. B. reads तस्याः for तस्याम्.

19. A. reads तत्र; C. reads अत्र for अतः.

शब्दस्य न तु विशेषे । तेषामनन्तत्वात् । श्रुतेप्यर्थे विशेषसंशयदर्शनाच्च । अनुमानमपि व्यापकतावच्छेदकगतित्वादिसामान्येनैव भवति । न तु क्रियादिगतविशेषरूपैरिति तदपि सामान्यविषयमेवेत्युक्तं प्रमाणलक्षणे । यद्यपि परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनो द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तमानत्वादित्यनुमानेन विशेषवत्ता गृह्यते तथापि विशेषवत्त्वेनैव रूपेण न तु तत्तद्रूपेणेति बोध्यम् । अतः श्रुतानुमानविषयो न कोपि विशेषः । न च लौकिकप्रत्यक्षेणैव तर्हि विशेषो गृह्यतां किं योगेनेति वाच्यम् । सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टविशेषाणां लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वात् । न चेदृशो विशेषोऽप्रामाणिकत्वान्नास्त्येवेति वाच्यम् । प्रमाणस्य प्रमेयसत्ताव्यापकत्वाभावात् । अप्रमाणकेपि चन्द्रवर्तिहरिणे प्रामाणिकानां संदेहदर्शनादिति मिश्राः । किं च न हि निर्विशेषं सामान्यमिति न्यायेन सर्ववस्तुनि विशेषसिद्धेः । योगिप्रत्यक्षासिद्धत्वाच्च । अतः परिशेषात्स विशेषः समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव । प्रकाशस्वभावस्य सर्वदर्शनसमर्थस्यापि चित्तस्य तमसाऽऽवृतत्वाद्यत्रैव रजसोद्घाटनं क्रियते तत्रैव ग्राहकत्वम् । यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यां रजस्तमोमलयोरपगमस्तदा प्रकाशानन्त्यात्सर्वविषयग्राहकत्वसंभवः । यद्यपि स्थूलगतो विशेषः कदाचिल्लौकिकप्रत्यक्षगोचरोपि तथापि भूतसूक्ष्मगतस्य पुरुषगतस्य च तद्ग्राह्यत्वमेव । पुरुषगतविशेषाश्चातीतानागतवर्तमानाः स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बा एव मुक्तामुक्तसाधारणाखिलपुरुषेष्वन्योन्यं बोध्याः । अन्तःकरणस्य विभुत्वेनातीतादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन सर्वार्थसंनिकर्षो यद्यप्यस्ति तथापि व्यवहितातीतादिज्ञानप्रतिबन्धकतमोनिरासार्थं योगजधर्मापेक्षेति दिक् । एतेन दशमस्त्वमसीतिवच्छब्दादेवात्मनः साक्षात्कारो निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषग्रहार्थमपि योगजप्रत्यक्षापेक्षेति चिन्त्यम् । एवं समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतो नवो नवः संस्कारो जायत इति दिक् ॥ ४९ ॥

नन्वेवमपि प्रज्ञापर्यन्तं योगापेक्षास्तु तत्परंपरायाः किं फलमत आह–

तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिबन्धः कार्यविरोधित्वम् । समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानजमनुद्बुद्धसंस्काररूपं संस्काराशयं बाधते । उद्बोधप्रतिबन्ध एव बाधः । उद्बुद्धस्य बाधासंभवात् । अन्यथानादिना निरूढेन निबिडेनातिबलीयसा वात्यामध्यवर्तिप्रदीपपर-

---

9. B. reads अप्रामाणिके for अप्रमाणके.
13. B. reads तमः for रजसा.
17. C. reads एवं मुक्तामुक्त for एव मुक्तामुक्त.
26. B. C. read भवः for प्रभवः.

माणुरिवायमभिभूयेत । नन्वेकप्रज्ञाव्यक्त्योत्पादितसंस्कारेण व्युत्थानसंस्कारबाधसंभवे पुनः पुनः संप्रज्ञातानुष्ठानं व्यर्थमिति चेन्न। एकदा संप्रज्ञातेन व्युत्थानसंस्कारबाधाभावात् । श्रुतिस्मृतिसिद्धस्य पुनः पुनर्व्युत्थानस्यानुत्पत्तेः। किं तु संप्रज्ञातपरंपराजन्यदृढतरसंस्कारेणैव तद्बाधः । अदृढैस्तु प्राथमिकैः संप्रज्ञातसंस्कारैस्तेषां तनुतापरंपरैव क्रियते। एवं च संस्कारदार्ढ्यार्थं प्रज्ञासंस्कारचक्रापेक्षणाददोषः । भूतार्थपक्षपाताया बुद्धेर्यावत्तत्त्वप्रतिलम्भमेव भ्रमणम्। तत्प्रतिलम्भे तु तत्र स्थिरपदानादिमपि तादृशं व्युत्थानसंस्कारं बाधत एव। तदुक्तं बाह्यैरपि—

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्यये ।
न बाधोनादिमत्त्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥

इति। तदुक्तं भाष्ये–व्युत्थानसंस्काराणां तनूकरणरूपादभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति तत्प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते निरन्तरो भवति ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति]। न च प्रज्ञा साक्षादेव व्युत्थानसंस्कारबाधिकास्तु। एकप्रज्ञयैव तद्बाधे व्युत्थानानुपपत्तेः । तज्जसंस्कारे दृढतरत्वरूपवैजात्यसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कारबाधकतावच्छेदकत्वान्नानुपपत्तिः । न च प्रज्ञासंस्कारातिशयेपि चित्तस्य स्वकार्यजननक्षमत्वरूपसाधिकारत्वनिवृत्तौ मानाभावेन पुनर्जन्मापत्तिः । तेषामेव समाधिप्रज्ञाप्रसवहेतूनां सत्त्वात् । एवं च संप्रज्ञातजन्यज्ञानमात्रेणापि प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं मोक्षाभ्युपगमो विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रज्ञाकृतसंस्काराणां जन्मकारणाविद्यादिक्लेशक्षयहेतुत्वेन चित्तस्य स्वकार्यभोगक्षमत्वरूपाधिकारवैशिष्ट्याकारकत्वात्कर्मनाशाच्च। किं च चित्तस्य विवेकख्यातिपर्यन्तमेव व्यापारेण विवेकख्यातिनिष्पत्तौ सत्यां प्रवर्तकपुरुषार्थाभावेन चित्तस्य स्वकार्यादवसादात् । एवं च भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रज्ञासंस्काराणां फलमित्युक्तं भवति ॥ ५० ॥

इदानीमसंप्रज्ञातस्य फलादि वदन्नेव चित्तस्य प्रज्ञाप्रवाहरूपस्वकार्याकरणे हेत्वन्तरमाह—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वासंप्रज्ञाते तावत्प्रज्ञैव निरुध्यते। प्रज्ञासंस्कारस्य तु तानवम्। एवं क्रमेण तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्याप्यसंप्रज्ञातपरंपरया निरोधेत्यन्ताभिभवे

1. A. reads प्रत्यय for प्रज्ञाव्यक्त्या.
28. B. reads संप्रज्ञाते for असंप्रज्ञाते.
28. B. om. एवम्.

जायमाने प्रज्ञातत्संस्काराणां सर्वेषां निरोधादत्यन्तविलापनाद्दुःखबीजसंस्कारादिशून्यत्वेन प्रज्ञाप्रवाहजनकप्रज्ञासंस्कारशून्यत्वेन च निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञाताख्य इत्यर्थः । एवं च चरमासंप्रज्ञातव्यक्तिर्निर्बीजयोगस्य परा काष्ठा । पूर्वपूर्वासंप्रज्ञातव्यक्तीनां तु क्रमेण बीजतानवकरणाद्गौणं निर्बीजत्वम् । एवं च चरमासंप्रज्ञाते सर्वसंस्कारक्षयात्ते चित्तस्य साधिकारत्वं न कुर्वन्ति । स च संप्रज्ञातादेव परवैराग्यद्वारेण जायते । एतेनासंप्रज्ञातपरंपरायाः प्रज्ञातत्संस्कारात्यन्तलयः फलमुक्तम्। तदुक्तं भाष्ये–स निर्बीजयोगः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परवैराग्याज्जायमानो न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी किं तु प्रज्ञाकृतसंस्काराणामप्यभिभावकः । न चैवं सकृदसंप्रज्ञातेनैव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानानुपपत्तिरिति कुतः स बाधकः। निरोधसंस्कारस्य निरोधपरंपरया दृढतरत्वरूपवैजात्यवत एव समाधिजसंस्कारबाधकत्वान्न तु साक्षादेव संस्कारविलापकत्वं तस्येत्यदोषादिति । एतेन वैराग्यजं ज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारं त्वज्ञानरूपं कथं बाधते। दृष्टा हि जाग्रतोपि स्वप्नादिदृष्टार्थस्मृतिरित्यपि परास्तम् । संस्कारस्यैव विरोधिसंस्कारबाधकत्वात् । ननु निरोधस्य संस्कारशेषचित्तावस्थामात्ररूपत्वेन ज्ञानरूपत्वाभावाज्ज्ञानस्यैव च संस्कारजनकत्वात्कथं संस्कारजनकत्वमिति चेन्न । असंप्रज्ञातनिरोधे मुहूर्ताहोरात्रमासादिक्रमेण कालवृद्ध्यनुभवेन निरोधावस्थचित्तजन्यसंस्कारास्तित्वानुमानात् । संस्कारवृद्धिव्यतिरेकेण तन्नियामकाभावात्। संप्रज्ञातकालवृद्धिस्तु प्रज्ञासंस्कारतारतम्येनैवेत्यतो न संप्रज्ञातीयनिरोधस्य संस्कारहेतुता । नन्वेवमपि निरोधसंस्काराणां समुच्छेदकाभावान्मोक्षानुपपत्तिः । किं च प्रलीनानामपि संस्काराणां कदाचिद्योगीश्वरसंकल्पादिना दग्धबीजस्येव पुनरुद्बोधोपि स्यादिति चेन्न । ज्ञानसामान्यरूपव्युत्थानासंप्रज्ञाताख्यनिरोधसमाधिप्रभवैः कैवल्यपर्यन्तस्थायित्वरूपकैवल्यभागीयैः संस्कारैः कैवल्यहेतुकर्मसंस्कारैश्च सहितं चित्तं दग्धेन्धनाग्निवत्स्वस्यां प्रकृतौ प्रधानेत्यन्तं लयं गच्छति परिणामस्वाभाव्यादित्यदोषात् । भोग-

---

5. B. reads क्षयान्ते for क्षयात्ते.
5. A. reads साधिकारत्वेन for साधिकारत्वं न.
6. A. reads संप्रज्ञात for असंप्रज्ञात after एतेन.
7–8. C. reads योगा for योगः.
7. C. reads जायमाना for जायमानः.
10. B. reads परंपरायाः for परंपरया.
16. A. reads अनिरोध for निरोध.
17. A. reads जन्म for जन्य.
19. A. reads स्य after संस्कार.
24. B. C. read अतः befor अदोषात्.

हेतुविसदृशपरिणामं तु नापद्यते । तद्धेतोः पुरुषार्थस्याभावात् । तस्मिंश्च निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठो दुःखादिवृत्तिप्रतिबिम्बराहित्येन शुद्ध उपाधिसंयोगाख्यबन्धराहित्यात्केवलो मुक्त इत्युच्यते । स्वत्वसंबन्धेन पुण्यपापराहित्यमेव तस्य मुक्तिः । भोगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया कूटस्थस्यापि संसारदशायां स्वत्वाभ्युपगमात् । एतादृशमुक्तेश्च साध्यतया सा योगस्य मुख्यं फलमित्युच्यत इति । अनेन भाष्येण पारमार्थिकदुःखकर्मादिसंबन्धो लेपाख्यसंयोगरूपो वा बन्धस्तन्मुक्तिश्च बुद्धेरेव न कूटस्थासङ्गस्य पुरुषस्येति सूचितम् । पुरुषार्थत्वं च मुख्यमेव । दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनादिति शिवम् । एतस्य सांख्यप्रवचनत्वं सांख्योक्तस्यैव प्रकर्षेण वचनात् । तत्र ह्यभ्युपगमवादेनेश्वरं प्रतिषिध्यासंप्रज्ञातनैरपेक्ष्येण च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तः । अत्र तु निरुपद्रवासंदिग्धैच्छिकमुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्याशुमोक्षहेतुरसंप्रज्ञातश्च दर्शित इति शिवम् ॥ ५१ ॥

इति सांख्यप्रवचने पातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे

समाधिपादः प्रथमः ॥ १ ॥

योगसूत्रवृत्तिः

द्वितीयः साधनपादः ।

प्रथमे पादे योगारूढचित्तस्योत्तमाधिकारिणोऽभ्यासवैराग्यमात्रेणैव वक्ष्यमाणाक्रियायोगादिनिरपेक्षेण योग उक्तः ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

इति गारुडात् । येषां त्वभ्यासवैराग्ये न झटिति भवतः स योगारुरुक्षुर्व्युत्थितचित्तः केनोपायेन योगयुक्तः स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायप्रदर्शनाय द्वितीयः पाद आरभ्यते । तत्र योगारूढलक्षणं गीतायामुक्तम्—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ (भ. गी. ६।४)

इति । तत्राभ्यासश्चित्तस्य निश्चलैकाग्रताधारारूपस्थितौ ध्येयाद्बहिर्गच्छतः पुनः पुनरभ्यासः । वैराग्यं च तत्र तत्रालंबुद्धिरूपोपेक्षेत्युक्तम् । आरुरुक्षुर्वानप्रस्थादिः । तत्र

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मतौ ॥

इति स्मृतिः । त्यागोऽत्र योगान्तरायस्य क्रियायोगरूपस्य बाह्यकर्मणः । यथा जडभरतादेः । तत्रारुरुक्षोः कर्माह—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

योगोपायत्वाद्योगः । क्रियारूपो योग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियोगोऽप्यत्र क्रियायोगमध्य एव प्रवेशितः । यद्यपि यमादयोऽपि क्रियायोगस्तथाप्येतत्त्रयेण केवलेनापि तीव्रतरेण योगसिद्ध्याऽस्य प्रकृष्टत्वात्पृथङ्निर्देशः । ज्ञानयोगस्तु ध्यानधारणासमाधिरूपोऽग्रे वक्ष्यते । न च तपस इन्द्रियशोषणात्मकस्य चित्तक्षोभकत्वेन योगविरोधित्वात्कथं तदुपकारकत्वम् । अनादिक्लेशकर्मवासनाभिर्नानाप्रकारायाः पापाख्याया अशुद्धेर्विषयजालप्रत्युपस्थापकत्वेन योगविरोधितया विना तपस्तनुतारूपसंभेदासंभवेन तपउपादानात् । तपश्च चित्तप्रसादाविरोधि मृद्वेव कार्यमिति महर्षिर्मन्यते । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं लौकिकवैदिकसाधारणसर्वकर्मणामन्तर्यामितया परमगुरावीश्वरेऽर्पणम् ।

26. A. B. om. च after तपः.

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

इति स्मृत्युक्तं चिन्तनम् ।

नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति कौर्मोक्तेः। एवं तत्फलसंन्यासोपीश्वरप्रणिधानम् । तच्च सर्वकर्मफलानामीश्वरो भोक्तेति चिन्तनम् । यदेव जीवान्कर्मफलानि भोजयन्परमेश्वरः प्रीणाति स एवेश्वरस्य तत्फलभोगः। यथार्थिभ्यो धनानि यच्छन्दाता तद्धनभोक्ता । यद्यप्यस्यानन्दभोगरूपा प्रीतिर्नित्यैव तथापि सिसृक्षादिवत्तदुत्पत्तिर्गौणी । यज्ञादिसहकारेणैव फलदातृतया तत्प्रीतेरभिव्यक्तेः । न तु पूर्वपादोक्तमत्र प्रणिधानम् । तस्य क्रियायोगत्वाभावात् । अभ्यासवैराग्याद्यनुष्ठानं त्वस्य यथाशक्ति भवति ॥ १ ॥

एषां योगोत्पादने द्वारमाह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स क्रियायोगो निष्कामबुद्ध्याऽऽसेव्यमानः कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निरुद्धवृत्तिकं सत्त्वोद्रेकादेकाग्रं च चित्तं कुर्वन्समाधिमुत्पादयाति । अविद्यादिक्लेशांश्च सत्त्वशुद्धिद्वाराऽनायासेन तनूकरोति शुष्केन्धनतुल्यान्करोति । तनूकृतांश्च तान्विवेकख्यातिरूपप्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पान्संस्काराजनकत्वरूपाप्रसवधर्मिणः करिष्यति । न च तनूकरणमात्रेण कथं प्रसंख्यानाग्निना दाहः । कश्च तनूकरणस्योपयोग इति वाच्यम् । तनूकरणात्पुनः क्लेशैरनभिभूतायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपायाः सूक्ष्मविषयत्वात्सूक्ष्मायाः साक्षात्काररूपप्रज्ञायाः क्रमेण समाप्तकर्तव्यायाश्चरमासंप्रज्ञाते प्रविलयरूपप्रतिप्रसवस्य जननाद्विदेहकैवल्यप्राप्तेः । तनूकरणं हि दौर्बल्यसंपादनेन तदनभिभवायेति बोध्यम् । एवं च क्रियायोगो ज्ञानादिसाधनमेव न साक्षान्मोक्षहेतुरिति सिद्धान्तः ।

अत्रेदं बोध्यम् । क्रियायोगस्य क्लेशतानवं दृष्टादृष्टद्वारा फलम् । अभिमानरागद्वेषादिप्राबल्ये क्रियायोगासंभव एव । संभवे वाऽङ्गविकल इति साङ्गत्वनिष्पत्तये क्लेशतानवं करोति । एवं तेन चित्तशुद्धावधर्माख्यकारणतानवादविद्यादेरपि तानवं भवति । एवं योगोपि तस्य दृष्टादृष्टद्वारा फलम् । तत्र सत्त्वशुद्धिरदृष्टं द्वारम् । दृष्टं तु चित्तनियमनम् । एवमनेन तत्तानवे सत्यन्तरा क्लेशैरप्रतिबद्धो योगो विवेकख्यातिपर्यवसायी भवति । ततस्तेन साक्षात्कारेणाग्निदग्धबीजकल्पाः क्लेशाः प्ररोहसमर्था न भवन्तीत्येषा जीवन्मुक्तिः । ततः प्रारब्धसमाप्त्या संप्रज्ञातेन चित्तेन सह दग्धबीजकल्पा अनागतावस्थाः

31. A. C. read असंप्रज्ञातेन for संप्रज्ञातेन.

सूक्ष्मक्लेशास्तत्कारणे लीयन्ते । ततः कारणाभावात्पुनर्जन्माभाव इति परममुक्तिः । न च ज्ञानाच्चित्ते विद्यमान एव क्लेशानां नाशोऽस्तु किं दाहकल्पनया । कार्यानागतावस्थाया एव कारणशक्तित्वेन शक्तेश्चाश्रयादौ यावद्द्रव्यभावितया दृष्टत्वेन चित्ते विद्यमाने तन्नाशासंभवेन दाहकल्पनादिति दिक् ॥ २ ॥

अथ क्लेशाः के कियन्तश्च तदाह—

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

एते पञ्च संसारहेतुविपर्ययरूपाः क्लेशा इत्यर्थः । क्लिश्नन्ति जन्मादि प्रापयन्तीति व्युत्पत्तेः । रागादीनां च विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वं बोध्यम् । संसारहेतुविपर्ययत्वं चादृष्टसामान्यहेतुकमनोविशेषगुणत्वम् । ननु कथमेषां क्लेशत्वं किमर्थं वा तदुच्छेदोऽपेक्षित इति चेच्छृणु । यत एते क्लेशाः स्यन्दमाना लब्धवृत्तिका दृष्टादृष्टद्वारा गुणानां सत्त्वादीनां कार्यारम्भणरूपं सामर्थ्यं बलवत्कुर्वन्ति । तथा गुणानां वैषम्यरूपं परिणामं निर्वर्तयन्ति । ततश्च महदादिकार्यकारणप्रवाहं प्रवर्तयन्ति । ततोऽविद्यातो रागो रागाच्चाविद्येत्येवं परस्परानुग्रहाधीना भूत्वा जात्यायुर्भोगरूपं कर्मविपाकं निष्पादयन्ति । अन्योन्यसाहित्येनैव स्थिराः सन्तस्ते विपाकपरंपरानिर्वाहका इति दुःखरूपत्वात्तेषां क्लेशत्वम् । दुःखनिदानत्वाच्च ते समुच्छेत्तव्या इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

तेषां सर्वेषां वक्ष्यमाणज्ञाननाश्यत्वोपपत्तयेऽविद्यामूलकत्वमाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥४॥

निमित्तकारणस्यापि प्रसवभूमित्वरूपं क्षेत्रत्वं प्राधान्यमात्रेण गौणम् । एषां मध्येऽविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषां प्रत्येकं प्रसुप्तादिचतुर्भेदानामास्मितादीनामित्यर्थः । सर्वेषामविद्यासत्त्वे सत्त्वात्तदभावे चाभावात् । तत्र प्रसुप्तत्वं चेतसि शक्तिमात्रेणानागतावस्थयावस्थितानां स्वकार्यजननसामर्थ्यं यत्तद्रूपम् । कार्यस्यानागतावस्थैव हि कारणे शक्तिः । तद्वत्त्वमेव चोपादानकारणत्वम् । न च कदाचित्प्रबोध एव सुप्तिः संभवति । न चैषां स इति वाच्यम् । सुप्तक्लेशस्यालम्बने स्वस्वविषयेभिव्यक्तेरेव तत्प्रबोधत्वात् । न च दग्धबीजभावाख्यपञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्तिः । तदा स्वकार्यजननसामर्थ्यरूपबीजभावोपगमाभावात् ।

---

9. B. reads हेतुकमतो विशेष for हेतुकमनोविशेष.
15. C. reads दुःखदत्वात् for दुःखरूपत्वात्.
15. B. reads क्लेशत्वे for क्लेशत्वम्.
23. B. om. कारण.
24. B. reads कारण before सुप्तिः.
24. A. reads सुप्ते for सुप्त.

तथा हि । विवेकसाक्षात्काररूपप्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य जीवन्मुक्तस्य संनिकृष्टेप्यालम्बने विषये क्लेशानां नोत्पत्तिः । दग्धबीजस्य प्ररोहाभावेन कारणाभावात् । अन्यथा पुनः प्ररोहे देहान्तरोत्पत्त्या क्षीणक्लेशकुशलपुरुषदेहस्य चरमदेहत्वानुपपत्तिः । चरमदेह एव च दग्धबीजभावरूपा पञ्चम्यवस्था नान्यत्रेति न सा क्लेशेषु गणिता । न च जीवन्मुक्तानां विषयसंनिकर्षेपि क्लेशानाभिव्यक्त्या क्लेशसंस्काराभाव एवास्तु विदेहकैवल्य इवेति वाच्यम् । अग्न्यादौ दाहादिशक्तेर्यावद्द्रव्यभावितादर्शनात् । चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेरशेषतो नाशसंभवेन तदा कार्यजननसामर्थ्यदाहस्यैव स्वीकारात् । अतस्तदा विषयसंनिकर्षेपि नैषां प्रबोध इति दिक् ।

तनुत्वं तु प्रतिपक्षानुष्ठानेन विवेकख्यातिप्रतिबन्धाक्षमत्वम् । तथा हि । सम्यग्दर्शनमविद्याप्रतिपक्षः । भेददर्शनमस्मितायाः । अहेयानुपादेयताज्ञानरूपं माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः । उपकरणाख्यानुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति बोध्यम् । विच्छित्तिस्तु क्लेशानामन्यतमेनाभिभवादत्यन्तविषयसेवनाद्विच्छिद्य विच्छिद्य पुनः पूर्ववदतनुभावेनाविर्भावः । वाजीकरणाद्युपयोगादिनेव । प्रसुप्तिर्हि क्लेशानां व्यञ्जकविलम्बेनैकद्वित्रिजन्मादिबहुकालं व्यापारानभिव्यक्तिः । इयं तु स्वल्पप्रतिबन्धेन व्यञ्जकसत्त्वेप्यल्पकालमन्तरान्तरानभिव्यक्तिरिति प्रसुप्तितो भेदः । ननु विच्छेदे किं प्रमाणमिति चेत् । रागकाले क्रोधस्यादर्शनम् । न च तदा क्रोधस्याभावः । असत्कार्यानभ्युपगमेन पुनः क्रोधानापत्तेः । एवं क्रोधकाले रागस्यादर्शनम् । क्रुद्धेन मिष्टान्नस्यापि त्यागात् । क्रोधरागयोर्विरोधात् । कस्यचिदेकस्यां स्त्रियां रागो दृश्यते । न हि तदान्यस्यां नास्ति । कालान्तरेनुत्पत्त्यापत्तेः । असदुत्पादासंभवात् । तस्मात्तदा विषयान्तररागेण विच्छिन्न इत्येव । उदारता तु विषये लब्धस्वाभाविकवृत्तित्वरूपमभिव्यक्तत्वम् । न च प्रसुप्तविच्छिन्नयोः कथं क्लेशत्वं दुःखाजनकत्वादिति वाच्यम् । सर्वेषां क्लेशजननयोग्यत्वानतिक्रमात् । उदारावस्थया तेषां दुःखजनकत्वात् । ननु प्रतिक्लेशव्यक्तीनां कालभेदेनेदं चातूरूप्यमस्तीति कथमेतैः क्लेशानां विभाग इति चेन्न । तत्तदवस्थाविशिष्टक्लेशव्यक्तीनामेव विच्छिन्नादित्वस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरुषस्य बालतरुणवृद्धरूपो विभागः । न चोदारावस्थायां किं कारणम् । स्वव्यञ्जकविषयध्यानमिति गृहाण । तद्रूपाञ्जनाद्धि तस्याभिव्यक्तिः । यथा प्रतिपक्षभावनात्तन्निवृत्तिरेवं प्रतिपक्षभावनाद्विषयसंयोगोपि त्याज्यः ।

1–2. A. om. जीवन्मुक्तस्य॰ बीजस्य.

6. B. om. इव.

14. A. reads बीजीकरण for वाजीकरण.

19. B. reads क्रोधेन for क्रुद्धेन.

29. A. reads सङ्गः for संयोगः.

T

न च निमित्तकारणस्य कथं क्षेत्रत्वम् । सर्वेषामेषामविद्याभेदत्वात् । न च रागादीनां ज्ञानत्वाभावात्कथमविद्यात्वम् । सर्वेषामविद्यामूलकत्वात् । यद्व्यविद्याविषयस्तदनुगतत्वाद्रागादीनाम् । यतो विपर्यासप्रत्ययरूपाविद्याकाल उपलभ्यते तत्क्षये च क्षीयन्त इति दिक् ॥ ४ ॥

तत्राविद्यास्वरूपमाह—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्यादिचतुष्टये नित्यादिबुद्धिरित्यर्थः । तत्र कालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्ववति कार्ये नित्यत्वख्यातिर्नित्यत्वज्ञानम् । यथा ध्रुवा पृथिवी । ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः । अमृता दिवौकस इति । ध्रुवत्वं नित्यत्वम् । केचिद्धि भूतानि चन्द्रतारकाद्युलोकान्देवांश्च नित्यान्मन्यमानास्तत्तद्रूपप्राप्तये तान्युपासते, सोमपानादि च कुर्वन्ति । तथा प्रपञ्चज्ञानस्यासति सदाकारत्वात्संपूर्णः प्रपञ्च एवाविद्यक इति श्रुतिषु प्रसिद्धम् । असत्त्वं च प्रागुक्तानित्यत्वमेव । शुक्तिरजतादिज्ञानवदेव प्रपञ्चज्ञानम् । असति सद्बुद्धिरूपाऽविद्यैव च सर्वप्रपञ्चकारणम् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (छा. ६।१।४) इति श्रुत्यापि प्रपञ्चस्येदृशमेवासत्यत्वमुच्यत इति दिक् ।

तथाऽशुचावपवित्रे परमबीभत्से काये शुचित्वख्यातिर्यथा नवशशाङ्कलेखेव कमनीयेयं कन्येत्यादि । उक्तं च—

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःष्यन्दान्निधनादपि ।
कायस्याधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥

इति । स्थानं मूत्राद्युपहतं मातुरुदरम् । बीजं शुक्रशोणिते । उपष्टम्भो मातृभुक्तान्नादिरसः । निःष्यन्दः प्रस्वेदादिः । निधनं मरणम् । तद्धि श्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति । तत्स्पर्शे स्नानविधानात् । कामिनीनामङ्गरागात्सुगन्धताधानमिव स्नानादिभिः शौचाधानात्सदा स्वतोऽशुचित्वमित्यर्थः । एवमशुचित्वाद्वस्तुतः सादृश्याभावेपि नवशशाङ्कलेखादिसादृश्यरूपा शुचिख्यातिरुक्ता । एतेनापुण्ये तप्तशिलारोहणादौ हिंसादौ वा पुण्यप्रत्ययः । तथानर्थेर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयाऽपुरुषार्थे धनादावर्थप्रत्ययोप्यविद्यात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिशब्दयोर्भोगसाधनासाधनमात्रोपलक्षणत्वात् । एवं च संसारहेतुसर्वाविद्योपलक्षणमेतदिति बोध्यम् ।

"दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" (यो. सू. २।१५) इति सूत्रेण दुःख एव सुखख्यातिमर्थाद्वक्ष्यति । दुःखसाधनतया दुःखबहुलतया वा सर्वस्य दुःखत्वम् । एवं च

---

6. C. reads सुखात्मता for सुखात्म.
11. A. reads तान् for तानि.
31. A. om. वा.

दुःखसाधने दुःखनिवृत्त्याख्यसुखसाधनत्वबुद्धिरेवं दुःखप्रचुरे सुखप्रचुरत्वबुद्धिरेव दुःखे सुखख्यातिरूपाऽविद्या । केवलदुःखे सुखत्वभ्रमस्यासिद्धेः ।

अनात्मन्यात्मख्यातिर्यथा बाह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रधनादिषु चेतनाचेतनेष्वहंबुद्धिर्ममताबुद्धिर्वा । तथा विषयभोगावच्छेदकतयाऽन्तःकरणोपकरणे शरीरेऽहंबुद्ध्यादिः । तथा भोग्यतया साक्षात्पुरुषोपकरणेऽन्तःकरणेऽहंबुद्धिः । एतदविद्याकार्यमेव प्रपञ्चः । अहं कर्तेत्याद्यभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराखिलजगद्धेतुत्वात् । चतुर्थाविद्याविषये पञ्चशिखाचार्यैरप्युक्तम् । स्थूलरूपं व्यक्तं सूक्ष्मरूपमव्यक्तं वा बुद्धिसत्त्वमात्मत्वेन गृहीत्वा तस्य बुद्धिसत्त्वस्य सत्यसंकल्पत्वादिकमात्मसंपदं मन्वानो नन्दति तस्येच्छाविघातादिरूपां विपदमात्मविपदं मन्वानः शोचति यः स सर्वोऽप्रतिबुद्धोऽविद्वानिति । एषैव चतुष्पदाऽविद्याऽस्य संसारस्य मूलमित्येषैवोक्ता । अतः शुक्तिरजताद्यविद्यानामगणनेपि न न्यूनता ।

न चाविद्याशब्दस्याभावविशिष्टा विद्या तदभावो वा नञ्तत्पुरुषाव्ययीभावाभ्यामर्थः । नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतया किंचिद्धर्माभावविशिष्टविद्याप्रतीतिः । बहुव्रीहिणाऽप्युत्तमविद्यात्वं वार्थो न तु विपरीतख्यातिः । उक्तार्थानां च न क्लेशबीजत्वमिति वाच्यम् । अमित्रागोष्पदवदविद्याशब्दस्य सतत्त्वापरपर्यायतत्त्वभूतवस्तुविरुद्धे निरूढेः । तथा हि । यथाऽमित्रो न यत्किंचिदभावविशिष्टं मित्रम् । नापि मित्राभावः । नोत्तमं मित्रम् । किं तु मित्रविरुद्धः सपत्नः । यथा वाऽगोष्पदं न यत्किंचिदभावविशिष्टं गोष्पदम् । नापि तदभावः । नाप्युत्तमगोष्पदम् । किं तु देशविशेष एव । एवमविद्या नोत्तमा विद्या । नापि प्रमाणरूपविद्याभावः । नापि यत्किंचिदभावविशिष्टा विद्या । किं तु विद्याविपरीतज्ञानान्तरमविद्या । नञ्तत्पुरुषः । आरोपितत्वं च नञर्थः । आरोपिता विद्येति च बोधः । क्वचित्प्रधानेऽविद्याशब्दस्तु गौणोऽविद्याधर्मकत्वादिति दिक् ॥ ५ ॥

अथास्मितां तत्कार्यभूतां लक्षयति—

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

दृक्शक्तिर्द्रष्टा पुरुषः । दर्शनशक्तिः करणं बुद्धिः । प्रलये फलोपधानाभावाच्छक्तिग्रहणम् । तयोरेकात्मतैवैकाकारतारूपैकस्वरूपापत्तिरिव या साऽस्मिता

---

1. B. reads एवम् for एव.
7. A. C. read चतुर्थी for चतुर्थ.
8. B. reads गृहीतत्वात् for गृहीत्वा.
13. A. C. om. किंचिद्धर्म.
16. B. om. यथा.
25. A. reads एव for इव.
27. A. reads एव for इव.

क्लेश इत्यर्थः। अविद्यातोऽस्मिताया अयं भेदः–यद्बुद्ध्यादौ सामान्यतो भेदाभेदविषयाहंबुद्धिरविद्या। अत्यन्ताभेदाग्रहणात्। अस्मिता तदुत्तरकालिकस्तज्जन्यपुरुषे बुद्ध्यादिगुणदोषारोपादीश्वरोहमहं भोगी (गी. १६।१४) इत्यादिरूपो दूरस्थवनस्पत्योरिव तयोरत्यन्तमेकताभ्रमः। भ्रमत्वाविशेषेपि कार्यकरणरूपावान्तरविशेषादनयोर्भेदेनोपन्यासः। कार्यकारणभावश्चानयोर्लोकादवगन्तव्यः। लोके ह्यादौ कलत्रपुत्रादिष्वात्मभावो जायते। ततस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मनि मन्यते। तथा जलादिष्वादौ प्रतिबिम्बरूपेण चन्द्राद्यारोपः। ततश्चन्द्रादिषु तद्द्वारको मालिन्याद्यारोप इति। ननु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यधर्मारोपेणैवाहं सुखीत्यादिव्यवहारोपपत्तौ किमेकात्मतारोपेण। परस्परधर्मारोपश्चाभेदग्रहं विनापि रङ्गरजतयोरिव संभवत्येवेति चेन्न। परिणामित्वापरिणामित्वाभ्यां भोग्यभोक्तृत्वाभ्यामत्यन्तभिन्नधर्मत्वेनात्यन्तविभक्तयोर्भोक्तृभोग्यशक्त्योः पुरुषबुद्ध्योरविभागरूपैकत्वप्रत्यये सत्येव भोगसंभवात्। भेदग्रहरूपे स्वरूपप्रतिलम्भे तु कैवल्यमन्योन्यवियोग एव न तु भोगः। एवं च भोगानुपपत्त्यैव तत्कल्पनम्। योहं सुखी सोहमनुभवितेत्येवं प्रत्ययस्यैव भोगत्वात्। जीवन्मुक्तस्य तु गौणो भोगः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इति वक्ष्यते। अस्मितारूपमविद्याजन्यत्वं चोक्तं पञ्चशिखाचार्यैः। वस्तुतो बुद्धेर्भिन्नं पुरुषं बुद्धेराकारशीलविद्यादिभिर्विविक्तमसंसृष्टमपश्यन्नविवेकी बुद्धौ शान्ताद्याकारोस्मि जाग्रदादिशीलोस्मि सुखादिमानस्मीत्याकारामात्मबुद्धिं मोहेनाविद्यया कुर्यादिति। तत्र पुरुषाकारः सदाशुद्धत्वशीलमौदासीन्यं विद्या चैतन्यम्। बुद्धिस्त्वशुद्धानुदासीना जडा च॥ ६॥

अथास्मिताकार्यं रागं लक्षयति—

सुखानुशयी रागः॥ ७॥

सुखाभिज्ञस्य सुखस्मरणात्तत्साक्षात्कारतो वा यः सुखे तत्साधने वानुशेते तद्विषयक इच्छाविशेषरूपः क्लेशो राग इत्यर्थः। तत्र साधने स्मर्यमाणेनुभूयमाने वा सुखानुस्मृतिपूर्वक एव रागः। दृश्यमानमपि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां स्मृत्वा तज्जातीयतया सुखहेतुत्वमनुमाय वेच्छति। जीवन्मुक्तेच्छायाः संसाराहेतुत्वेन क्लेशत्वाभावान्न तस्यामतिव्याप्तिः॥ ७॥

अथ रागप्रतिघातोत्थतया द्वेषं लक्षयति—

दुःखानुशयी द्वेषः॥ ८॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखस्मरणात्तत्साक्षात्काराद्वा दुःखे तत्साधने च या जिहासा स क्रोधरूपो द्वेषः। अयमपीच्छाविशेष एव। प्रतिघो मन्युर्जिघांसेति भाष्योक्तेः। प्रतिहन्त्युद्वेजयतीति प्रतिघः॥ ८॥

4, A. reads कारणत्व for करण.

अथ तन्मूलकमभिनिवेशं लक्षयति—

स्वरसवाही विदुषोपि तथा रूढोभिनिवेशः ॥ ९ ॥

स्वस्य रसेन संस्कारमात्रेण वहतीति स्वरसवाही । अपिशब्दसमुच्चितमविद्वांसं तथेति तच्छब्दः परामृशति । अविदुष इवेत्यर्थः । रूढः प्रसिद्धः । अस्यात्यन्तदुरन्तत्वप्रतिपादनाय विद्वत्परिहार्यत्वमुखेन लक्षणं कृतम् । सर्वस्य विदुषोऽविदुषश्चेयमात्मन्याशीः प्रार्थना दृश्यते सदैव यन्मा न भूवामिति माहमभावी भूवामित्यार्थिका । तथा जीव्यासमित्यार्थिका भूयासमिति च । इयमाशीस्त्रासो भयमित्युच्यते । अननुभूतमरणदुःखस्येदृशप्रार्थनाऽसंभवात् । तया प्रार्थनया पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवः स्वकारणमनुमीयते । धनादिनाशजन्यदुःखज्ञस्यैव धनं मे मा नश्यतु सदैव भूयादितीच्छादर्शनात् । एवं च जीवस्यानादित्वं सिद्धम् । जन्म तु तस्य देहेन्द्रियवेदनाभिराद्यः संबन्ध इति । नन्विह जन्मन्येव मरणदुःखानुमानेनेदं भयमस्त्विति चेन्न । यतोयमुक्तरूपोभिनिवेशः स्वाभाविक एवात्यन्तमूढस्य जातमात्रस्य कृमेरपि प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरणत्रास उच्छेददृष्टिकार्यको दृश्यतेतस्तेन पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभवानुमानाद्यदनुभवोत्थमरणत्रासजन्यवासनयेदानीं स जायते । इच्छारूपस्याप्यस्य संस्कारजनकत्वं फलवलात्कल्प्यते । दुःखानुभववासनैव तत्स्मरणद्वारा त्रासकारणमित्यन्ये । तथा हि । जातमात्र एव बालो मारकवस्तुदर्शनेन कम्पमानः कम्पादनुमितमरणसंबन्धस्ततो बिभ्यदुपलभ्यते । दुःखाद्दुःखहेतोश्च भयं दृष्टम् । न चात्र जन्मनि मरणमनुभूतं सुतरामस्य दुःखत्वं तद्धेतुत्वं वा । तस्मात्स्मृतिः परिशिष्टा । सा च न संस्काराद्दृते । न च सोनुभवं विना । न चात्र जन्मनि स इति प्राग्भवीयः परिशिष्ट इत्यासीत्पूर्वजन्मसंबन्ध इति।

यथा चायं क्लेशोत्यन्तमूढेषु दृश्यते तथा संप्रज्ञातयोगेन साक्षात्कृतप्रपञ्चीयपूर्वापरान्तयोराद्यन्तयोरवशिष्यमाणं तत्त्वभूतं ब्रह्म येन तत्तथा तत्त्वज्ञस्य विदुषोपि रूढः । विदुषोऽविद्याऽस्मिताद्यभावेपि वासनासत्त्वात् । इयंच वासना चित्तेन सह नश्यत्येव न तु ज्ञानेन दह्यत इत्यविद्यासंस्कारेभ्यो विशेषः । न च तस्यात्मनित्यत्वनिश्चयात्कथं जीव्यासमितीच्छा । सिद्ध इच्छाविरहादिति वाच्यम् । सत्यपि तस्मिन्निच्छादर्शनेनेदृशसंस्कारस्योत्तेजकत्वकल्पनात् । न

6–7. B. reads भवान्येव for माहमभावी भूवम्.

8. A. C. om. प्रार्थनया.

11. B. om. तु.

14. A. om. कार्य.

16. B. C. read अजनकत्वम् for जनकत्वम्.

25. to P. 274 line 29. A. om. रेभ्यो विशेषः । न च त०...मरणपर्यन्तकाले.

T

चैवमविद्यानाशेऽप्यभिनिवेशसत्त्वेन कथं तस्याविद्याव्याप्यत्वमुक्तमिति वाच्यम्। संसारहेतुतावच्छेदकरूपेणैव तद्व्याप्यत्वकल्पनात् । तद्धेतुतावच्छेदकं च मरणत्रासातिरिक्तभयत्वमेव । फलबलाद्भयसामान्यमेव तु रागवदिहाभिनिवेशो विवक्षित इति दिक् । एवं च पूर्वपूर्वजन्मीयत्रासवासनयैव यथोक्तनिरुपाधीच्छासंभवेनैतद्बलेनात्मनः सुखरूपत्वसाधनं चिन्त्यम् । आत्मत्वस्यैव प्रियतावच्छेदकत्वौचित्याच्चेति दिक् । मिश्रास्तु विद्वच्छब्देनात्र न संप्रज्ञातयोगवान् । किं तु श्रुतानुमानाभ्यामेव यस्य तत्त्वज्ञानं जातमग्रे निदिध्यासनं च नास्ति स एव गृह्यत इत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ क्रियायोगेन क्लेशतनूकरणस्य फलमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

प्रसवविरुद्धः प्रतिप्रसवः प्रलयः। ते पञ्च क्लेशाः सूक्ष्मा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सति तेन चित्तेन सहास्तं गच्छन्तीति तत्प्रलयेनैव ते हेया इत्यर्थः ॥ १० ॥

तनूकरणेन प्रलये जननीये द्वारभूतं दग्धबीजभावमाह—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तेषां स्थितानां बजिभावोपगतानां या वृत्तयः स्थूला अभिव्यक्तावस्थास्ताः प्रथमं क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यो ध्यानेन प्रसंख्यानेन समाधिजप्रज्ञारूपेण हातव्याः प्रतिबद्धाः कार्या इत्यर्थः । यावद्दग्धबीजकल्पा भवन्तीति शेषः । यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं पाषाणप्रक्षेपाद्यल्पयत्नेन निर्धूयते । पश्चात्सूक्ष्मः क्षारसंयोगादिनोपायेनाधिकयत्नेन च दूरीक्रियते । तथा स्थूलाः स्वल्पक्रियायोगसंपाद्यतनुत्वतया स्वल्पाः प्रतिपक्षाः । तादृशाश्चाधिकयत्नसाध्यप्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पाः । तादृशाश्चासंप्रज्ञातयोगसाध्यचित्तनाशेन नाश्या इति महाप्रतिपक्षाः । एवं च जीवन्मुक्तानां वृत्तिरूपाविद्यालेशाभ्युपगमश्चिन्त्यः। एवं हि स्थूलानामपि प्रतिपक्षहेयतापत्तौ पूर्वसूत्रविरोधापत्तेरिति दिक् ॥ ११ ॥

तत्र क्लेशानां हेयत्वोपपादनाय तेषां दुःखोत्पादने द्वारमाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्मनी वर्तमानभविष्यती । ताभ्यां वेदनीयो भोग्यः । कर्माशयः पुण्यापुण्यरूपः । स च क्लेशमूलः । रागमोहक्रोधप्रभवत्वात् । तत्र रागात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति । एवं तत एव परद्रव्यापहारादावधर्मः । मोहाद-

---

2. C. reads व्याप्तत्व for व्याप्यत्व.
4. B. om. पूर्व after पूर्व.
21. C. reads स्वल्प for स्वल्पाः.
23-4. C. om. एवं च०... विरोधापत्तेरिति दिक्.

धर्मे हिंसादौ धर्मबुद्ध्या प्रवर्तमानस्याधर्म एव । मोहाद्धर्मस्तु नास्त्येवेति मिश्राः । उदासीन आतत्वमोहाद्द्रव्यदानान्मोहजो धर्मोऽस्त्येवेत्यन्ये । क्रोधजो धर्मो यथा ध्रुवस्य । स हि पित्रवमानक्रोधात्ताज्जिगीषया कृतेन पुण्यकर्मणा सर्वोपरिस्थानं लब्धवान् । क्रोधजोऽधर्मस्तु प्रसिद्ध एव प्राणिवधादेः ।

रागद्वेषाद्यो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।
कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।
तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

इति कौर्मोक्तेः। स द्विधा दृष्टजन्मवेदनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयश्च । तत्राद्यो यथा तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा य उत्पन्नः पुण्यकर्माशयः स इहैव जन्मनि कालेन फलदः । तथा तीव्रसंवेगेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु तपस्विषु कृतेन पुनः पुनरपकारेणोत्पादितः पापकर्माशय इहैव फलदः । यथा नन्दीश्वरोऽष्टवर्षः कुमारो महादेवप्रसादान्मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः । देवानामिन्द्रो नहुष ऋषीणामपकारात्स्वं परिणामं हित्वाऽहित्वेन परिणतः । अदृष्टजन्मवेदनीयस्तु प्रसिद्ध एव । तत्र नारकाणां धर्माद्यनुत्पत्त्याऽऽद्यः कर्माशयो नास्ति । स्वर्गिणां त्वस्त्येव । देवानां लीलामानुषविग्रहेण प्रयागादौ कर्मानुष्ठानस्य तत्फलस्य च श्रवणात् । क्षीणक्लेशानां त्वन्त्यो नास्तीति दिक् ॥ १२ ॥

इदानीं कर्माशयफलानामपि क्लेशमूलकत्वमाह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव जात्यायुर्भोगरूपो विपाकः फलं भवति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति व्युत्पत्तेः । तत्र जातिर्जन्म । आयुर्जीवनकालः। भोगः सुखदुःखात्मकशब्दादिवृत्तिः । सुखादिसाक्षात्कारस्य तु विपाकजन्यतां वक्ष्यति । ननु क्लेशानां कर्मसहकारित्वे न मानम् । क्लेशाभावकाले च "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि" (भ. गी. ४।३७) इति वाक्येन कर्मक्षयस्याप्यवगमेन तत एव विपाकाभावोपपत्तेरिति चेन्न । यत्रैवान्तकाले रागाद्युद्बोधो मरणोत्तरं तद्योनेरेव प्राप्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्रागादेरपि विपाकहेतुत्वात् ।

तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य (बृ. ४।४।६) इति श्रुतेश्च । नरकादावपि परस्त्र्यादिसक्तानामेव तप्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिफलश्रवणेन रागानुसारेणैव विपाकाच्च । ज्ञानोत्तरं चारब्धो विपाकः समाप्यत एव न त्वारभ्यत इति न तत्र क्लेशापेक्षा । तथा हि । सत्सु हि क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी न च्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालित-

---

15. A. reads नारकीयाणाम् for नारकाणाम्.
26. A. reads कर्मवशात् for कर्मवत्.

ण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा। तथा क्लेशावनद्धो ज्ञानाग्न्यदग्धबीजभावश्च कर्माशयो विपाकारम्भी न स्वविपाकगोचरक्लेशशून्यो न क्लेशसामान्याभावकालिकप्रसंख्यानदग्धबीजभावो वा । प्रसंख्यानेनापि कर्माशयस्य दाह एव न नाशः । दाहश्च क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव । ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं क्लेशाख्यहेतूच्छेदेन कर्मानुत्पादः प्राचीनकर्मणां दाहश्च। न तु नाशः। प्रारब्धकर्मणोपि नाशप्रसङ्गात् । न च तदतिरिक्तकर्मत्वेन ज्ञाननाश्यता। क्लेशस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वे लाघवात् । प्रारब्धफलकस्य कर्मणो बीजशक्तिनाशेपि फलसमापकत्वं बीजनाशेप्युत्पन्नाङ्कुरवत् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि (मु.२।२।८) इत्यपि दाहपरमेव । एवं च जीवन्मुक्तस्य भोगार्थमविद्यालेशकल्पनं चिन्त्यम् । आरब्धविपाके क्लेशानामहेतुत्वात् । एतेन सत्यपि ज्ञानेऽविद्याविनाशात्कर्मान्तरानुत्पत्तावपि प्राक्तनानामनादिभवपरंपरासंचितानामसंख्यानामानियतविपाककालानां भोगेन क्षेतुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसार इत्यपास्तम् ।

तत्र कर्मणो जन्मकारणत्वे विचार्यते । किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमुतानेकजन्मनः फलदानायोत्पादकमित्येको विचारः । किमनेकं कर्मानेकजन्मकारणमुतैकजन्मन इत्यपरः । तत्र नैकं कर्मैकजन्मकारणम् । अनादिकाल एकैकजन्मसंचितस्यात एवासंख्येयस्यैकैकजन्मभुक्तादेकैककर्मणोऽभुक्ततयाऽवशिष्टस्यैहिकस्य चानन्तकर्मणो मध्ये किं कर्म प्रथमं फलं दास्यति किं च पश्चादिति फलक्रमे नियमाभावाल्लोकानां पुण्याद्यनुष्ठाने फलानाश्वासापत्तेः । भाव्यनन्तकालमध्ये भाविबलवत्तरपापादिनानुष्ठीयमानकर्मादृष्टानां नाशसंभवात् । झटिति भोगकामनयैव कर्मानुष्ठानाच्च । नाप्येकमनेकस्य कारणम्। अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणकर्मणामेकैकमेवानेकासंख्यजन्मनः कारणमतोऽवशिष्टस्य तदितरस्य तद्विरुद्धफलदस्य विपाककालाभावप्रसक्तेः कर्मवैफल्यशङ्कया तदननुष्ठानप्रसङ्गात् । नाप्यनेकं कर्मानेकजन्मकारणम् । अनेकस्य जन्मनो यौगपद्यासंभवेन क्रमस्वीकारे प्रथमपक्षोक्तस्यानाश्वासरूपदोषस्य प्रसङ्गात् । यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत ततः कर्मसहस्रक्षयादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमनियमश्च स्यात्। नास्ति तु तद्योगिन इति । अतश्चतुर्थः सिद्धान्तः ।

तथा हि । जन्मारभ्य मरणपर्यन्तकाले विहितनिषिद्धानुष्ठानसंपादितो धर्माधर्मसमूहो गुणप्रधानभावेनोत्पन्नो नानाविधविचित्रफलो मरणकाल आरब्धकर्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरः सन्नेकप्रघट्टकेन मिलित्वा स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य प्रवृद्धवेगत्वरूपसंमूर्छितत्ववान्गुणप्रधानभावापन्नः स्वफलयोग्यमेकमेव जन्म करोति नानेकम् । यस्त्वत्यन्तमुद्भूतमनन्तरमेव फलं

दास्यति स प्रधानम् । यस्तु किंचिद्विलम्बेन स गौणः । मरणं च लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहादुत्क्रमणं न तु नाशः । गमनश्रुतेः । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कम् । तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति भोगो मुख्यं फलम् । अतो जन्महेतुः कर्माशयस्त्रिविपाक इत्युच्यते । अतोयं कर्माशय एको भवो जन्म कार्यतयास्यास्तीत्येकभविकः पूर्वाचार्यैरुक्तः । न चैवं स्वर्गिनारकिणां तच्छरीरैर्धर्माद्यनुत्पत्तेः प्राचीनकर्मणां च तत्रैव समाप्तेः पुनर्जन्मानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वर्गादिजनककर्मणामेव ब्राह्मणस्थावरादियोनिलाभपर्यन्तफलश्रवणात् । शास्त्रानुक्तकालविशेषफलकस्यैवैकभविकत्वनियमात् ।

दृष्टजन्मवेदनीयस्तु कश्चिदेकविपाकारम्भी कश्चिद्द्विविपाकारम्भी । तत्राद्यो नहुषस्य । तस्य हीन्द्रत्वसंपादककर्मणैव दीर्घायुष्ट्वस्य लाभात्पापविशेषेण सार्पभोगरूप एक एव विपाक उत्पन्नः । द्वितीयो नन्दीश्वरस्य । तस्य ह्यष्टवर्षायुर्मनुष्यजन्मनः पुण्यविशेषेणायुर्भोगरूपं विपाकद्वयमुत्पन्नम् । अनयोश्च मनुष्यशरीरस्यैव वार्धकादिवत्सर्पदेवशरीररूपपरिणामान्तरान्न जन्मान्तरम् । वासनानां तु नैकभवभवत्वरूपमेकभविकत्वम् । यतः क्लेशकर्मणोर्विपाकस्य योनुभवश्चित्तवृत्तिनिवहो ज्ञानरूपस्तन्निष्पादिताभिर्वासनाभिरनादौ काले संमूर्छितं पुष्टमिदं चित्तं पटवत्सर्वतस्ताभिश्चित्रितमिव ग्रन्थिभिराततं मत्स्यजालमिव वर्ततेऽतो वासना अनेकभवपूर्विका एव । अन्यथा मनुष्यदेहानन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः । मनुष्यदेहे तद्वासनानुत्पत्तेः । पूर्ववासनानां च मनुष्यजन्मना क्षयात् । भिद्यते हृदयग्रन्थिः (मु.२।२।८) इत्यत्र ग्रन्थिपदेन वासना एव । भाष्ये तासां ग्रन्थित्वेन रूपणात् । न त्वहंकारादिरिति बोध्यम् । एवं च धर्माधर्मसंस्काररूपकर्माशयस्यैवैकभविकत्वं स्मृतिहेतुसंस्काररूपवासनानां चानादित्वमिति सिद्धम् । योप्यदृष्टजन्मवेदनीयकर्माशयस्यैकभविकत्वनियम उक्तः सोपि नियतविपाकस्यैव । नियतविपाकत्वं च कर्माशयेऽवन्ध्यत्वे सत्यनन्यशेषत्वे सति कर्मान्तरानभिभूतत्वम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य तु भवाहेतुत्वादेवैकभविकत्वाभावः ।

अदृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकभिन्नस्य तु त्रयी गतिः । तत्राद्याऽदत्तफलकस्यैव विनाशः । अतोस्य नास्त्येकभविकत्वम् । द्वितीया तु प्रधानकर्मण्यावापगमनम् । तच्च प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तदङ्गपशुहिंसादीनां स्वफलदानोन्मुखत्वम् । यथा धान्यबीजैः सहोत्पन्नानां तृणबीजानां तैः सहैव कुसूलप्राप्तिः कुसूलस्थितानां च धान्यबीजेन सहै-

---

5. B. om. अस्य.

6 A. om. प्राचीन०...समाप्तेः.

26. A. reads विभाग for विपाक.

वावापप्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण तद्वत् । परोपसर्जनतयानुष्ठितत्वाच्च न स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वम् । अत्रापि प्रधानकर्मापूर्वस्य बलवत्तरकर्मान्तरेणाभिभवे तदुपसर्जनस्यापि नैकभविकत्वम् । यद्यपि प्रधानोपकार एव तेषां फलं तदङ्गत्वेन विधानात्तथापि न हिंस्यात्सर्वा भूतानि (भा. शा. २७८।५) इति निषेधादनर्थोपि तत्कार्यम् । प्रधानाङ्गत्वेन तदनुष्ठानविधेर्न तन्निरपेक्षता फलदान इति बोध्यम् । तृतीया तु बलवत्तरेणोत्कटेन नियतविपाककर्मणा स्वविरुद्धफलदेन प्रतिबद्धस्य चिरं द्वित्रजन्मादिपर्यन्तं प्रसुप्ततयावस्थानम् । अतोस्यापि नैकभाविकत्वम् । तत्राद्या यथा धर्मरूपशुक्लकर्मोदयात्पापरूपकृष्णस्य-पापरूपकृष्णमिश्रस्य धर्मरूपकृष्णशुक्लस्य च । यथा तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकोऽविशेषाच्च शबलस्यापि । कृष्णभागयोगात् । तथा च श्रुतिः—

द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोपहन्ति ।
तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते ॥

इति । पुण्यपापरूपे द्वे कर्मणी पुरुषैर्वेदितव्ये । वीप्सा पुरुषभेदात् । तत्र पुण्यकृत एको मुख्यो राशिः । समूहस्य समूहिकार्यत्वात् । पापकस्य राशेरपहन्ति । तमपहन्ति । शेषे षष्ठी । तस्मात्सुकृतानि कर्तुमिच्छस्व । इह लोक एव ते तुभ्यं कवयो वेदयन्ते न तु लोकान्तर इत्यर्थः । इच्छस्वेति च्छान्दसम् । परपीडादिसाधनासाध्योयं शुक्लः कर्माशय एवमुत्कृष्टो यदेकोपि सन्कृष्णान्कृष्णशुक्लांश्चापहन्ति । अत्यन्ताविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोपीति भावः । यत्तु स्वाध्यायादिजन्यदुःखात्पापनाश इति तन्न । अधर्मस्य स्वकार्यदुःखविरोधित्वात् । न हि तपआदिजन्यं दुःखं तत्कार्यम् । तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । तद्बलादेव तदुत्पत्तिसिद्धेः । विधिं विना तदनुत्पत्तौ च कुम्भीपाकादेरपि विधानापत्तेरिति दिक् । द्वितीया तु पञ्चशिखाचार्येणोक्ता । स्वल्पः संकरः सुपरिहरः सप्रत्यवमर्शः कुशलस्य नापकर्षायालम् । कस्मात् । कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । अस्यार्थः—हिंसादिजन्यपापेन यागापूर्वस्य स्वल्प एव संकरः स्यात् । सोपि स्वल्पेनैव प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं

---

1. B. C. read वाप for आवाप.
5–6. C. om. नविधे॰ बोध्यम्.
7. A. reads फलेन for फलदेन.
7. A. C. read द्वित्रि for द्वित्र.
9. A. Reads शुक्लकृष्णस्य for कृष्णशुक्लस्य.
17–8. B. reads साध्यः for असाध्यः.
20. B. C. read अविरोधित्वात् for विरोधित्वात्.
26. C. reads आदि after याग.

शक्यत्वात्सुपरिहरः । प्रमादतः प्रायश्चित्ताकरणेपि सप्रत्यवमर्शः । बहुसुखमध्येऽल्पदुःखदत्वात्सहनयोग्यो भोजननान्तरीयकदुःखवत् । अतः कुशलस्य यागादेरपकर्षाय हेयत्वाय नालं समर्थः। कस्मादिति प्रश्ने पुण्यवत उत्तरम् । दीक्षणीयादिदक्षिणान्तजन्यं पुण्यं मे बह्वस्ति यत्रायं संकरः स्वल्पोस्य फले स्वर्गे सर्वथा दुःखासंभिन्नेप्यल्पमपकर्षमल्पदुःखसंभेदं करिष्यति स्वर्गादिल्पं दुःखमित्यर्थः । ननु तृतीया गतिः कथम् । कर्मविशेषस्य चिरमवस्थाने सर्वकर्मणामेकदैव मरणादभिव्यक्तेरुक्ताया अनुपपत्तेरिति चेन्न । नियतविपाककर्मणो दृष्टजन्मवेदनीयस्यैवैकमरणेनाभिव्यक्तौ तात्पर्यान्न त्वनियतविपाकस्यापीति बोध्यम् । ननु तृतीयगतौ चिरावस्थानस्य कोवधिरिति चेच्छृणु । यावदेतदविरुद्धं बलवयत्कर्म तदभिव्यञ्जकं निमित्तमेतस्य फलोन्मुखत्वं करोति । बलवत्त्वं च नियतविपाकत्वेनानवकाशत्वात् । अनियतविपाकस्य त्वन्यदा सावकाशत्वाद्दुर्बलत्वम् । चिरावस्थानं च बीजरूपेण बोध्यम् । अत एवेयमभिभूतकर्मगतिस्ताद्विपाकदेशकालनिमित्तानामनवधारणाच्चित्राद्भुतरूपा दुर्विज्ञाना चेत्युच्यते। न चैवमेकभविकत्वं क्षतम् । क्वचिदपवादेप्युत्सर्गस्याक्षतेः । एवं चौत्सर्गिकमेकभविकत्वं कर्माशयस्यानुमन्यत इति दिक् । न चापवादाशङ्कयानाश्वासतादवस्थ्यम्। अपवादनिश्चयस्यैव स्वानुष्ठानपरिहारानिमित्तत्वादित्याहुः ॥ १३ ॥

इदानीं क्लेशानां कर्मतद्विपाकद्वारकं मुख्यं फलमाह—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जात्यायुर्भोगरूपा विपाका पुण्यहेतुकत्वाद्भोग्यतया सुखफला अपुण्यहेतुत्वाद्दुःखफला इत्यर्थः । विपाकान्तर्गतभोगश्च शब्दाद्याकारा वृत्तिरेवेति तस्यापि सुखदुःखफलकत्वम् । ननु ब्रह्मलोकादौ दुःखासंभिन्नसुखसत्त्वात्कथं सर्वविपाकानामुभयफलकत्वमिति चेन्न । यथेदानीं परिदृश्यमानसुखकाले दुःखं द्वेष्यस्वभावप्रतिकूलात्मकं तथा ब्रह्मलोकादौ योगिनां विषयसुखकालेपि । प्रतिकूलात्मकस्य सूक्ष्मदुःखस्य सत्त्वात् । मूढानां तु सुखनान्तरीयकसूक्ष्मदुःखेषु दृष्ट्यभावाद्योगिनामित्युक्तम् । तेषां हि तत्राल्पदुःखमपि बलवद्द्वेषविषयः । बलवत्त्वं च सुखाभिलाषाभिभावकत्वम् । यथा दुःखाद्द्वेषः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाष इति सांख्यसूत्रोक्तेः । जीवन्मुक्तानामपि प्रारब्धविपाके च सुखदुःखे शारीरे भवत एव। आभिमानिके तु न । तत्कारणक्लेशाभावादिति सिद्धान्तः । " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति " (छा. ८।१२।१) इति,

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ (बृ. ४।४।१८)

---

3. B. reads पुण्यवत् for पुण्यवतः.

27. A. reads विपाकेषु for विपाके च.

इति च श्रुतेः ॥ १४ ॥

कथमेतदुपपद्यते तत्राह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामतापसंस्कारैर्जन्यानि यानि दुःखानि तैः संबन्धात्तत्कारणत्वाद्गुणवृत्त्यविरोधाच्च विवेकिनः सुखदुःखसाक्षात्कारवतः सर्वं प्रकृतितत्कार्यसुखादिकं दुःखमेवेत्यर्थः । मूढस्तु सुखकाले दुःखतया न जानातीति विवेकिन इत्युक्तम् । स हि सुखकालेपि तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यति । दुःखसंभिन्नत्वात् । सुखमेव तु न सर्वम् । दुःखे बलवद्द्वेषाद्दुःखबाहुल्याच्च ।

कलत्रमित्रपुत्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः ।
क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखम् ॥

इति स्मृतेः। तत्र परिणामदुःखहेतुतया सुखस्यापि दुःखतोच्यते । सर्वस्यापि चेतनपुत्राद्यचेतनक्षेत्रादिसाधनकसुखानुभवकाले सुखे रागो जायते । रागाच्च " सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर, मा नश्यतु " इत्यादिसंकल्पाद्यात्मको मानसः कर्माशयो धर्माधर्मरूपो भवति । तस्माच्च जन्मादिदुःखम् । एवं तत्काले सुखविरोधिदुःखसाधनानि द्वेष्टि । "सुखभ्रंशदुःखं मे मा भूयात् । शत्रुश्च मे नश्यतु " इत्यादिरूपेण । तथा दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोपि कर्माशयः । रागद्वेषमोहानां च प्रवृत्त्यादिद्वारा दृष्टहेतुत्वम् । एतच्च सुखस्य रागानुबद्धत्वं "सुखानुशयी रागः " (योग. सू. २।७) इति सूत्रे प्रतिपादितम् । एवं रागकालेपि द्वेषमोहौ विच्छिन्नावस्थक्लेशोपपादनावसरे प्रतिपादितौ । संकल्पस्य च साभिलाषत्वाद्वाचिकत्वमपि ।

साभिलाषश्च संकल्पो वाच्यार्थान्नातिरिच्यते ।

इत्युक्तेः । एवं नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतः शरीरसाध्योपि कर्माशयस्तत्रास्ति दुःखभोगकारणम् । एवं शापाशीर्वादजो वाचिकोपि । अत एव मधुविषसंपृक्तान्नवद्विषयसुखज्ञानमविद्येत्यविद्यासूत्र उक्तम् । भोगेन सुखं भवतीत्येवंरूपा भोगजदुःखे सुखबुद्धिरप्यविद्या ।

ननु किं परमार्थतः सुखं किं च तथा दुःखमिति चेच्छृणु । भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरिच्छाविच्छेदाज्जायमाना योपशान्तिश्चित्तस्य व्यापारोपरमस्तन्निमित्तिका या दुःखनिवृत्तिस्तत्सुखम् । विषयसुखं तु बहुलदुःख-

---

3. B. reads विरोधाच्च for अविरोधाच्च.
6. B. reads विरोधाच्च for अविरोधाच्च.
12. B. om. अपि after सुखस्य.
18. A. reads अदृष्ट for दृष्ट.
22 B. Reads वाह्य for वाच्य.

संभिन्नत्वेन विवेकिनां निरुपाधिप्रियत्वाभावेन न पारमार्थिकम् । तस्यापि दुःखसंभिन्नत्वेनाविद्यात्वात् । निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वात् । अत एव सुखं दुःखसुखात्यय इति स्मृतिः । तृष्णादिदुःखासंभिन्नत्वेन विवेकिनामपि परमप्रियत्वाच्च । "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" (तै. २।८।१) इति श्रुतेश्च । तस्य शान्तिनिमित्तकाह्लादोपि सुखमेव । या त्विन्द्रियाणां भोगतृष्णातश्चित्तस्य वृत्तिबाहुल्यरूपानुपशान्तिः सा दुःखबहुलत्वेन विवेकिद्वेष्यत्वाद्दुःखम् । एवं च विषयसुखतत्साधनभोगयोराविद्यकसुखत्वतत्साधनत्वे सिद्धे । एवं चेतोपि परिणामदुःखता सुखस्य । तथा हि । न हीन्द्रियाणां विषयभोगेन वितृष्णता । भोगाभ्यासेनेन्द्रियाणां तृष्णाविवृद्धेः । रागविवृद्धेश्च । भोगेच्छार्हि कामादिक्षुद्रदुःखरूपवृश्चिकभीतस्तन्निवृत्त्याख्यसुखार्थी विषयसंस्कारसंस्कृतः स्त्रीपुत्रादिमयमहादुःखरूपैः सर्पैर्दष्टो महादुःखपङ्के निमग्न इति । एष परिणामदुःखसमूहो द्वेष्यः सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति । अन्येषां तु " भूते पश्यन्ति बर्बरा " इति न्यायेन परिणामकाल एव दुःखत्वज्ञानम् । योगिनां तु स्वकाल एवानर्थहेतुतादर्शनेन दुःखत्वज्ञानमिति विशेषः ।

अथ तापजन्यदुःखतोच्यते । सर्वस्य जनस्य सुखकाले द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनो दुखत्वरूपतापानुभवोस्ति । पूर्वोक्तरीत्यैव तत्रापि द्वेषजः कर्माशय सुखसाधनप्रार्थनया कायवाङ्मनोभिः परिस्पन्दते । ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति च । ताभ्यां च धर्माधर्मौ ताभ्यां च जन्मादिदुःखमिति तापकालीनः कर्माशयो द्वेषेणेव रागमोहाभ्यामपि । यद्यप्येषापि परिणामदुःखतैव तथापि पूर्वकालोत्तरकालयोः सर्वदैव दुःखत्वात्पृथङ्निर्देशः ।

अथ संस्कारदुःखता सुखदुःखसंस्कारजन्यं दुःखमुच्यते । सुखदुःखानुभवैस्तत्संस्कारा जायन्ते । ततः कालादिविशेषादुद्बुद्धैस्तैः स्मृतिः । ततो रागद्वेषौ । ततः प्रवृत्तिः । ततः पुनर्दुःखम् । एवं कर्मजसंस्कारेभ्यः सुखदुःखरूपे विपाकेनुभूयमाने पुनः कर्माशयप्रचय इति । यद्यप्येषापि परिणामदुःखतैव तथापि संस्कारपरंपरयाऽनन्तदुःखप्रतिपादनाय गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः ।

एवमिदं सर्वमनादिदुःखस्रोतो विस्तीर्णं योगिनमेवोद्वेजयति नान्यम् । अक्ष्याधारगोलकतुल्यो हि विद्वान् । तत्र यथोर्णातन्तुरक्षिगोलकरूपोक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु तथा निर्मलचित्तत्वात्तमेवै-

---

1–2. B. om. तस्यापि॰ द्यात्वात्.
5. C. om. तस्य शान्ति॰ सुखमेव.
7. A. B. read आविद्यिक for आविद्यक.
13. C. om. त्व after दुःख.

तानि क्लिश्नन्ति नेतरमयोगिनम् । तं तु स्वकर्मोपकृतदुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तं चोपाददानमनादिवासनाभिर्नानारूपया चित्तवृत्त्या चित्तानिष्ठाविषया लिप्तमिव हातव्येष्वेव देहेन्द्रियादावहंकारममकारान्कुर्वन्तं जाता जाता आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकनिमित्तास्त्रिविधास्तापा अनुस्त्रोतस्त्यनन्तरमेव प्लवन्ते व्याप्नुवन्ति न तु पूर्वम् । तदेवमनादिदुःखस्रोतसोह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखकारणक्षयकारणं सम्यग्दर्शनमेव शरणं प्रपद्यते ।

गुणवृत्त्यविरोधाच्चेति प्रकाशक्रियास्तम्भधर्मका गुणाः सत्त्वादयो बुद्धिरूपेण परिणताः परस्परसहाया भूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा वृत्तिरूपं तस्योपभोगरूपमपि प्रत्ययं सुखदुःखमोहरूपगुणत्रयवन्तमेवारभन्ते नैकैकगुणम् । शान्तादिसंज्ञात्रयं च सुखदुःखमोहाधिक्यमात्रेण । एवं च सुखवत्यामपि वृत्तौ सुखेन दुःखस्याविभागलक्षणोऽभेदोस्त्येव हरीतक्यामिव षण्णां रसानाम् । वृत्तेश्च द्रव्यत्वात्सुखादिगुणवत्ता युक्ता । न च सुखकाले दुःखरूपरजःपरिणामे मानाभावः । गुणानां वृत्तस्य क्रियायाः प्रतिक्षणमन्योन्यत्वरूपचञ्चलत्वेन चित्तस्य क्षिप्रपरिणामितायास्तान्त्रिकैरुक्तेः । चित्तेत्युपलक्षणं जडवस्तुमात्रस्य क्षिप्रपरिणामित्वात् । एवं च चित्तगतसत्त्ववृत्तिकाले रजसोपि वृत्तिरावश्यकी । न चैका वृत्तिः कथं विरुद्धत्रयात्मिका । बुद्धेरष्टौ रूपाणि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । वृत्तयश्च शान्तादिनामकाः परिणामा द्रव्यरूपाः । तेषामुत्कर्षाणां परस्परं विरोधेप्यनुत्कृष्टसामान्यानामतिशयैः सह विरोधाभावात् । यथा चित्तस्य प्रत्ययास्त्रिगुणा एवं सर्वे पदार्थाः । यत एते गुणा घटादिरूपेण परिणताः परस्परसाहित्येनोत्पादितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः । न हि विषयगतविशेषं विना विषयसंबन्धमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिरुदेति । अव्यवस्थापत्तेः । तस्मात्सुखादिनियामकतया विषयगतो विशेषः सुखादिरूपः सिध्यति । बुद्ध्याख्यत्रिगुणमहत्तत्त्वकार्यत्वाच्च । अतस्मिंस्तदाकारतारूपश्च मोह इति तस्यापि विषयगतत्वेन विरोधः। नन्वेवं सति सर्वस्य सुखरूपत्वादहेयत्वं स्यादिति चेन्न । गुणप्रधानभावकृतविशेषाद्दुःखबहुलत्वाच्च हेयत्वसिद्धेः । तस्माद्दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तात्पर्यम् ।

तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या । तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुरिति सिद्धम् । एवं च यथा चिकित्साशास्त्रं रोगरोगहेत्वारोग्यभै-

---

1–2. A. reads त्यजन्तम् for उपात्तं त्यजन्तं त्यक्तम्.

8. B. reads व्यावृत्तिरूपम् for वा वृत्तिरूपम्.

9. B. reads सुख for तस्य.

9. B. reads पर्यन्तम् for वन्तम्.

11. A. C. read लक्षण for लक्षणः.

24. B. reads तस्या विषय for तस्यापि विषय.

षज्यरूपचतुर्व्यूहमेवमिदमपि संसारसंसारहेतुमोक्षमोक्षोपायरूपचतुर्व्यूहम् । तत्र दुःखबहुलत्वात्संसारो हेयः । बुद्धिरूपप्रधानपुरुषयोर्जन्माख्यसंयोगोऽविद्यामूलको हेयसंसाररूपदुःखहेतुः । उक्तसंयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव दुःखहानस्य चरमकारणत्वाद्दुःखहानम् । प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं मोक्षरूपहानोपायः । तत्रैतेषां व्यूहानां मध्ये दीपस्य निर्वाणमिव हातुरात्मनो हानमुपादानं वा न पुरुषार्थः ।

प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ।

इति बौद्धोक्तहाने तस्योच्छेदवादः प्रसज्येत । स चायुक्तः । स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात् । स्वीयतयैव सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वदर्शनात् । स्वयं म्रियमाणोपि दुःखहानाद्यर्थमेवाग्निप्रवेशादौ प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमिति बोध्यम् । सवासनक्लेशसमुच्छेदाद्विशुद्धज्ञानोत्पादरूपे बौद्धविशेषसंमत उपादाने स्वरूपस्य सकारणतावादापत्तिः । तथा च भावकार्यत्वेन विनाशप्रसङ्गः । ज्ञानसंतानातिरिक्तसंतानिनोऽभावाच्च । उभयोर्निषेधे च नित्यतावाद एव परिशेषात्सिध्यतीत्येतच्चतुर्व्यूहशास्त्रमेव सम्यग्दर्शनं न तु हानोपादानवादिनां नास्तिकानामिति दिक् ॥ १५ ॥

तानेतांश्चतुरो व्यूहान्संक्षेपेणोक्तानपि विस्तरेण प्रतिपादयितुमादौ हेयव्यूहमाह—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

तत्रातीतं दुःखमुपभोगेनातिक्रान्तमिति सिद्धतया तद्धानस्य तद्धानं न पुरुषार्थः । वर्तमानमपि स्वसत्ताक्षणे भुज्यत एवेति तदाऽशक्यत्यागम् । उत्तरकाले च स्वोत्तरोत्पन्नगुणेन स्वयमेव नङ्क्ष्यतीति तद्धानार्थः प्रयासो विफल एव । तस्माद्यदनागतं दुःखमक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं तदेव हेयमित्यर्थः । तत्र स्वचित्तस्थस्यानागतावस्थदुःखस्य कारणोच्छेदेनानुत्पत्तिरेव हेयत्वम् । कदाप्यवर्तमानावस्थस्य तस्यानागतावस्थस्य सत्त्वं तृतीयपादे "शान्तोदित" (यो. सू. ३।१४) इति सूत्रेनुमानाद्वक्ष्यते । एवं च भोग्यतारूपस्वत्वसंबन्धेन धनादीनामिव तद्धानं पुरुषे न नित्यसिद्धमिति तेन संबन्धेन तद्धानं पुरुषार्थः । एवं चात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इति सिद्धम् । यत्तु

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।

इति तदपि दुःखनिवृत्त्याख्यसुखपरमेव नित्यसुखेश्वराविभागाभिप्रायं वेति दिक् ॥ १६ ॥

---

7. A. reads चेतसि for चेतसः.

अथ हेयहेतुमाह—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बवत्स्वरूपप्रतिसंवेदित्ववान्पुरुषः। दृश्या बुद्ध्युपारूढत्वेन बुद्धिधर्मत्वं प्राप्ताः प्रधानादयः। यद्यपि बुद्ध्यारूढो भवन्पुरुषोपि दृश्यस्तथापि निर्दुःखतया तद्दर्शनस्य हानहेतुत्वान्न स दृश्यत्वेन गणितः। एवं च सुखाद्यात्मकदृश्यवत्या स्वयं च दृश्यया बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः काष्ठाग्निवद्बन्धाख्यः संयोगः पुरुषस्य दुःखहेतुरित्यर्थः। न तु बुद्ध्यारूढैर्दृश्यैर्द्रष्टृसंयोगो हेयहेतुरित्यर्थः। "स्वस्वामिशक्त्योः" (यो. सू. २।२३) इत्यागामिसूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन लक्षणीयत्वात्। एवं च बुद्ध्यात्मसंयोगवद्बुद्ध्यवच्छेदेन घटादिविषयात्मकसंयोगोपि भोगहेतुः। लाघवेन सामान्यतो भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव भोगहेतुताया औचित्यात्। अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुः। तथा हि। तदेतद्दृश्यं बुद्धिसत्त्वमयस्कान्तमणिवत्संनिधिमात्रेणोपकारितया स्वयं दृश्यत्वेन ज्ञानमात्रस्वरूपस्य बुद्ध्युपनीतसुखादिभोक्तृत्वेन स्वामिनः पुरुषस्य स्वं भवति।

ननु बुद्धिः स्वतन्त्रत्वात्स्वयं द्रष्ट्री स्वार्थैवास्तु किं स्वामिकल्पनेनेति चेन्न। कर्तृकर्मविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्त्या प्रतिविम्बरूपानुभवाख्यं यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतापन्नस्यैवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मस्वरूपस्य पुरुषानाश्रितत्वेन स्वतन्त्रस्यापि परस्य भोगाद्यर्थत्वेन परस्वत्वरूपपरतन्त्रत्वात्। एवं च दृश्यरूपभोग्यात्मकाखिलपुरुषार्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वं सिद्धम्। एवं चानागतावस्थपुरुषार्थकृत एव तयोः प्रवाहरूपेणानादिः संयोगो हेयहेतुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः। न च पुरुषस्य तत्संयोगाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः। संयोगविभागसंख्यादीनां द्रव्यसामान्यगुणत्वेन तदतिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव परिणामशब्दार्थत्वात्। घटात्मसंयोगाद्यैः पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात्। पद्मपत्रस्थतोयेन पद्मपत्रस्य परिणामसङ्गाद्यव्यवहाराच्च। सुखादिरूपपरिणामानामेव पुरुषे श्रुत्यादिभिरनभ्युपगमाच्च। मनोन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवात्सुखादिकल्पना। मनसोवच्छेदकत्वं परिकल्प्यान्यत्र तत्कल्पने गौरवात्। संयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतेति पुरुषेऽपरिणामादनाश्रितत्वाच्च द्रव्यरूपे तत्संभवात्। यद्यपि बुद्धिपुरुषौ विभू तथापि तयोः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन संयोगसंभवः। स च संयोगजः संयोगः। न तु कर्मजः। अवयवसंयोगादवयविसंयोगवदवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगोत्पत्तेः। भूतलस्य घटसंयोगेन घटावच्छि-

---

3. A. reads चितिच्छायापत्तिरेव बुद्धेर्बुद्धिप्रतिसंवेदित्वं पुंस इति मिश्रैरप्युक्तम् after पुरुषः.

15. B. om. स्व before दृश्यत्व.

26. A. reads पुरुष for पुरुषे.

न्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवत् । अत एव प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृष्टिस्तद्वियोगतश्च प्रलय इत्यादिश्रुत्यादय उपपद्यन्ते । न च स्वस्वामिभावरूपा भोग्यभोक्तृयोग्यतैवात्रौपचारिकः संयोगोस्तु । तस्या अविनाशित्वे ज्ञाननाश्यत्ववचनविरोधः । नाशित्वे पुरुषे परिणामापत्तिः । ईदृशसंयोगस्वीकारेपि पुरुषस्य पद्मपत्रवदसङ्गतैव । स्वाश्रयविकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गत्वात् । एकस्यैव बुद्धौ विकारहेतुत्वं न पुरुष इत्यपि पद्मपत्रदृष्टान्तेनैव निर्णेयम् । जले तत्सौगन्ध्यरूपविकारदर्शनात् । तस्मात्पुरुषार्थनिमित्तको बुद्धिपुरुषयोः संयोगः । स एव जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति सिद्धम् ।

अयमेव संयोगविशेषः परमेश्वरस्य योगमाया योगीन्द्रैरप्यचिन्त्या श्रुतिस्मृतिगम्या न विशेषतस्तर्कगोचरा । यया खलु नित्यमुक्तमसङ्गमसंयोगमविद्यारहितं विभु चिन्मात्रं जीवजातमीश्वरो बध्नाति । तदुक्तम् —

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

इति दिक् ।

संयोगस्य चाविद्योत्पत्तिकारणं पुरुषार्थः स्थितिकारणम् । तद्वशेन तस्य स्थितेः । संयोगस्य च दुःखहेतुत्वं पञ्चशिखाचार्यैरप्युक्तं "तत्संयोगरूपदुःखहेतोरत्यन्तोच्छेदरूपविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार" इति । न चानादिकालप्रवृत्तदुःखहेतुसंयोगस्योच्छेदोऽशक्य इति वाच्यम् । अनित्यस्य दुःखहेतोः परिहार्यतया प्रतीकारदर्शनात् । यथोपानहौ विना कण्टकस्य भेत्तृता भेदद्वारा दुःखजनकता पादयोर्भेदजदुःखभागित्वरूपं भेद्यत्वं तत्परिहारश्च यदा कण्टकस्यानारोहणमुपानद्व्यवहितेन वारोहणमेतत्त्रयं दुःखाश्रयदुःखहेतुतत्परिहाररूपं जानतस्तत्परिहारोपायं कुर्वतस्तज्जन्यदुःखाभावो भवति । एवं चैतत्त्रयज्ञानं मुमुक्षुभिः संपाद्यम् । यो वेदेति भाष्योक्तेः । न च प्रकृते पुरुषस्य निर्दुःखत्वेन बुद्धेरेव तप्यतापकोभयरूपत्वादेतत्त्रितयाभावः । एवं च तपेः कर्मस्थक्रियतया पृथक्तप्याभावे तापस्यैव निवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । बाह्यदुःखस्थल उक्तत्रयोपलब्धिबलेनान्तस्थानेपि त्रयसिद्धेः । तथा हि । बुद्धेरेकत्वेपि त्रिगुणात्मकत्वादंशत्रयमस्ति । तत्र तापकस्य रजसः सत्त्वांशस्तप्यः । तापो दुःखम् । बुद्धिपुरुषयोर्वियोगश्च तत्प्रतीकार इत्यदोषात् । तपेः सकर्मकत्वात् । न च पुरुष एव तप्यत्वमस्तु । अपरिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वासंभवात् । ज्ञानक्रियाकर्मत्वं तु विषयतारूपं तस्योपपद्यत एव । न चैवं दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं न स्यात् । अन्यदीयदुःखनिवृत्तेरन्यापुरुषार्थत्वात् ।

---

15. B. om. च.

20. A. om. दुःख before हेतु.

22. B. reads प्रकृतेः for प्रकृते.

किं चाचेतनस्य सत्त्वस्य तापेपि का क्षतिरिति वाच्यम् । पुरुषस्य बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयत्वात् । एवं च सत्त्वे तप्यमाने पुरुषोपि प्रतिबिम्बरूपेण तत्समानाकारो भवन्ननुतप्यत इति मूढैर्दृश्यते । एवं च प्रतिबिम्बरूपेण भोगाख्यसंबन्धेन विदुषामपि दुःखस्य हेयत्वात्पुरुषार्थत्वोपपत्तिः । एवंविधभोक्तृत्वं च पुरुषस्य स्वीक्रियत एवेति दिक् ॥ १७ ॥

द्रष्टुरखिलदृश्यभेदेन प्रतिपादनाय पूर्वं दृश्यमाह—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रलये प्रकाशादिकार्याभावाच्छीलपदोपादानम् । बुद्ध्यादिवृत्तिभौतिकालोकोभयरूपप्रकाशशीलं सत्त्वं क्रियाशीलं रजः प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तम एतद्रूपं गुणत्रयम् । अग्रे गुणपर्वाणि (यो. सू. २।१९) इति विभागवचनाद्गुणत्रयमिति विशेष्यं लब्धम् । एतद्गुणत्रयरूपं प्रधानं दृश्यमित्यर्थः । गुणत्रयमेव च प्रधीयते कार्यमेभिरिति व्युत्पत्त्या प्रधानशब्देनोच्यते । सत्त्वादीनां गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वात्तद्बन्धकत्वाच्च । न तु क्रियादिवत्परसमवेतत्वेनेति बोध्यम् ।

एवं च ते गुणा एव जगन्मूलकारणं नित्याश्च । तथा हि । सत्त्वस्याधिकभागरूपः प्रविभागः स्वल्परजस्तमोभ्यामुपरक्तः संसृष्ट एवं रजसस्तमस इत्येवं परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनो गुणाः संयोगविभागधर्मत्वेन द्रव्यरूपा इतरेतरसाहित्येनोत्पादितावयावनोन्योन्यमङ्गाङ्गिभावेप्युत्पादिते द्रव्ये सत्त्वाधिक्य एव प्रकाशगुणो रजआधिक्य एव क्रियागुणस्तमआधिक्य एव स्थितिगुण इत्यसंमिश्रप्रकाशादिशक्तिप्रविभागाः । न तु सर्वदैकरूपशान्ताद्यन्यतमप्रत्ययजनकाः । सत्त्वादीनां च व्यक्तिरूपेणानन्त्यात्सत्त्वादिजात्या सजातीया विजातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषास्तेषामविशेषेणोपष्टम्भकस्वभावतया तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनो विकारेषु स्वस्वप्राधान्यकालेप्यनभिव्यक्तसांनिध्येतरका इतरोपसर्जनतादशायामपि सहकारितारूपव्यापारमात्रेण प्रधानगुणान्तर्गततयानुमितास्तित्वभावाः पुरुषार्थेषु या कर्तव्यता तया प्रेरितकार्यजननसामर्थ्याः प्रतिबिम्बरूपसांनिध्यमात्रेण पुरुषस्योपकारिणो न तु बुद्धाविव स्वाकारपरिणामजनने तदुपकारिणो विषयविधयायस्कान्तमणिवच्चित्ताकर्षकाः स्वस्यातिशयेनाभिव्यक्त्यभावकालेपि यस्य कस्यचिद्गुणान्तरस्य वृत्तिमनु सूक्ष्मवृत्तिमन्तः प्रधानमुच्यते । मिश्रास्तु तुल्यजातीयेषूपादानशक्तिरन्यत्र सहकारिशक्तिरित्येवं शक्तिभेदानुपातिन इत्यर्थमाहुः । प्रधानत्वकालेभिव्यक्तसांनिध्येतरकत्वं यथा

---

1. A. om. सत्त्वस्य.

16. B. reads भावरूपः for भागरूपः.

दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्त्वं गुणः प्रधानमितरे अङ्गे। मानवशरीरे रजःप्रधानमितरे अङ्गे। पश्वादिशरीरे तमःप्रधानमितरे अङ्गे इति। अत एव दृश्यमित्युच्यते। एते एव द्रव्याष्टकरूपेण वैशेषिकैर्विभज्यन्ते। एतदेव वेदान्तिनां माया। "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" (श्वे. ४।१०) इति श्रुतेः। न च गुणानामनन्तत्वाज्जात्यापि त्रित्वात्प्रकृतावेकत्वमनुपपन्नम्। पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैव तत्रैकत्वात्। भोग्यभोक्त्रोर्हि भोक्तारो भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते। पूर्वसर्गे भोक्तॄणां मुक्तानामुत्तरसर्गे भोक्तृत्वाभावात्। भोग्यं तु सर्वदा भोग्यमेवेति न तथा। मुक्तपुरुषोपकरणानामपि सर्गान्तरेऽन्यपुरुषं प्रति भोग्यत्वात्। प्रधानत्वजात्यैकत्वमित्यन्ये। प्रकृतेरेकव्यक्तित्वे तु "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" (बृ. २।५।१९) इति श्रुतिविरोधः। तथा त एव गुणाः सर्वसर्गेषु स्रष्टारः। विकाराः सर्गभेदेन भिन्ना एव। व्यापकत्वमप्यस्याः कारणशून्यप्रदेशाभावात्कारणत्वसामान्येनैव गन्धादेः पृथिव्यादिव्यापकत्ववत्। अंशतः परिच्छिन्नत्वं च। अत एव वक्ष्यमाणः प्रकृत्यापूरः संगच्छते। अक्रियत्वं चास्या अध्यवसायाभिमानादिप्रातिनियतकार्यशून्यत्वं न तु चलनादिशून्यत्वम्।

प्रधानात्क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात्।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्॥

इति स्मृतेः। क्षोभश्चलनम्। यत्तु पुरुषस्यापि क्षोभश्रवणं तत्तत्संयोगोन्मुखत्वरूप गौणम्। प्रकृतिकर्मणैव संयोगोत्पत्तेः। निरवयवत्वं चारम्भकावयवराहित्येन न तु वनादिवदंशाभावपरम्। वनस्य वृक्षा इतिवच्च प्रधानस्य गुणा इति व्यवहारः। अत एवाकार्यावस्थारूपसाम्यावस्थोपलक्षितगुणत्वं प्रकृतिलक्षणमाहुः।

तच्च प्रधानं भूतेन्द्रियात्मकम्। अनेन तत्र कार्यरूपं तत्प्रमाणमुक्तं स्थूलसूक्ष्मभूतरूपेण परिणामाद्भूतात्मकं महदहंकाररूपसूक्ष्मेन्द्रियैकादशस्थूलेन्द्रियरूपेण परिणामादिन्द्रियात्मकम्। तद्गुणत्रयं न प्रयोजनशून्यं सद्भूतादिरूपेण प्रवर्तते। किं तु प्रयोजनं स्वीकृत्यैवेत्यतस्तादृशं प्रधानं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं तत्फलकमित्यर्थः। तत्र भोगो नाम प्रतिबिम्बविषया सुखदुःखात्मकशब्दाद्याकारवृत्तिः। न च जीवन्मुक्तीयशब्दादिवृत्तीनामपि भोगत्वापत्तिः। अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठत्वेनाभिमन्यमानत्वरूपपुरुषाविभागापन्नत्ववत्या एव भोगत्वात्। जीवन्मुक्तस्य तु भोगाभास एव। अहं शृणोमीत्याभिमानगर्भवृत्तिष्वेव भोगव्यवहारात्। अपवर्गस्तु भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपाधिविविक्तचैतन्यं तदाकारा बुद्धिवृत्तिः।

---

2. A. C. read एतत् for एव after अतः.
11. B. reads अस्याकारण for अस्याः कारण.
24. A. reads फलजनकम् for फलकम्.
27. A. reads वृत्त्याः for वत्याः.

अपवृज्यतेनेनेति व्युत्पत्तेः । तद्व्यतिरिक्तबुद्धिवृत्त्यभावाद्भोगापवर्गातिरिक्तार्थत्वं न दृश्यस्येति बोध्यम् ।

पुरुषाविभागापन्नत्वं च पञ्चशिखाचार्यैरप्युक्तम् । अयं लोकस्त्रिषु गुणेषु सर्वकर्तृषु सत्सु गुणत्रयापेक्षया तुरीये पुरुषे सूक्ष्मत्वेन बुद्धितुल्यजातीयेऽजडत्वादिना च बुद्ध्यतुल्यजातीयेऽत एव विवेकाग्रहणतद्ग्रहणयोग्ये गुणव्यापाराणां जाग्रदादीनां साक्षिमात्रेऽकर्तर्यपि बुद्ध्या प्रतिबिम्बरूपेण समर्प्यमाणान्सर्वभावान्गुणपरिणामान्युक्तिरूपोपपत्त्या चेतनत्वेन सिद्धानिव पश्यन्मूढो गुणेभ्योन्यद्दर्शनं चैतन्यं नास्तीति संभावयत इति । अनेन च साक्षित्वमेव पुरुषस्य जाग्रदाद्यवस्थसत्त्वादिगुणत्रयापेक्षया तुरीयावस्थेति गम्यते । न चानयोर्भोगापवर्गयोर्बुद्धिनिष्ठत्वेन बुद्धिकृतत्वेन च कथं दृश्यस्य पुरुषभोगापवर्गार्थतेति वाच्यम् । बुद्धिनिष्ठत्वेपि ताभ्यामेव स्वामित्वेन पुरुषस्य तथा व्यपदेशात् । यथा योद्धृषु वर्तमानौ जयपराजयौ स्वामित्वाद्राज्ञि व्यपदिश्येते तस्य तत्फलभोक्तृत्वात् । एवमुक्तलक्षणभोगापवर्गरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषे व्यपदिश्येते। एवं च परिणामरूपौ भोगापवर्गौ न पुरुषस्य स्वीक्रियेते । प्रतिबिम्बरूपो भोगस्तु तस्याप्यस्त्येव । एवं स्वरूपप्रतिष्ठारूपो मोक्षश्च । तत्र संसारिणां बुद्धिवृत्त्यविविक्तसुखादिसाक्षात्काररूपो भोगो जीवन्मुक्तेश्वरयोः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इत्यन्यत् । अत एव

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।(गी. १३।२०)

इति स्मृतिः संगच्छते । भोक्तृत्वनिषेधश्च परिणामरूपभोक्तृत्वपर इति बोध्यम् । एवं च पुरुषार्थासमाप्तिरूपबन्धतत्समाप्तिरूपमोक्षौ परमार्थतो बुद्धेरेवेति बोध्यम्। एवं च शब्दादिविषयभोगाविवेकख्यात्योर्यथौपचारिकत्वं पुरुषे तथा स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानरूपग्रहणचिन्तनरूपधारणार्थगतविशेषवितर्कणरूपोहानां वितर्कितान्तर्गतानां केषांचिद्विचारतो निराकरणरूपापोहस्य वितर्कितेष्वेव विचारतः कियद्विशेषावधारणरूपस्य तत्त्वज्ञानस्य तदाकारापत्तिरूपाभिनिवेशस्य चेच्छाकृत्यादीनां च बुद्धौ वर्तमानानां पुरुष औपचारिकत्वमेवेति दिक् । अवधारणपूर्वं तत्र हानोपादानज्ञानमभिनिवेश इत्यन्ये॥ १८ ॥

दृश्यानां भेदानाह—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥१९॥

गुणरूपवंशस्यालिङ्गादिविशेषान्तं पर्वचतुष्टयं बीजाङ्कुरवदवस्थाभेदा नात्यन्तभिन्ना अतो गुणा एव सर्वदृश्यात्मकाः । कार्यैः कारणानुमानाद्विशेषादिक्रमेणोक्तिः सूत्रे । तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां

---

21. B. om. च.

शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिधर्मकसूक्ष्मद्रव्यत्वेनाविशेषसंज्ञकानां यथाक्रममभिव्यक्तशान्तादिविशेषकत्वेन विशेषसंज्ञकाः परिणामाः। एते विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयः। प्रकृतित्वं तु तन्मात्राणामेव सर्वत्र। एवं 'श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरूपं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनःसहकारेणैव श्रोत्रादीनां स्वकार्यशब्दादिग्रहजनकत्वात्तदर्थैरेवार्थवत्त्वान्मन एकादशमिन्द्रियम्' एतान्यभिमानमात्रधर्मकत्वेनास्मितालक्षणस्य श्रवणादिविशेषराहित्येनाविशेषसंज्ञकस्याहंकारस्य विशेषाः। तत्र बुद्धीन्द्रियाणि सात्त्विकाहंकारस्य कार्याणि राजसस्य कर्मेन्द्रियाणि मनस्तूभयात्मकत्वादुभयप्रधानस्येति बोध्यम्। एष पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगणः षोडशसंख्याको गुणानां विशेषपरिणामो बोध्यः। यद्यपि तन्मात्राण्यहंकारस्य विशेषास्तथापि तानि भूतानामविशेषा अपीति विशेषेषु नोक्तानि।

अविशेषाः षट्। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि पञ्च। तानि च क्रमेण शब्दाद्येकद्वित्रिचतुःपञ्चधर्मकाणि द्रव्याणि। उत्तरोत्तरतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां हेतुत्वेन शब्दतन्मात्रं शब्दमात्रधर्मकं तत्कार्यं स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयधर्मकमेवं क्रमेणैकैकवृद्धेः। मात्रशब्देन च शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्तिर्बोध्या। शान्तादिविशेषराहित्यादेव तेषामविशेषसंज्ञकत्वम्। तन्मात्रेषु परस्परं कार्यकारणभावश्च स्थूलभूतेभ्यो वाय्वाद्युत्पत्तेः श्रुत्यादिषु श्रवणेन सूक्ष्मभूतेष्वपि तथा कार्यकारणभावौचित्येन बोध्यः। एतानि तामसाहंकाराच्छब्दादिक्रमेणोत्पद्यन्त इति बोध्यम्। षष्ठस्त्वभिमानवृत्तिकोऽहंकाररूपोऽविशेषः। एते षट्सद्विशेषाणामहंकारादीनां तदाऽभावेन सत्सामान्यरूपतया सत्तामात्रस्य सर्वविकारस्वरूपतया तदात्मनो महत्तत्त्वस्य बुध्याख्यस्य परिणामाः। महत्तत्त्वमेव च संसारवृक्षस्य षड्भावविकारेषु यास्कपरिगणितोऽस्तिताख्यः परिणामोऽहंकारादिश्च वृध्याख्यः परिणामो बोध्यः। एषु षट्स्वविशेषशब्दः पङ्कजादिवद्योगरूढः। तेन महत्तत्त्वे नाविशेषत्वम्। तत्र तन्मात्राणां बुद्धिपरिणामत्वमहंकारद्वारा बोध्यम्। पुरुषार्थक्रिया सत्। तस्य भावः सत्ता। तद्रूपं महत्तत्त्वम्। भोगापत्तिलक्षणसर्वक्रियाणां महति बुद्धौ समापनात्। आत्मन इत्यनेनास्य तुच्छत्वं निषेधतीति मिश्राः।

लिङ्गमात्रं त्वविशेषेभ्यो यत्परं पूर्वोत्पन्नं जगदङ्कुररूपं महत्तत्त्वं तस्य चाखिलवस्तुव्यञ्जकत्वेन लिङ्गमात्रत्वम्। तद्धि स्वयंभोरादिपुंसः कार्यब्रह्मण उपाधिभूतं सर्गादौ जगद्भासयदेवोदेति सुप्तोत्थितचित्तवत्। ज्ञानातिरिक्तव्यापारस्तु पश्चा-

---

7. B. reads श्रावण for श्रवण.
19–20. A. om. सद्विशेषा°. रूपतया.
20. B. reads तदभावेन for तदाभावेन.
25. A. C. read अपवर्ग for आपत्ति.
27. B. reads विशेषेभ्यः for अविशेषेभ्यः.

देवाहंकारोत्पत्ताविति तस्य तत्त्वम् । यत्तु लयं गच्छतीति लिङ्गमिति तन्न । अहंकाराद्यावतिव्याप्तेः । मात्रशब्दवैयर्थ्याच्च । यतश्च तस्मिन्नेतेनागतावस्थया स्थित्वा क्रमेण वृद्धिकाष्ठां स्थावरजङ्गमतां प्राप्नुवन्तीत्यस्य महत्त्वम् । प्रलीयमानाश्च तस्मिन्नेवातीतावस्थयानुगता भूत्वा तेनैव सह साम्यावस्थारूपे प्रधानाख्ये मूलकारणे प्रलीयन्ते । एतावतैव महत्तत्त्वोपाधिकस्य कार्यब्रह्मणो जगत्स्थितिलयहेतुत्वम् ।

तच्च प्रधानं स्वयमव्यक्ततया न कस्यापि व्यञ्जकम् । अतोऽलिङ्गमित्युच्यते । न च पुरुष एव तद्वस्तु तद्व्यतिरिक्तं तच्छशशृङ्गतुल्यमिति वाच्यम् । पारमार्थिकसत्ताराहित्यात् । पारमार्थिकसत्ता कूटस्थनित्यत्वम् । तद्राहित्याच्च पुरुषरूपता तस्य । तस्य महदाद्यखिलविकाररूपैः प्रलयेष्वसत्त्वात् । अजस्रपरिणामितया प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापायाच्च ।

क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ।

इति श्रुतेः । पारिमार्थिकासत्त्वं च सत्तासामान्याभावः । तदपि न प्रधाने । नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वाच्छ्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्च । इयमेव च व्यावहारिकी सत्ता यत्सदातनत्वमर्थक्रियाकारित्वं च । एतदेव सदसद्भ्यामनिर्वाच्यत्वामिति वेदान्तिसिद्धान्तः । प्रपञ्चे स्वप्नादिदृष्टान्ताश्च क्षणभङ्गुरत्वरूपापारमार्थिकासत्त्वांशमादाय । न हि स्वप्नगन्धर्वनगराद्योऽप्यत्यन्तासन्तः । तत्रापि साक्षिभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात्सुखादिवृत्तिवत् । स्वप्नादिसादृश्यनिषेधश्च केवलमानसत्वानिषेधकः ।

यत्त्वर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम् । तच्च प्रकृतितद्विकारयोर्नास्ति । साम्यावस्थायां तेन कस्यापि पुरुषार्थस्याकरणात् । एवं सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्यापि कार्यस्य तदार्थक्रियाऽकरणादित्याहुस्तन्न । ईश्वरान्यपुरुषस्याप्येवमसत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यसंभवात् । जीवानां विषयप्रकाशनव्यापारोपरमरूपलयस्य स्वापापरपर्यायस्य सत्तारूपस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । किं च निःसदसत्कार्यकत्वाच्च प्रधानस्यापि तत्त्वम् । तथा हि । प्रधानकार्यस्यापि न पारमार्थिकसत्त्वम् । परिणामित्वेन स्वधर्मैः प्रतिक्षणं विनाशात् । आद्यन्तयोर्व्यक्तावस्थयाप्यसत्त्वाच्च । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६।१।४) इति श्रुत्या तेषां नित्यतारूपसत्य-

---

2. A. reads अतश्च for यतश्च.
2–3. B. reads अवस्थायास्तित्वादि for अवस्थया स्थित्वा.
7. B. reads यतोऽलिङ्गम् for अतोऽलिङ्गम्.
9. B. reads रहितत्वात् for राहित्यात्.
10–1. B. reads परिणामितायाम् for परिणामितया.
22. A. reads आत्म for अन्य.
24. B. reads असत्ता for सत्ता.

त्वस्य निराकरणाच्च। विकाराणामाद्यन्तयोर्नाममात्रशेषत्वेनास्थिरतया तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितं न तु विकाराणामत्यन्ततुच्छतया। मृद्विकारस्य लोकेऽत्यन्ततुच्छत्वासिद्ध्या ब्रह्मकार्यदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । एवं तत्कार्यं नात्यन्तासत् । अतीतानागतादिरूपैः सदा सत्त्वात् । " तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृ. १।४।७) इत्यादिश्रुतेः । न चैवं सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्त्वप्रतिषेधे तस्य सदसत्त्वबोधकसदसद्बाधावाधाभ्यामिति सांख्यसूत्रविरोध इति वाच्यम् । तस्य व्यक्ताव्यक्तत्वरूपव्यावहारिकसत्ताऽसत्तापरत्वात् । सांख्यसूत्रोक्तबाधाबाधौ च रूपभेदेन स्त एव । अङ्कुररूपेण सत्त्वकाल एव वृक्षरूपेणाभावप्रतीतेः। यावद्व्यवहारं सत्त्वादेते व्यावहारिके। मनोमात्रपरिणामानां शुक्तिरजतस्वाप्नादिपदार्थानां प्रातिभासिकी सत्तेति बोध्यम्। यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपीति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा (बृ.३।७।२३) इत्यादिश्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वरूपामतिपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्येति बोध्यम् ।

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनि ।

इति स्मृतेः । परमात्मनश्च सदा जाग्रत्स्वरूपतया लयशून्यत्वमेवेति दिक् । एवं तेषां गुणानां प्रधानरूपाणां लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं परिणामः। साम्यावस्थोपलक्षिता गुणा एव प्रधानमिति दिक् ।

तत्रालिङ्गावस्थारूपपर्वण इतरपर्वत्रयाद्गुणेभ्यश्च वैधर्म्यमुच्यते । सुखदुःखाभावरूपपुरुषार्थसमूहरूपपुरुषार्थतायाः कारणत्वाभिमताया अलिङ्गावस्थायां सृष्टेः प्रागनुत्पत्तेस्तस्यां सा न कारणमिति सा नित्या। दुःखनिवृत्तिव्यावर्तनाय कारणत्वाभिमताया इति । प्रलयकालिकदुःखनिवृत्तेः कर्मक्षयादेवोपपत्त्या प्रलयाप्रयोजनत्वेन तस्या दुःखनिवृत्तेः प्रलयकारणत्वाभावात् । व्यक्तावस्थायां गुणेभ्यः शब्दाद्युपभोगरूपपुरुषार्थोत्पत्त्याऽनागतावस्थः स तस्याः कारणम् । साम्यावस्थायां तु तज्जन्यस्य शब्दाद्युपभोगसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपस्य कस्यापि पुरुषार्थस्याभावान्नास्याः पुरुषार्थः कारणमिति तत्त्वम् । सत्त्वे तु साम्यावस्थात्वमेव भज्येत । पुरुषार्थाकारणकत्वेन स्वाभाविकतया सा नित्येत्याख्यायते । स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मादिभिः प्रतिबन्धान्न सर्गकाले साम्यरूपः परिणाम इति बोध्यम् । नित्यत्वं चैतदस्या व्यक्तावस्थापेक्षया बहुकालस्थायित्वरूपं व्यावहारिकम् । व्यक्तावस्थाया आद्यन्तयोस्तस्याः सत्त्वात् । किं च

7–9. A. om. सांख्यसू० अभावप्रतीतेः.
12. A. reads रूपपार for रूपामतिपार.
17. A. reads लिङ्ग for अलिङ्ग.
19. B. reads उत्पत्तेः for अनुत्पत्तेः.
22. B. reads उत्पत्ति for उत्पत्त्या.
23. B. om. स्य after तज्जन्य.

सर्गकालेपि सास्त्येव । तथा हि । पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवोत्तरोत्तरतत्त्वरूप परिणामः समुद्रस्यांशतः फेनादिरूपतावत् । न तु दध्ना दुग्धस्येव सर्वांशेन परिणामः । उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थं कारणानां स्वकार्यावरकतयाऽवस्थानात् । तस्मात्सर्गकालेपि बहिरालिङ्गावस्थास्त्येव । यत्तु ब्रह्माण्डस्य प्रकृत्या सहाष्टावरणत्वश्रवणं तत्तु स्थूलसूक्ष्मभूतयोरेकत्वाविवक्षया । वस्तुतस्त्रयोदशावरणानि । अत एव श्रीभागवतद्वितीयस्कन्धे पञ्चभूतेभ्यो बहिस्तन्मात्रावरणेपि गतिरुक्ता । इन्द्रियाणि चाकारणत्वान्नावरणानि । तेषामुत्पत्तिरपि तन्मात्रसमानदेशा । यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मतैलोत्पत्तिरिति दिक् । इतरपर्वत्रयं त्वनित्यम् । तेषामनागतावस्थपुरुषार्थसमूहकार्यत्वात् । पुरुषार्थश्च तेषां निमित्तकारणमेव नोपादानम् ।

गुणानामपि पर्वभ्यो वैधर्म्यमुच्यते । यतस्ते सर्वविकारेष्वनुगता अत उत्पत्तिविनाशशून्यत्वेनानुपचरितनित्याः । अलिङ्गावस्थापि नैवंविधनित्या । न चैवं

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम (भा. शा. ३३४।३१)

इति स्मृतौ प्रकृतेरुत्पत्तिवचनमसंगतं स्यादिति वाच्यम् । तेपि गुणान्वायिनीभिर्गुणधर्मभूताभिः कार्यव्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययापचयाद्यवस्थावतीभिर्हेतुभिर्जन्मविनाशधर्मका इव प्रतीयन्ते न तु तेषां ते वास्तवे इत्यदोषः अत एव

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

इति तत्पूर्वशेषः संगच्छते । यथा धनक्षयादिना देवदत्तस्य क्षीणत्वादिव्यवहारो न स्वरूपनाशेन तद्वत् । अत्यन्ताभिन्नगवादीनामुपचयापचयौ चेद्देवदत्तोपचयापचयहेतू तत्र कैव कथा गुणेभ्यो भिन्नाभिन्नानां व्यक्तीनामुपजनापाययोरिति बोध्यम् । एवमेव भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः,

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनि ।

इत्याद्यपि व्याख्येयम् । व्यापारोपरमाख्यलयस्यैव पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च ।

वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ ।
प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः ॥

इति कौर्माच्च । अत एव प्रकृतिनित्यताश्रुतिविरोधोपि न । एवं प्रकृतिपुरुषयोः श्रूयमाणोत्पत्तिरप्यन्योन्यसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव बोध्येति दिक् ।

---

21. B. reads क्षयात् for क्षयादिना.
30. B. C. read नित्य for नित्यता.

तत्र लिङ्गमात्रं महानलिङ्गस्य प्रत्यासन्नमव्यवहितकार्यम् । यतस्तत्तत्रालिङ्गे संसृष्टमनागतावस्थयाऽविभक्तं ततो विविच्यते विभक्तं जायते । महदाद्युत्पत्तिक्रमस्य कदाप्यनतिक्रमात् । असदुत्पत्तिस्तु न । सर्वस्य सर्वत्रोत्पत्त्यापत्तेः । प्रागभावस्यासिद्धेः । किं चाभावस्योपादानकारणत्ववन्निमित्तत्वमपि न क्वापि दृष्टम् । अन्यथा तस्यैवोपादानत्वापत्तौ शून्यवादापत्तिः । तथा षडविशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टास्ततो विविच्यन्ते । परिणामक्रमनियमात् । गोपालतापनीये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् । तस्माद्व्यक्तम् । अव्यक्तमेवाक्षरम् । तस्मादक्षरान्महत् । महतो वै अहंकारः । तस्माद्देवाहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो भूतानि' इत्युक्तेः । तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते । तदुक्तमस्यैव सूत्रस्यादौ । न च ब्रह्माण्डस्थावरजङ्गमादिरूपैः पर्वणामानन्त्यात्कथं चतुर्विधत्वम् । एभ्यो विशेषेभ्यः परस्य तत्त्वान्तरपरिणामस्याभावात् । ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य विशेषपर्वत्वेनैव ग्रहात् । तत्त्वान्तरत्वं चोक्ततत्त्वावृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम् । न च तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्र तत्रोच्यत इति वाच्यम् । यथा पञ्चतत्त्वात्मिका विशेषाख्या पृथिव्येकैव प्रागुत्पद्यते ततस्तस्याः खननमन्थनादिना जलतेजसी अभिव्यक्ते भवतस्तथा तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महाञ्जायते पश्चाच्च तस्याहंकारादिर्वृत्तिभेद इत्यङ्गीकारात् ।

तत्र प्रकृतिमहान्तौ मैत्रेयोपनिषदि श्रूयेते "यथा तमो वा इदमेकमास तत्परं स्यात् तत्परणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं रसः संप्रास्रवत्पश्चात्तन्मात्राः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुः" इति । गर्भोपनिषद्यष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीरमिति । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका । व्यवहारपरमार्थभेदेन विषयभेदात् । व्यावहारिकाद्वैतश्रुतयोप्यविभागलक्षणाभेदपराः । नदीसमुद्रादिदृष्टान्तैस्तथाऽवगमात् । महत्तत्त्वोपाधिकहिरण्यगर्भरूपचेतनेहंकारोपाधिकप्रजापतिरूपे चेतने च शक्तिशक्तिमदभेदेन महदादिशब्दप्रयोगः । ज्ञानैश्वर्यादिरूपमहत्त्वस्याभिमानरूपाहंकारस्य च जडान्तःकरणधर्मत्वात् । गुणाश्चासंख्यव्यक्तिकाः । एकत्वं तु जात्या । गुणत्रयं च सुखादिधर्मकत्वात्तदात्मकमप्युच्यते । गुणत्रयस्य पुरुषाणां सर्वार्थसाधकत्वाद्राजामात्यवत्प्रधानत्वं जगदुपादानत्वात्प्रकृतित्वं जगन्मोहकत्वाच्च मायात्वम् । एतदेव वैशेषिकादिभिः स्वस्वपरिभाषया परमाण्वज्ञानादिशब्दैरुच्यते ।

---

16. B. reads अहंकारादि for अहंकारादिः.

26. B. reads महत्तत्त्वस्य for महत्त्वस्य.

तामाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परेत्वणून्।

इति वसिष्ठोक्तेः । तत्र विशेषरूपेभ्यः पञ्चभूतेभ्यः स्थूलशरीरं सूक्ष्मं च शेषेभ्यः । तच्चाहंकारस्य बुद्धौ प्रवेशात् " सप्तदशैकं लिङ्गम् " इति सांख्ये उक्तम् । स्थूलसूक्ष्मशरीरसमाष्टिर्हिरण्यगर्भः। तत एवाखिलपुंसां शरीरद्वयोत्पत्तिः।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त

इति मनुस्मृतेः । अत एव तस्य वनवृक्षवन्न समष्टित्वं किं त पितापुत्रवत् । वनवृक्षयोरेवं कार्यकारणभावाभावादिति दिक् । विशेषाणां तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा उत्तरपादे वक्ष्यन्ते सूत्रेण ॥ १९ ॥

अथ द्रष्टुः स्वरूपमाह—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिमात्रो विशेषणापरामृष्टदृक्शक्तिरित्यर्थः । विशेषणानि पूर्वसूत्रोक्तप्रकाशादिगुणाः । तेष्वेव वैशेषिकाद्युक्तविशेषगुणान्तर्भावः । तैः कालत्रयेप्यसंबद्धः। एवं च संयोगसंख्यापरिमाणादिसत्त्वेप्यक्षतिः । प्रलये मोक्षादौ दर्शनाख्यफलोपधानाभावाच्छक्तिरित्युक्तम् । एवं च प्रकाशस्वरूपं द्रव्यं दृशिरिति सिद्धम् । अग्नेरौष्ण्यादिकं च भेदाभेदापन्नम् । औष्ण्याग्रहणेपि चक्षुषाग्निग्रहणात् । पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं विना न गृह्यत इति बोध्यम् । द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः । बुद्धेः संवेदनमर्थाकृतिः । तस्याः प्रतिसंवेदनं प्रतिबिम्बः । तद्वान्बुद्धेः साक्षीति फलितम् । एवं च प्रतिबिम्बरूपारोपिताक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमस्य । तस्य ज्ञानस्वरूपत्वं च

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं च न ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

इत्यादिवाक्यशतानुग्रहेण लाघवतर्कसहकारेण चात्मत्वादिरूपव्यतिरेक्यादिलिङ्गैरनुमेयम् । ज्ञानाश्रयत्वे तु धर्मधर्मिणोरुभयोः कल्पने गौरवम् । अहं जानामीति प्रत्ययस्त्वहं गौर इति भ्रमशतान्तःपातितयाऽप्रामाण्यज्ञानशङ्कास्कन्दितत्वेन दुर्बल इति बोध्यम् । शुद्धः परिणामित्वाचेतनत्वपरार्थत्वादिधर्मवत्या बुद्धेर्न परमार्थतः सरूपः । तेन तद्राहित्यमेवास्य शुद्धत्वम् । प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति । तेन प्रत्ययसमानाकारतापन्न इवेत्यतो न तस्या अत्यन्तं विरूपः । अनेन द्रष्टरि बुद्धिवृत्तिसाक्षित्वरूपं प्रमाणमप्युक्तम् । एतेनैक्यमेव बुद्धिचैतन्ययोरित्यत्यन्तवैरूप्ये तच्छायापत्तिरपि कथमिति च परास्तम् । ज्ञाताज्ञातविषयत्वाद्बुद्धिः परिणामिनी । यतो बुद्धेर्विषयो गवादिर्धर्मधर्मिरूपो-

---

2. B. reads सूक्ष्म for सूक्ष्मं च, C. om. च.

5. B. reads कारणैः for करणैः.

29–30. B. reads ज्ञानाविषयत्वात् for ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्.

ऽशेषः कदाचिद्वृत्तिव्याप्यत्वरूपज्ञानत्ववान्कदाचिदज्ञातश्चेति परिणामित्व एव कदाचिच्छब्दाद्याकारत्वतदभावावुपपद्येते इति तस्याः परिणामित्वमनुमीयते। ननु बुद्धावपि विषयप्रतिबिम्बनमेव विषयाकारतास्तु तत्कादाचित्कत्वेनैव ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपन्नमिति चेन्न। स्वप्नध्यानादौ शाब्दबोधादौ च विषयासांनिध्येन तत्प्रतिबिम्बासंभवात्। शास्त्रेषु बुद्धौ प्रतिबिम्बवचनं तु तत्समानाकारपरिणाममात्रेणेति बोध्यम्। पुरुषस्य तु सदाज्ञातबुद्धिवृत्तिरूपविषयकत्वमपरिणामित्वमनुमापयति। यदि पुरुषः परिणामी स्यात्तदा जाड्यवशात्कदाचित्तद्रूपेणापरिणामे पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञातापि तिष्ठेत्। ततश्च वर्तमानाया अपि घटादिवृत्तेरज्ञानापत्तौ घटं जानामि न वेत्यादि संदेहः स्यात्। तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञानाभावनिश्चयश्च न स्यात्। अज्ञातवृत्तिसत्तासंभवात्। एवं च ज्ञानरूपेण परिणामासिद्धौ तत्कार्येच्छाकृतिसुखदुःखादृष्टसंस्कारादीनामपि न तद्धर्मत्वम्। किं तु बुद्धिधर्मत्वमेव। सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे लाघवात्। न च प्रलये बुद्धिवृत्तेस्तस्याप्यदर्शनमस्त्येव। तदा तस्या एवाभावात्। न हि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिः शब्दादिवद्भवन्ती पुरुषेण गृहीताऽगृहीता च भवति। एवं च प्रलये कैवल्ये च वृत्त्याख्यविषयाभावादेवादर्शनमुपपन्नम्।

एवं परार्थत्वापरार्थत्वरूपमपि तयोर्वैषम्यम्। तथा हि। बुद्धिः स्वभिन्नस्य भोगसाधनत्वरूपपरार्थत्ववती सहकारिसापेक्षव्यापारकत्वरूपसंहत्यकारित्वाच्छय्यासनशरीरादिवत्। पुरुषश्च स्वस्य भोगसाधनत्वरूपस्वार्थत्ववानुक्तहेत्वभावात्। यन्नैवं तन्नैवम्। स एव दृष्टान्तः। बुद्धिरिन्द्रियादिसहकार्यपेक्षा। शय्यादिकमपि शयनादिकार्ये भूम्यादिसापेक्षम्। पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं व्यापार एव न। स्वरूपत्वेन नित्यत्वात्। नापि सुखादिसत्त्वे पुरुषस्तत्प्रकाशनार्थं सहकार्यपेक्षः। यत्तु स्वार्थ इति साध्यस्य न परार्थ इत्यर्थ इति तन्न। भृत्यचेतनस्य स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात्।

किं च बुद्धिः सुखदुःखमोहात्मकतया त्रिगुणसर्वार्थाध्यवसायकरत्वात्तदाकारतया त्रिगुणमयी। तन्मयत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतना। पुरुषस्तु मुख्यद्रष्टृबुद्धिसांनिध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रतो गौणो द्रष्टा न तु तदाकारपरिणामेन बुद्धिवत्। अत एव गुणानामुपद्रष्टेत्युच्यते। अतस्त्रिगुणत्वाभावाच्चेतनः। एवं वैधर्म्यत्रयान्न

---

3. A. reads ज्ञान for ज्ञाताज्ञात.

5. B. om. तु.

8–9. B. reads अज्ञातो for अज्ञानापत्तौ.

10. A. reads सिद्धौ for असिद्धौ.

13. A. om. तस्य after वृत्तेः.

22. B. om. इत्यर्थः.

बुद्धेः सरूपः पुरुषः। अतः शुद्ध इति सिद्धम्। बुद्धिवैधर्म्ये च सिद्ध इतरपदार्थापेक्षया वैधर्म्यमर्थत एव सिद्धम्।

नापि तस्या अत्यन्तविरूपो यतो बौद्धं बुद्धिवृत्तिरूपं प्रत्ययमनु पश्चात्पश्यति। बुद्धिद्वारा विषयान्पश्यति। तथा पश्यंश्चातदात्मापि परमार्थतो बुद्ध्यसरूपोपि तत्सरूप इव प्रकाशते स्फटिक इव जपासरूपः। अर्थाकारत्वस्यैवार्थग्रहणरूपताया बुद्धिस्थले सिद्धत्वात्। प्रतिबिम्बरूपमिथ्यासारूप्येण न पारमार्थिकासारूप्यविरोधः। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः "अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिश्चितिर्विकारहेतुसंयोगरूपोपरागापरपर्यायप्रतिसंक्रमरहिता च परिणामिनि स्वविषये बुद्धिरूपेर्थे प्रतिबिम्बरूपेण संक्रान्तेव तद्वृत्तिं विषयाद्याकारामनुपतति चेतनामिव करोति। यथा निर्मले जलेऽसंक्रान्तोपि सूर्यः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव। यथा च सूर्यो जलेनुपतञ्जलं स्वमिव करोत्येवं प्राप्तचैतन्योपरागाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया तत्प्रतिबिम्बोद्ग्राहितया भोक्तृशक्तेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टेत्याख्यायत इति। एवं च परस्परप्रतिबिम्बाद्द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिपरिणामवत्त्वं सारूप्यं प्रत्ययानुपश्यत्वं सिद्धम्।

अनेन सूत्रेण जीवेश्वरसाधारण्येन चिन्मात्रत्वमुक्तम्। जानामीति प्रत्ययोपि संयोगसंबन्धेनोपपद्यते। बुद्धौ ज्ञानाख्यद्रव्यसंयोगसत्त्वात्। अहमिति प्रत्यये चानाद्यविद्यावासनावशादवश्यं बुद्धेरपि भानमस्ति। तत्राहं जानामीति प्रत्ययोऽहमंशे भ्रमो ज्ञानवत्त्वांशे प्रमा। विदुषां तु तथा प्रत्ययोऽसिद्ध एव। ईश्वरे सर्वज्ञत्वव्यवहारस्तु लोकदृष्ट्या सत्त्वीयसर्ववृत्तिसंयोगेन वेति दिक्॥२०॥

अथ द्रष्टरि प्रमाणमाह—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थो भोगापवर्गौ। तावेवार्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थः। दृश्यस्यात्मा स्वरूपं तस्य भोगापवर्गफलकमेव न स्वार्थमित्यर्थः। एवं च गुणाः परार्थाः संहत्यकारित्वाच्छय्यादिवदित्यनुमानेन तत्सिद्धिरित्युक्तम्। तथा हि। दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्य क्रियेव क्रिया दर्शनम्। तद्विषयतां प्राप्तं वस्तु दृश्यं भवति। दर्शनमेव च सर्ववस्तूनां प्रयोजनमिति सर्वसंमतम्। अतः पुरुषार्थमेव दृश्यस्य

---

3. A. reads वर्त्यरूपम् for वृत्तिरूपम्.
5–6. B. reads अर्थाकारत्वस्य वा for अर्थाकारत्वस्यैव.
6. B. reads रूपतया for रूपतायाः.
9. A. reads अर्थ for अर्थे.
9. B. reads संक्रान्तिवत् for संक्रान्तेव.
9. B. reads तद्वृत्ति for तद्वृत्तिम्.
14. B. reads परिणामकत्वम् for परिणामवत्त्वम्.
26. B. om. च.

T

गुणादेरात्मा स्वरूपं भवति तिष्ठति। न हि परप्रयोजनकं वस्तु परप्रयोजनं विना क्षणमपि तिष्ठतीति पुरुषार्थस्य तत्स्थितिहेतुत्वमिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

ननु यदि दृश्यस्वरूपं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन लब्धात्मकं लब्धसत्ताकं तर्हि भोगापवर्गरूपपुरुषार्थसमूहे कृते सति पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपत्यागादत्यन्तोच्छेदो गुणानां स्यात्। प्रयोजनकारि प्रयोजनसमाप्त्या नाश्यत इति धर्माधर्मादिषु दृष्टम्। एवं च प्रकृतिनित्यत्वसृष्ट्यादिप्रवाहानुच्छेदादिसिद्धान्तहानिः। अत आह—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थं बुद्ध्या समापितार्थमेकं कंचिन्मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं गुणादिकं प्रयोजनाकरणाद्राज्ञो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टम्। तस्मिन्कृतार्थेऽन्यस्मिन्नकृतार्थे च साधारणत्वादित्यर्थः। कुशलं मुक्तं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलानमुक्तान्पुरुषान्प्रति न कृतार्थमिति तेषां दृशिरूपक्रियां प्रति विषयतामापन्नं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन लभत एवात्मसत्त्वमिति। एवं दृग्दर्शनशक्त्योः पुरुषबुद्ध्योर्नित्यत्वाच्छास्त्रेषूक्तस्तयोरनादिः संयोगोऽप्युपपन्नः। विनाशित्वे हि गुणानामनादित्वं न घटेत। ततश्च तत्कार्यबुद्धेस्ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति द्रष्टव्यम्। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः "धर्मिणां गुणानामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणां बुद्ध्यादीनामपि पुरुषेणानादिः संयोगः" इति। स च यद्यप्येकस्य महतो मुक्तपुरुषीयस्य संयोगो व्यतीतस्तथापि महदन्तरस्य पुरुषान्तरेणास्तीति नित्योऽप्युच्यते। श्रुतिरपि—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

(तै. आ. ६।१०)

इति। श्रुतिसिद्धं प्रकृतिनित्यत्वमेकत्वं पुरुषबहुत्वं चानेन सूत्रेणोक्तम्।

यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थमाकाशमेकं बहुधा हि भिन्नम्।
तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहमन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ॥

इत्यादिकं त्ववैधर्म्यलक्षणाभेदपरम्। सर्वात्मनामवैधर्म्यज्ञानेनैवापरिणामितयोपाध्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षासिद्धेः। कानिचित्त्वविभागलक्षणाभेदपराणि। तेनैकस्यैव परमात्मनो मुख्यता सिद्ध्यति। जीवात्मपरमात्मनोरखण्डैक्ये बन्धमोक्षानुपपत्तिः। किं च सर्वात्मनामैक्यज्ञानेन नाभिमाननिवृत्तेः संभवः। एकस्मिन्ने-

---

10. A. B. read अकारणात् for अकरणात्.
11. B. reads अमुक्त for अमुक्तान्.
25–26. A. reads अपरिणामे तया बुध्यादि for अपरिणामितयोपाधि.
26. C. reads बुध्यादि for उपाधि.

वाकाशेवच्छेदकभेदेन शब्दतदभाववदेकत्रैवात्मन्यवच्छेदकभेदेन संसारासंसारयोः संभवात् । विवेकज्ञानापेक्षणे च तत एवाभिमाननिवृत्तेरैक्यज्ञानस्य न दृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वं स्यात् । जडवर्गेष्वविभागलक्षणाभेदेनोपासनाया अवश्यकल्प्यत्वेन चेतनवर्गेष्वपि तथैवौचित्याच्चेति दिक् ॥ २२ ॥

अथ तयोः संयोगस्वरूपमाह—

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वशक्तिर्दृश्यम् । भोग्यतायोग्यत्वात् । स्वामिशक्तिर्द्रष्टा । भोक्तृतायोग्यत्वात्। स्वरूपस्योपलब्धौ हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगोत्र हेयहेतुरुक्त इत्यर्थः । विभुनित्ययोर्द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यस्य प्रलयमोक्षादिसाधारणसार्वकालिकत्वेन हेयहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः । सर्वदृश्यानां बुद्धिसत्त्वोपारूढत्वात् । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुः" इति स्मृतेः । न च स्वभोग्यवृत्तिवासनावत्त्वरूपः स्वस्वामिभाव एव तयोः संबन्धोस्तु । प्रवाहरूपेण च वासनानामनादित्वम् । स एव संयोगोस्त्विति वाच्यम् । तस्य संयोगस्य वक्ष्यमाणाविद्यावासनाजन्यत्वानुपपत्तेः । प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः श्रूयमाणयोः संयोगविभागयोरनुपपत्तेश्च । संयोगसत्त्वेपि यथा न परिणामित्वं तथोक्तं प्राक् । तदुक्तं भाष्ये "पुरुषः स्वामी स्वेन दृश्येन तद्दर्शनार्थं संयुक्तो भवति । असंयुक्तस्य दर्शनाभावात् । तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्वरूपस्य योपलब्धिः स भोगः । या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोपवर्गः । सूत्रे स्वरूपपदं च विवेकख्यातिपर्यन्तदर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वबोधनाय । कृतकृत्यं प्रति प्रयोजनाभावादवस्थानाभावेन दर्शनरूपकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं द्रष्टृस्वरूपदर्शनं वियोगकारणमित्यप्यनेनैव सूत्रेणार्थादुक्तम् । एवं दर्शनमदर्शनस्य विरोधीत्यतोस्य द्रष्टुरदर्शनं संयोगहेतुरित्यप्यर्थादुक्तमेव । दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन विरुद्धसंयोगवियोगकारणत्वौचित्यात् । नन्वदर्शनस्याज्ञानस्य संयोगकारणत्वेऽदर्शनाभावेनैव संयोगनिवृत्त्यात्मकमोक्षसिद्धौ मोक्षे दर्शनस्य हेतुत्वोक्तिरसंगता स्यादिति चेन्न। अत्र शास्त्रे गौरवेण दर्शनस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षकारणत्वाभावात्। निरोधादिव्यवधानेन मोक्षाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य ज्ञानेऽभावाच्च। किंतु वक्ष्यमाणादर्शनाभावादेव यो द्रष्टृदृश्यसंयोगरूपबन्धस्याभावः स एव मोक्षः। न चैवं दर्शनं वियोगकारणमिति पूर्वोक्तं विरुध्येत। दर्शनसत्त्वे हि बन्धकारणा-

---

12. B. reads भोग्य for स्वभोग्य.
22. B. reads दर्शनम् for अदर्शनम्.
23. B. reads कारणस्य for कारणत्व.
23. B. reads दर्शनस्य for अदर्शनस्य.

दर्शननाश इत्येतावन्मात्रेण दर्शनस्य तत्त्वज्ञानस्य कैवल्यकारणत्वोक्तेः । एवं च मोक्षस्यानैमित्तिकत्वमुक्तम् ।

ननु संयोगकारणत्वेनोक्तेऽदर्शनेऽष्टौ पक्षाः । गुणानां सत्त्वादीनां कार्यारम्भणसामर्थ्यरूपोऽधिकारो ज्ञानाग्न्यदग्धा कार्यविशेषजननशक्तिः । ततोऽपि संसारहेतुसंयोगविशेषस्य जायमानत्वेन बन्धकत्वगुणयोगेनादर्शनशब्दोऽत्र गौण इति केचित् (१) । अदर्शनशब्दे दर्शनशब्दः करणसाधनः । एवं च दृशिरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो येन तादृशस्य चित्तस्यानुत्पादः। स्वस्मिन्दृश्ये शब्दादिवृत्तिरूपे सूक्ष्मरूपेण विद्यमान एव यस्तद्विषयवृत्त्यभाव इति यावदित्यन्ये (२)। सत्कार्यवादाभ्युपगमेनानागतावस्थया भोगापवर्गयोर्गुणेष्ववस्थानमित्यन्ये । अत्रापि पक्षे दर्शनशब्दो गौण एव । वक्ष्यमाणसर्वपक्षेष्वप्येवमेव । द्वितीये प्रसज्यप्रतिषेधपरोऽन्येषु पर्युदासपर इति मिश्राः (३) । पञ्चपर्वाविद्या प्रलयकाले स्वाश्रयाचित्तेन सह गुणेषु निरुद्धा लीना स्वाश्रयचित्तस्योत्पत्तिबीजम् । एवं चाविद्यावासनैवादर्शनमित्यन्ये। अयं पक्ष एव सिद्धान्तो भविष्यति (४)। प्रधाननिष्ठसाम्यपरिणामहेतोः स्थितिसंस्कारस्य क्षये सति महदादिरूपविसदृशपरिणामहेतोर्गतिसंस्कारस्याभिव्यक्तिरेवादर्शनम्। तयैव प्रकृतिक्षोभद्वारा पुंप्रकृत्योः संयोगजननात् । तदुक्तं प्रधानं स्थित्यर्थमेव वर्तमानं चेद्भवेत्स्थितिमात्रेण चेद्वर्तेतेति यावत् । तदा विकाराजनकत्वान्न प्रधानं स्यात् । मूलकारणत्वस्यैव प्रधानत्वात् । तथा गतिमात्रेणैव चेद्वर्तेत तदा विकाराणां महदादीनामपि नित्यत्वापत्त्यास्य मूलत्वानापत्तौ न प्रधानत्वं स्यात् । प्रधीयतेनेन कार्यजातमिति हि प्रधानम् । उभयथा स्थितिगतिभ्यामेव यदास्य वर्तनं तदा प्रधानव्यवहारभाग्भवति नान्यथा । नायं विचारः प्रधान एव किं तु कल्पितेषु विकाररूपेषु कारणान्तरेष्वपि महदादिष्वेष चर्चो विचारः समानः । तद्यथा मृदः स्थितिशीलत्वे कदापि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः । गत्यैव वृत्तौ मृद्घटयोस्तुल्यतया कार्यकारणव्यवस्थानुपपत्तिरिति । एतेन नास्तिकानां कुर्वद्रूपतावादो निरस्त इत्यन्ये (५) । पुरुषायात्मानं दर्शयितुं या क्षमता तद्रूपा दर्शनशक्तिरेवादर्शनम् । सा च विवेकख्यात्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुः । तृतीयविकल्पस्थस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागात्ततो भेदः । प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेरित्यन्ये (६)। सर्वबोध्यबोधे समर्थोऽपि पुरुषः प्रधानप्रवृत्तेः प्राङ् न पश्यतीत्येकं पुरुषनिष्ठमदर्शनं सर्वकार्याणामुत्पादने समर्थम् । स्वरूपयोग्यमपि

---

9. B. reads अवस्थायाः for अवस्थया.
10. A. om. अपि after पक्षेषु.
12. A. om. लीना.
15. A. reads तस्यैव for तयैव.
19. B. om. हि.
28. A. reads बोध for बोधे.

दृश्यं प्रधानं स्वप्रवृत्तेः प्राक्पुरुषेण न दृश्यत इति दृश्यस्य दर्शनविषयत्वाभावरूपं, पुरुषस्य दर्शनकर्तृत्वाभावरूपं चोभयनिष्ठमुभयधर्मोऽदर्शनमेवात्रादर्शनम् । यद्यपि जडानां दृश्यानां स्वरूपभूतमेवादर्शनं तथापि पुरुषस्य प्रत्ययं बोधमपेक्ष्य तद्विषयतया दृश्यधर्मोपि भवति । एवं पुरुषस्य निर्धर्मत्वात्सदा प्रकाशरूपत्वाज्ज्ञानात्मभूतमधर्मभूतमप्यदर्शनं दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेन पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्या भासत इत्यन्ये (७)। दर्शनं वासनारूपं ज्ञानमेवादर्शनम्। तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वात्। न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमित्यन्ये (८)।

एते सर्वेपि पक्षाः पुरुषसामान्यस्य गुणसामान्यस्य च पुरुषार्थहेतुसंयोगसामान्यं प्रति कारणतायां ज्ञेयाः ॥ २३ ॥

यस्तु प्रत्येकं तच्चेतनस्य स्वस्वबुद्धिसंयोगो हेयहेतुः प्रकृतसूत्र उक्तस्तस्य कारणं चतुर्थपक्षोक्तमदर्शनमेव । तदाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुर्विपर्ययज्ञानवासनारूपाऽविद्येत्यर्थः । अयं भावः । अविद्याक्षयोत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगार्थं विषयरूपेण गुणैः संयोगदर्शनाच्चाविद्यासामान्यं पुरुषगुणसंयोगहेतुः । किं तूक्तो गुणाधिकारादिरेव । स्वस्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्मापरनामा नाविद्यां विनेति तत्तत्पुरुषतत्तद्बुद्धिसंयोगे तद्द्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगेऽविद्या हेतुर्ज्ञानोच्छेद्या च । न गुणाधिकारादिःतस्य ज्ञानानुच्छेद्यत्वात्।एकस्य पुंसो मुक्तावपि पुरुषान्तरार्थं गुणाधिकारादितादवस्थ्यात् । यदेव पुरुषेण शक्योच्छेदं तदेव हेयनिदानमत्र प्रतिपाद्यम् । अन्यथा कालकर्मादीनामपि तद्रूपतयात्र प्रतिपाद्यतापत्तेः। अविद्याप्यत्रानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रम्। तस्यैव बुद्धिसंयोगहेतुत्वात्। वक्ष्यमाणविवेकख्यातिनाश्यत्वाच्च । तस्याश्च बुद्धिसंयोगजन्यतयोक्तं तद्वासनेति। सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तया वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीति न दोषोऽनादित्वात् । न च तस्या बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे न मानम् । विपर्ययज्ञानवासनाबलात्पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठां स्वकर्तव्यचरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिः। अतः साधिकारतया पुनरावर्तते पुरुषेण संयु-

---

4. B. reads तत्तद्विषयतया for तद्विषयतया.
5. A. reads अदृश्यगोचर for दृश्यगोचर.
8. B. reads सामान्यगुणसामान्ये for सामान्यस्य गुणसामान्यस्य.
11. B. C. om. तदाह.
16. A. reads अधिकार्यादिः for अधिकारादिः.
20. B. om. अत्र after तद्रूपतया.
24. B. reads तस्य for तस्याः.

ज्यते, पुरुषान्यताख्यातिपर्यन्ता सती सा बुद्धिः परवैराग्योत्पादात्कार्यसमाप्तिं प्राप्य चरिताधिकारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाख्यबन्धकारणाभावान्न पुनः पुरुषेण संयुज्यत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यास्तद्धेतुत्वसिद्धेः।

अत्र कश्चिन्नास्तिको ज्ञानोत्तरं तत्रापरवैराग्येऽसंप्रज्ञातयोगान्मुक्तिमुपहसति पण्डकोपाख्यानेन ! यथा कश्चिन्नपुंसको मुग्धया भार्ययाभिहितः " आर्यपुत्रापत्यवती मे भगिनी कुतो नाहम् । " स तामाह "मृतस्तेहमपत्यमुत्पादयिष्यामि" इति । तथा विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिरूपं मोक्षं न करोति परवैराग्येण निरुद्धं करिष्यतीति का प्रत्याशेति । तत्राचार्यदेशीय आह । चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः । अदर्शनरूपबन्धकारणस्य ज्ञानान्निवृत्तावदर्शनरूपकारणाभावाद्बुद्धिनिवृत्तेः । नास्माभिर्ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षहेतुतोच्यते । किं त्वविद्याख्यादर्शननिवृत्तितत्कार्यनिरोधयोगद्वारा।एवं च विनष्टस्यापि ज्ञानस्य बुद्धिपुरुषवियोगरूपमोक्षे व्यापारद्वारा कारणत्वमिति ।तत्र न त्वदुक्तोपहासावसरः। अत्यन्तोपेक्षणीयेर्थे संभ्रमेणोत्तरदातृत्वमात्रेणास्याचार्यदेशीयत्वम् । उत्तरं तु साध्वेव। आचार्यस्तु

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥ (वा. पु. ५९।३०)

इति वायुपराणोक्तः ॥२४ ॥

अथ हानव्यूहमाह—

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अदर्शनरूपाया आविद्याया अभावाद्विनाशाद्बुद्धिपुरुषसंयोगाभावपूर्वको यो द्रष्टृदृश्यसंयोगाभावः संयोगरूपबन्धनस्यात्यन्तिक उपरमस्तद्धानम् । प्रलयकालीनवियोगव्यावृत्तय आत्यन्तिक इति । एतद्दृशेः पुरुषस्य कैवल्यममिश्रीभावः पुनर्बुद्धिगुणैरसंयोगः प्रतिबिम्बरूपेणासंबन्ध इत्यर्थः। एवं च दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरूपे हाने पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठ इति तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् (यो. सू. १।३) इत्यनेनोक्तमिति दुःखभोगनिवृत्तिरूपहानं स्वतः पुरुषार्थ इति भावः । सूत्रे संयोगाभावो हानमित्यनेन कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्दुःखहानमपि गृहीतम् ॥ २५ ॥

अथ हानोपायमाह—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः । साक्षात्कारनिष्ठारूपत्वलाभाय तद्विशेषणमविप्लवेति । सा त्वनिवृत्तमिथ्याज्ञाना प्लवते ।मिथ्याज्ञानसंस्कारवशान्मिथ्याज्ञानेनान्तरान्तराभिभूयते।यदा तु साक्षात्कारदशायां सूक्ष्मं मिथ्याज्ञानमनाग-

---

4. A. reads संप्रज्ञात for असंप्रज्ञात.

तावस्थं दग्धबीजतुल्यतया वन्ध्यप्रसवसामर्थ्यं जायते तदा विधूतक्लेशाख्यधूले-र्बुद्धिसत्त्वस्य परवशीकारसंज्ञारूपे परे वैशारद्ये परमाणुपरममहत्त्वान्तचित्तप्रतीघातरूपे वर्तमानस्य यो विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो मिथ्याज्ञानाकलुषितो भवति सा विवेकख्यातिरविप्लवेत्युच्यते । सा परसाक्षात्काररूपिणी हानस्योपायो यतस्तदनन्तरं सूक्ष्मरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य दग्धबीजताप्राप्तिस्ततश्च पुनरप्रसव इति । एष विवेकख्यातिरूपश्चित्तनिवृत्तिरूपमोक्षस्य मार्गः। अतो हानोपायः। ज्ञानेन मोक्षे जनयितव्येऽसंप्रज्ञातयोगोपि द्वारमिति न तस्य वैयर्थ्याशङ्का ॥ २६ ॥

विवेकख्यातेरविप्लवाख्यनिष्ठाया लक्षणमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य प्रत्युदितस्य विवेकख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रज्ञा परामर्शः सप्तधेत्यर्थः । विपर्ययाख्याविद्यातत्कार्यपापादिरूपाशुद्ध्यात्मकावरणरूपमलापगमाच्चित्तस्य विवेकख्यात्यन्यप्रत्ययानुत्पादे सति परवैराग्यजान्निरोधयोगादुत्थानदशायां सप्तप्रकारा प्रज्ञा निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवति । तद्यथा मुमुक्षुहेयं वस्तु परिज्ञातं साक्षात्कृतं नास्यावशिष्टं पुनर्ज्ञेयमस्तीत्याद्या । हेयहेतवोऽविद्याकामकर्मादयो विवेकसाक्षात्कारेण मया क्षीणाः कृता न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्तीति द्वितीया । अविद्याविक्षेपादुत्पन्नेन निरोधसमाधिना व्युत्थानकाले दुःखहानरूपो मोक्षो मया साक्षात्कृत ईदृशो मे मोक्षो भवितेति परिचितोऽसंप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायं न पुनरस्य परं निश्चेतव्यमस्तीति तृतीया । विवेकख्यातिरूपो हानोपायो मया भावितो निष्पादितफलः कृत इति नातः परं भावनीयमस्तीति चतुर्थी । एषा चतुर्विधापि प्रज्ञाख्यतत्त्वरूपान्निमित्तात्पुंसां कार्याद्विमुक्तिर्जीवन्मुक्तिः।एषा पुरुषयत्ननिष्पाद्यत्वात्कार्यभूता मुक्तिरित्यप्युच्यते।

अथ परममुक्तिरूपा चित्ताद्विमुक्तिस्तु त्रिधा । बुद्धिः सत्तमाभोगापवर्गत्वरूपचरिताधिकारत्ववतीत्याद्येयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्या भूमिका । बुद्धेर्गुणाः संस्कारसुखदुःखादयो गिरिशिखरकूटाच्च्युता ग्रावाण इवावस्थातुमक्षमाः स्वकारणे साम्यावस्थत्रिगुणप्रधाने लयाभिमुखास्तेन चित्तेन सहास्तं गच्छन्ति । एषा लिङ्गशरीरस्य विनश्यदवस्था द्वितीयभूमिका । न चैषां संस्कारसुखादीनां पुनरुत्पादो भविता । पुरुषार्थसमाप्त्या प्रयोजनाभावादिति तृतीया । अस्यामवस्थायां पुरुषो बुद्ध्यादिगुणसंबन्धविशेषशून्यः स्वरूपमात्रज्योतिर्निर्विषयाचि-

---

9. C. reads भूमि for भूमिः.

10. B. reads भूमिस्वरूपिणी for भूमिकारूपिणी.

16. A. reads आदिक्षयात्, C. reads विजयात् for विक्षेपात्.

23. B. reads बुद्धि for बुद्धेः.

ज्ज्योतिःस्वरूपोऽमल औपाधिकतमोमालिन्यरहितः केवली केवलाकेवलेषु मुक्तेष्वविभागी भवति ।इयं चात्यन्तिकलयनिष्पत्तिरूपा विदेहकैवल्यस्य चरमभूमिका । इमां त्रिविधां चित्तभूमिं भाविनीमेव जीवन्मुक्तिदशायां विशुद्धचित्तो योगी साक्षात्करोति । एतां सप्तविधां प्रज्ञां निरभिमानतया पश्यन्पुरुषः कुशलः कल्याणोऽकल्याणबुद्धिपत्न्यभिमानत्यागादुच्यते । बाधितस्यैवाकुशलस्यावस्थानाद्गौणं कुशलत्वमत्रेति जीवन्मुक्तलक्षणं सूत्रेणोक्तम् । प्रतिप्रसवे चित्तस्यात्यन्तप्रलयेपि कुशल इत्येव । दुःखविस्मयादिभिः सत्त्वादिभिश्चाकुशलगुणैरत्यन्तावियोगादत्र मुख्यं कुशलत्वम् । यत्तु क्वचिज्ज्ञानिनोपि गुणातीतत्वमुच्यते तत्तु गुणाभिमानशून्यतामात्रेणेश्वरस्य निर्गुणत्ववत् । तत्सिद्धमविप्लवा विवेकख्यातिर्हानोपाय इति ॥ २७ ॥

अथ विवेकख्यातेरारुरुक्षुं मन्दाधिकारिणं प्रति साधनमाह—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गान्यष्टौ वक्ष्यमाणानि। तेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो विपर्ययस्य तत्कार्यपापादेश्चाशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशस्तनुतारूपः । तस्मिन्सति सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिर्दीप्तिः। यथा यथा साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथाऽशुद्धिस्तनुत्वमापद्यते। यथा यथा च क्षीयते तथा तथा तत्क्षयक्रमानुसारिणी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्वर्धते । सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवत्या विवेकख्यातेः । सत्त्वादिरूपगुणजीवेश्वररूपपुरुषयोः स्वरूपविज्ञानपर्यन्तमित्यर्थः । दीप्तिश्चात्राश्रुतामतविशेषग्रहणम् । श्रवणमननाभ्यां च सामान्यत एव ज्ञानं भवति । एवं च जिज्ञासामात्रद्वारा यमनियमान्तर्गतसर्वकर्मणां ज्ञानहेतुत्वं जिज्ञासानन्तरं च कर्म त्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति चिन्त्यम् । अत एव

कर्मणा सहिताज्ज्ञानात्सम्यग्योगोभिजायते ।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥

इति कौर्मे ज्ञानसाहित्येन कर्मानुष्ठानमुक्तम् । यद्यपि विषयान्तरसंचाराख्यप्र-

---

1. B. reads मन for अमलः.
1. B. om. केवली.
2. B. reads फल for लय.
3. A. B. read भूमि for भूमिम्.
7. B. reads एताः for एव.
7. B. om. विस्मय.

तिबन्धनिवृत्तिरूपतयाऽसंप्रज्ञातोपि ज्ञानकारणं तथाप्यशुद्धिक्षयद्वारा योगाङ्गानुष्ठानस्यैव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वं न योगस्येत्यङ्गपदोपादानम् ।

तत्र योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणम् । असदुत्पादानभ्युपगमात्संत एव वस्तुनोतिशयहेतुः कारणमुच्यते । एवं च सत्येवाशुद्धिर्वियोगाख्येनातिशयेन योगाङ्गानां कार्या यथा परशुश्छेद्यस्य । विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं वर्तमानावस्थाविशिष्टायास्तस्याः कारणमुत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्तनद्वारा । यथ धर्मः सुखस्य । न तु वैशेषिकादीनामिवोत्पत्तिकारणम् । अस्माकं निमित्तकारणानां प्रतिबन्धानिवृत्तिकारणत्वासिद्धान्तात् । विवेकख्यात्यादेरुत्पत्तौ च चित्तमेव कारणम् । कारणानि च पूर्वाचार्यगणितानि नव

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥

इति । तत्र (१) उत्पत्तिकारणमुपादानकारणं यथा ज्ञानस्य मनः । तद्धि ज्ञानस्योत्पत्तिरूपातिशये कारणम् । (२) स्थितिकारणं यथा मनसः पुरुषार्थता । भोगापवर्गरूपपुरुषार्थसमूहो मनसः स्थितिरूपातिशये कारणम् । पुरुषार्थसमाप्तौ मनसः स्वयमेव विलयात् । शरीरस्याहारश्च स्थितिकारणम् । (३) अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकः । बुद्धिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिरूपातिशयेन विशिष्टस्य रूपस्यालोकः कारणम् । तथा पौरुषेयबोधरूपाभिव्यक्तिरूपातिशयविशिष्टरूपस्य बुद्धिवृत्तिरूपं रूपज्ञानं कारणम् । (४) विकारकारणं यथा मनसो विषयान्तरं स्वगोचररागादिविकाररूपातिशयेन विशिष्टस्य कारणम् । यथा वाग्निः पाक्यस्य । (५) प्रत्ययस्य प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणं यथा शब्दादिना यत्पर्वतेग्निज्ञानं जातं तस्य प्रत्ययजनकं धूमज्ञानम् । आनुमानिकवह्निज्ञानं त्वभिव्यक्त्यैव संगृहीतम् । (६) प्राप्तिकारणं च योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः । तथा हि । कारणानां कार्यप्राप्तिस्वभावः । तस्याः कुतश्चित्प्रतिबन्धोऽप्राप्तिः । यथा निम्नोपसर्पणस्वभावानामपां प्रतिबन्धः सेतुना । तथा बुद्धिसत्त्वं सुखप्रकाशशीलतया स्वभावतस्तज्जनकं तमसाऽधर्मेण च प्रतिबद्धं योगाङ्गानुष्ठानेन तदपगमे च तत्प्राप्नोति । निमित्तकारणमत्राप्तिकारणे प्रवेशनीयम् । प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा कारणं

---

1. C. reads संप्रज्ञातः for असंप्रज्ञातः.

1. B. reads विज्ञान for अपि ज्ञान.

5. B. reads परशु for परशुः.

25. A. reads वियोगकारणं तदेवाशुद्धेर्यथोपशादितम् । मशकार्थो धूम इत्यादिव्यवहारश्चात्र मानम् after प्राप्नोति.

T

चात्तिकारणम् । (७) वियोगकारणं तदेवाशुद्धेर्यथोपपादितम् । (८) अन्यत्वकारणं यथा स्वर्णपिण्डस्य स्वर्णकारः कटककुण्डलादिरूपभेदकारणम् । यद्यप्यसौ विकारकारणमपि स्वर्णपिण्डस्य कुण्डलादिरूपविकारकरणात्तथापि कटकविनाशपूर्वकं कुण्डलादीनामुत्पादनादन्यत्वकारणमप्युच्यते । स्वर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन तदन्यत्वाकरणात्स्वर्णपिण्डस्येत्युक्तम् । कुण्डलं कटकं करोतीत्यादिप्रत्ययश्चात्र मानम् । तथैकजातीयस्य स्त्रीप्रत्ययस्य स्त्र्याकारपरिणतबुद्धिवृत्तेर्मूढत्वादिधर्मैरन्यत्वे भिन्नत्वेऽविद्यादिचतुष्टयं कारणम् । तथा हि । कर्तव्याकर्तव्यशून्यतारूपमोहजनकत्वेऽविद्या कारणम् । दुःखजनकत्वे द्वेषः । सुखजनकत्वे रागः । रागद्वेषमोहशून्यतारूपे माध्यस्थ्ये तत्त्वज्ञानं कारणम् । (९) धृतिकारणं यथाश्रयाविधया शरीरमिन्द्रियाणामिन्द्रियाणि च शरीरस्य योगक्षेमानिर्वाहकत्वेन धारकाणि । एवं पृथिव्यादीनि महाभूतान्याधारतया शरीराणां मनुष्यवरुणसूर्यगन्धर्वशशिलोकस्थानां धारकाणि । एवं महाभूतान्यन्योन्यं सर्वेषां सर्वाणि धारकाणि । तद्यथा–आकाशं वायोर्धारकं वात्या च छिद्राकाशस्य धारिका । छिद्रस्य तत्र तन्त्रत्वात् । एवं वायुस्तेजसो धारकस्तेजश्चावरणमण्डान्तर्वर्तिवायूनां धारकमित्यादिक्रमेणोन्नेयम् । तैर्यग्योनमानुषदैवतानि च शरीराणि परस्परोपकारकत्वात्परस्परधारकाणि । स्थितिहेतुर्हि पुरुषार्थाहारादिर्मनःशरीराद्यविभक्तः संस्तानि स्थापयति । धृतिहेतुश्च शरीरादिरिन्द्रियादीन्यनुप्रविश्यैव तानि धारयतीति तयोर्विशेष इति । एवं नवैव कारणानि । यथायोगमेतद्रूपैरेव कारणत्वैरविद्याकर्मजीवेश्वरादीनां सर्वकारणत्वप्रतिपादिकाः श्रुत्यादयो व्याख्येयाः । आधुनिकास्तूत्पाद्यविकार्याप्यसंस्कार्यरूपेण चतुर्विधं कार्यमाहुः । तेषां नवानामत्रैवान्तर्भावः । योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभते । अशुद्धेर्वियोगकारणत्वं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणत्वमिति ॥ २८ ॥

तत्र योगाङ्गान्याह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

आद्यपादोक्तान्यन्तरङ्गाण्युत्तमाधिकारिकाण्यभ्यासवैराग्यश्रद्धाप्राणायामादीनि, एतत्पादादावुक्तानि च मध्यमाधिकारिकाणि तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि मध्यमसाधनानि चात्यन्तबहिरङ्गैरनुक्तैः सह पिण्डीकृत्य योगज्ञानोभयसाधनतया मन्दाधिकारिणं प्रत्यत्रोच्यन्त इत्यपौनरुक्त्यम् । तत्र वैराग्यस्य नियमान्तर्गतसंतोषे प्रवेशः । श्रद्धादीनां च तपआदिषु । परिकर्मणां च धारणादित्रिके ।

---

11. B. reads गन्धर्व for गन्धवह.
17. B. om. च.

श्रवणमननयोश्च प्रमाणविधयैव ज्ञाने साक्षाद्धेतुत्वमित्याशयेनाशुद्धिक्षयादिद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते गणिते इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

तत्र यमानाह---

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

आश्रमविहितनित्यकर्माविरोधेन सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहोऽहिंसा। शौचादिषु क्षुद्रजन्तुहिंसाया अपरिहार्यत्वाचृतीयान्तम् । तत्पापक्षालनस्य च योगिनां प्राणायामादिकं नित्यत्वेन शास्त्र उक्तम् । उत्तरे च यमनियमा अहिंसाप्रयोजनकत्वात्तदविरोधेनैवानुष्ठेयाः । अत एव शास्त्रेषु यमनियमादयः सत्यादिभिरहिंसा सिद्ध्यतीति प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते । अहिंसानिर्मलीकरणाय च योगिभिस्तेनुष्ठीयन्ते । तदुक्तं स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोतीति । मोक्षधर्मेपि

यथा नागपदेन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते ॥

इति । सत्यं यथा दृष्टं श्रुतमनुमितं तथा वाक् तथातात्पर्ययुक्तं मनश्च । दर्शनादीनां प्रमात्वमपि विवक्षितम् । अज्ञाननिमित्तकपापान्तरवद्भ्रान्तिनिमित्तकासत्यस्यापि पापत्वात् । यदा च दृष्टार्थविपरीतार्थबोधने मनसस्तात्पर्यं तदा यथार्थापि वागसत्यैव । यथाश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्ये । तत्र गजविषये वाक्यस्य सत्यत्वेपि मनसो न सत्यत्वम् । दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहननबोधने तात्पर्यात् । अतो मनश्चेति । यदि परत्र पुरुषे स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधसदृशबोधजननाय या वागुक्ता सा यदि न विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्तत्वरूपवञ्चितत्ववती नापि भ्रमेण प्रयुक्ता नाप्यप्रसिद्धपदादिभिर्बोधजननाक्षमा स्याल्लोकहिताय च स्यात्तदा सत्या । स्वविनोदार्थगीतैः परस्य बोधाजननेपि नासत्यत्वम् ।अतः परत्रेत्यादि चतुर्थ्यन्तम् । सर्वभूतोपकारार्थं ब्रह्मणा निर्मितैषा वाङ्न भूतोपघाताय भवति । यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्या स्यात् ।पापजनकत्वात् । अतो लोकहितायेत्युक्तम् । यथा दस्युभिः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानम् । तेन हि पुण्यवत्प्रतीयमानेन पुण्यसदृशेन कष्टं तमो नरकमेव प्राप्नुयात् । तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् । असत्यान्निवर्तेत । निवृत्तावपि भूतोपघातप्रसङ्गे तदपि ब्रूयादिति तत्त्वम् । अस्तेयं स्तेयान्निवृत्तिः ।

---

16. B. reads प्रमाणम् for प्रमात्वम्.

स्तेयं चाशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम् । प्रतिग्रहव्यावृत्तयेऽशास्त्रपूर्वकमिति । स्वीकरणं च भ्रमसाधारणं ममेति बुद्धिमात्रम् । तन्निवृत्तिस्तत्रास्पृहारूपास्तेयम् । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थसंयमः । उपस्थविषये सर्वेन्द्रियोपरम इति यावत् । मैथुनस्य स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिरूपाष्टाङ्गत्वात् । प्रेक्षणं रागपूर्वकं दर्शनम् । अपरिग्रहो विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसारूपदोषदर्शनादस्वीकरणम् । दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीकारवारणाय पञ्चम्यन्तम् । हिंसा चात्र दातॄणां प्रतिग्रहीत्रन्तराणां च द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

यमानां विशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यबन्धकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा । जात्या मत्स्यत्वादिना परंपरयावच्छिन्ना मत्स्याद्यतिरिक्तस्याहिंसा । एवमुत्तरत्रापि परंपरयैवावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । सैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति । सैवं कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति । एवं त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परंपरया शून्यस्य पुरुषस्य देवब्राह्मणार्थे हनिष्यामि नान्यथेत्येवं संकेतावच्छिन्ना समयावच्छिन्ना । समयः संकेतः । यथा वा क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति । एवं सत्यादीनामपि जात्याद्यवच्छिन्नत्वमूह्यम् । एवमेभिर्जात्यादिभिरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः । एवं पालिताश्च ते सर्वभूमिषु जात्याद्युक्तसर्वविषयेषु सर्वथा विदिता अविदितव्यभिचाराः सार्वभौमाः सन्तो महाव्रतसंज्ञकाः । संज्ञाफलं च प्रकृष्टयोगिनामनुष्ठानम् ।

नन्वेवं वैधहिंसानामपि परित्यागे प्रत्यवायः । उत्पन्नात्मजिज्ञासस्यान्तर्यागरूपनित्यकर्मानुष्ठानेनैवाप्रत्यवायात् ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
तयोरन्यतमं कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि ॥

इति वसिष्ठोक्तेः ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । (भ. गी. ४।३३)

इति गीतोक्तेश्च । भाष्यकृताग्रे वैधहिंसाया अपि पापहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति दिक् ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

---

22. A. reads न त्वेवम् for नन्वेवम्.

शौचं स्थूलशरीरस्य मृज्जलादिजनितं मेध्यगोमूत्रयवाग्वादिभक्षणोपवासादिरूपं तज्जन्यत्वाद्बाह्यम् । चित्तस्य सत्त्वस्वभावस्य रागद्वेषादिरूपमलानां मैत्र्यादिना प्रक्षालनमाभ्यन्तरम्।संतोषोत्यावश्यकप्राणयात्रानिर्वाहकसांनिहितसाधनादधिकस्यालिप्सा । तपो निर्दैषं द्वंद्वसहिष्णुता । द्वंद्वं च बुभुक्षापिपासे । यद्यपि शीतोष्णादिवन्नानयोः परस्परं विरोधस्तथापि पारिभाषिकद्वंद्वता बोध्या । तथा शीतोष्णे स्थानासने । स्थानमूर्ध्वावस्थानम् । आसनमुपवेशनम् । काष्ठमौनाकारमौने च । काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् । आकारमौनं त्ववचनमात्रम् । एतानि च शास्त्रोक्तव्रतेनैव सोढव्यानि न तु वृथा । व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधानं परमगुरौ तस्मिन्सर्वकर्मार्पणम् । तच्च व्याख्यातम् ।

तेष्वीश्वरप्रणिधानं मुख्यो नियमः । निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्वात् । तदुक्तम्—

शय्यासनस्थोथ पथि व्रजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।
संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तोऽमृतभोगभागी ॥

इति । ईश्वरप्रणिधानजतदनुग्रहेण सदैव योगयुक्तः स्यादिति वाक्यार्थः । स्वस्थः परमात्मनिष्ठः । परमात्मार्पितकर्मणां मुख्यतस्तद्योगस्यैव फलत्वौचित्यात् । वक्ष्यमाणं वितर्कजालं वक्ष्यमाणप्रतिपक्षभावनां विनापि परिक्षीणं यस्य सः । संसारबीजानां संस्कारादीनां क्षयमनुदिनमुपलभमानः। अमृतेत्यादेर्जीवन्मुक्तिसुखानुभवितेत्यर्थः । एवंभूतो नित्ययुक्तः स्यादित्यर्थः । न केवलमस्येश्वरेर्पितकर्मण ऐश्वरयोग एव भवति किं तु तद्द्वारा पूर्णत्वादिना जीवतत्त्वसाक्षात्कारोपि। तदुक्तं प्राक् "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च" (यो. सू. १।२९) इति । यज्ञदानदेवद्विजपूजाऽभयदानादेरत्र तपस्यन्तर्भावः । अत्र देवब्राह्मणार्थाहिंसाया अपि त्याज्यत्वोक्त्या प्रकृष्टयोगिनां बाह्यकर्माभावसिद्धिः । नियमानां प्रतिनियतदेशकालाद्यवच्छिन्नतया सार्वभौमत्वासंभवान्महाव्रतत्वं नोक्तम् । यमानां त्वभावरूपतया तदनवच्छिन्नत्वसंभवः । यमनियमयोर्यमानां निवृत्तिरूपत्वेन शक्यसंपादनत्वेन त एव परमहंसानामावश्यकाः । नियमास्तु प्रवृत्तिरूपतया योगान्तरायत्वान्नावश्यकाः ।

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् ।

इति स्मृतेश्च ॥ ३२ ॥

एषामन्तरायैर्विघ्नप्राप्तावुपायमाह—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

विपरीतास्तर्का विचारा येषु ते वितर्का हिंसादयः । यथा हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतं वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति । एवं त्यक्षाम्यहं शौचादिक-

31. A. om. विचारा।.

मिति नियमविषये वितर्कः । एवमासनादिकं त्यक्ष्ये प्राणायामांस्त्यक्ष्य इत्यादिरुत्तराविषयो वितर्कः । एवमुन्मार्गाभिमुखेन हिंसादिविषयेण वितर्कज्वरेणातिज्वलितेन बाध्यमानो योगी वितर्कप्रतिपक्षान्दुःखफलकत्वादीन्विभावयेत् । तद्यथा घोरेषु संसाराङ्गारेषु पुनःपुनरावृत्त्या पापच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः । स खल्वहं तं त्यक्त्वा तान्दुःखदान्वितर्कान् हिंसादीन्पुनराददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति । यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनरादातेति दुःखफलकत्वाचिन्तनेऽस्य तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

इदानीं वितर्कांस्तत्प्रातिपक्षांस्ताच्चिन्तनं चाह—

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

हिंसादय इति वितर्काणां स्वरूपकथनम् । तत्र हिंसा कृता, कारिता परैः क्रियमाणा, साधुसाध्वित्येवमनुमोदितेति त्रिधा । एकैका पुनस्त्रिधा–मांसचर्मादिविषयेण लोभेनापकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन यज्ञाद्यर्थहिंसया निर्दोषो धर्मो भविष्यतीत्येवं मोहेन चेति । यद्यपि मृदुमध्याधिमात्रत्वं हिंसादिविशेषणं सूत्रे तथापि लोभादिमृदुत्वादिनैव तेषां तत्त्वम् । लोभक्रोधमोहाश्च त्रिविधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्येवं सप्तविंशतिर्भेदा हिंसायाः सूत्रोक्ताः । पूर्वपादोक्तन्यायेनान्येऽपि भवन्ति । मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति मृदुस्त्रिधा । एवं मध्याधिमात्रावपीत्येवमेकाशीतिर्भेदाः । तीव्रत्वमतिप्रमाणत्वम् । सा पुनर्मत्स्यानामेवेत्येवं नियमेनैकत्र दिवसे स्थावरस्य वा जङ्गमस्य वान्यतरस्यैव हिंसेत्येवं विकल्पेन स्थावरजङ्गमयोरुभयोरपीत्येवं समुच्चयेनेत्येवं प्राणभृतां हिंसकानां हिंस्यानां चानन्तत्वान्नियमादीनामनन्तप्रकारत्वात्तैरसंख्येया भवति । एवं हिंसायामिवानृतादिष्वपि कृतकारितादिभेदा योजनीयाः । ते च दुःखं चाज्ञानं मोहश्च तावनन्तं फलं येषां तादृशा इति प्रतिपक्षभावनम् । दुःखादिफलकत्वं प्रतिपक्षः ।

ननु कथं हिंसादीनां तत्फलकत्वमिति चेच्छृणु । तत्राधर्मतस्तमःसमुद्रेके सति हिंसकः प्रथमं वध्यवीर्यं बलान्नियमयति संकोचयति यूपनियोजनादिना । ततः शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति । ततो जीवितान्मोचयतीति त्रिधा हिंसा । ततस्त्रिप्रकारं दुःखं हन्ता प्राप्नोति । तथा हि । परस्य वीर्याक्षेपादस्य हन्तुरपि चेतनाचेतनमुपकरणं स्त्रीपुत्रधनादिकं क्षीणवीर्यं कार्याक्षमं भवति । तथा परस्य शस्त्र-

---

15. B. om. यद्यपि.

26. B. reads श्व for यूप.

पातादिना दुःखोत्पादाद्धन्तापि नरकतिर्यक्प्रेतादिषु याम्यशस्त्रादिना दुःखमनुभवति । तथा प्राणवियोजनात्कर्तापि प्रतिक्षणं जीवितात्यये संमोहमयीं रोगमयीं मरणावस्थामापन्नो मरणमिच्छन्नपि दुःखरूपविपाकस्य प्रातिनियतजन्मादिभोग्यत्वात्तदलभमानः कथं कथमपि जीवति । किं चेश्वरांशजीवे द्वेषेणेश्वरस्याप्यस्मिन्द्वेषो भवति पितुरिव दुष्टे पुत्रे । तदुक्तम्—

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । (भ. गी. १६।१९)

इति । यदि तु पुण्यकर्मरूपस्य सुखबीजस्य चित्तभूमावावापे तेन सहावापं गता हिंसा भवेद्यथा धान्यबीजावापे तेन सह तृणबीजावापस्तदा तत्र सुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेत् ।

नन्वहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यस्तस्माद्यज्ञे वधोऽवध इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वैधहिंसातिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात्कथं वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वमिति चेन्न । विध्यर्थप्रेरणयाऽनिष्टाननुबन्धित्वानाक्षेपात् । राजत्वादिप्रापककर्मणां गर्भवासजन्माद्यनर्थहेतुतायाः सर्वसंमतत्वात् । नापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमस्य । पुरुषभेदेन बलवत्त्वस्याव्यवस्थितत्वात् । सर्वमेव दुःखं विवेकिनः (यो. सू.२।१५) इत्युक्तेः । किं च तदाक्षेपेपि यज्ञादिनान्तरीयकहिंसायाः सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः । अपि चावैधहिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिर्वैधहिंसायाः स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्य्वाद्यनिष्टहेतुताबोधकश्रुतिस्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन तासां संकोचः कल्प्येत । अतो युक्तं पुण्यावापगतानां हिंसानामनिष्टहेतुत्वम् । पुण्यावापगतहिंसास्वपि युधिष्ठिरादीनां प्रायश्चित्तश्रवणादिदमेव युक्तम् । वधोऽवध इत्यादिकं तु वधाभासतापरमिति दिक् । एवमनृतादिष्वपि दुःखाज्ञानफलकत्वमसंभावि मरणादिकं विहाय योज्यम् । एवं वितर्काणां नियतमेवमनिष्टं कार्यं भावयन् योगी वितर्केषु न मनो दद्यात् ॥ ३४ ॥

प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हातुमर्हा वितर्का यदास्य योगिनो विषयसांनिध्येप्यप्रसवस्वभावा भवन्ति तदा वितर्कहानिकृतमैश्वर्यं सिद्धिसूचकं यमादिनिष्पत्तिसूचकं भवति । तत्तन्निष्पत्त्यवधारणे च तत्तद्भूमिषु यत्नं विहाय भूमिकान्तरे योगी यत्नमातिष्ठेदित्येतत्प्रतिपादनाय तत्सिद्धीराह—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

प्रतिष्ठा स्थैर्यम् । उक्तवितर्कैरसंस्पर्श इति यावत् । तस्यां सत्यां तत्संनिधिस्थानां सर्वप्राणिनां सर्पनकुलादीनामन्योन्यं वैरत्यागो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणिनां भवतीति शेषः । क्रिया यज्ञादिजो धर्मः । तत्फलं स्वर्गादि । तयो-

---

14. B. reads अप्यवस्थितत्वात् for अव्यवस्थितत्वात्.

राश्रयत्वं सर्वप्राणिनां सत्यप्रतिष्ठस्य वचनाद्भवतीत्यर्थः। धार्मिको भूया इति वचनात्संबोध्यो धार्मिको भवति। स्वर्गं प्राप्नुहीति वचनात्स्वर्गं प्राप्नोति। एवं प्रकारेणास्य वागमोघा सत्या भवति। मनश्च तथा भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिग्भ्यो रत्नोपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषः। यस्य शक्तिविशेषस्य लाभात्प्रतीघातवर्जितान्गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तीर्वर्धयाति तथासिद्धश्च स्वयं ज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधाने समर्थश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

अपूर्वेण देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः संबन्धो जन्म। तस्य कथंता किंप्रकारता। तयोः संबोधः साक्षात्कारः। कोहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्रकारयोर्जिज्ञासा। किंस्विदिदं कथं वेदमिति वर्तमानस्य तयोः सा। के वा भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति भाविनस्तयोः सा। इत्येवं पूर्वापरान्तमध्येषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु स्वजन्मस्वस्य योगिनो जिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण स्वविषयेण ज्ञानेनोपावर्तते विशिष्टा भवति। नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः॥३९॥

अथ नियमसिद्धीराह—

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचाच्छौचस्थैर्याज्जुगुप्सा कुत्सा। अशुचित्वदोषस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत्। स्वाङ्गे पूर्वमल्पजुगुप्सायां मृज्जलाभ्यां मेध्याशनेन च शौचं कुर्वाणो दिने दिनेऽधिककायदोषदर्शी कायेऽप्रीतिमान्भवन्ति। किं च कायस्वभावज्ञो मृज्जलादिभिः क्षालयन्नपि तच्छुद्धिमपश्यन्स्वमपि कायं जिहासुः परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः सुतरां न संसृज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तःशौचस्य सिद्धिमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति शेषः। शुचेः क्षालितमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य चित्तस्यादौ सत्त्वशुद्धिः सत्वोद्रेको भवति। ततः सौमनस्यं प्रीतिः स्वत एवानन्दो जायते। ततोऽविक्षेपादैकाग्र्यम्। तत इन्द्रियजयः। तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

---

15. B. om. स्व before जन्मसु.
21. A. reads स्वभावतः for स्वभावज्ञः.
22. B. reads तम् for स्वम्.

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

संतोषस्तृष्णाक्षयः। तत्स्थैर्यान्नास्त्युत्तमं सुखं यस्मात्तादृशस्य सुखस्य लाभो भवतीत्यर्थः। तृष्णारूपप्रतिबन्धापगमे चित्तस्य स्वाभाविकसत्त्वाधिक्यनिमित्तिका सुखस्वभावता स्वत एवाविर्भवति न तु तत्सुखे विषयापेक्षेति तन्निर्विषयं शान्तिसुखमात्मसुखमित्युच्यते। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य (तै. २।८।११) इति श्रुतेः। ईश्वरस्य पूर्णकामत्वाच्छ्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामक्षयादुभयोरपि वैतृष्ण्यस्य तुल्यतया समानं सुखमिति श्रुत्याशयः। बुद्धेः सत्त्वात्मकतया सुखस्वभावतया जीवेपि नित्यं सुखमिदमेव गीयते। स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वात्। तमसापिहितत्वाच्च न सदाभिव्यक्तिः। संतोषाभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्मृतिः—

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥

इति। कामसुखं विषयजम्। दिव्यं संकल्पमात्रोत्थम्। तृष्णाक्षयसुखं तृष्णाक्षयाभिव्यक्तसुखम्। विदेहकैवल्ये सुखवाक्यानि दुःखनिवृत्त्या गौणानि। ईश्वरेणाविभागात्तत्सुखसाक्षितापराणि वेति दिक्॥ ४२॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

उत्पद्यमानमेव तपोऽधर्मादितामसगुणरूपाशुद्धिरूपाणिमायावरणमलं दूरीकरोति। तदावरणमलापगमाच्च कायसिद्धिरणिमायेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणायेत्यर्थः॥ ४३॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

संप्रयोगो दर्शनम्। द्रष्टुमिच्छाविषया ऋषयो देवाः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्तन्त इति॥ ४४॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरेर्पितसर्वव्यापारस्य समाधेर्योगस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्यया सर्वं देशान्तरदेहान्तरकालान्तरस्थमपीप्सितं ध्येयं यथार्थमेव जानाति। गुरुवाक्यादितः श्रवणमननयोरविपर्ययो भवति। ततोस्य योगिनः प्रज्ञा समाधिकालेपि यथार्थमेव जानाति। न चैवमीश्वरप्रणिधानादेव योगनिष्पत्तावितराङ्गवैयर्थ्यम्। अन्येषामेतत्संपादनद्वारा योगाङ्गत्वात्। अत ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतो योगसाधकत्वं बोध्यम्॥ ४५॥

अथासनमाह—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

---

17. A. B. read अशुद्धरूपाणि कायावरण for अशुद्धिरूपाणिमायावरण.
25. A. om. देहान्तर.

स्थिरं निश्चलं सुखकरं च यत्तदासनम् । आस्यतेनेन प्रकारेणेत्यासनम् । तत्र पद्मासनम्—

अङ्गुष्ठौ संनिबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥ १ ॥

इति ।

एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरौ च संस्थितः ॥
इतरस्मिंस्तथा पादं वीरासनमुदाहृतम् ॥ २ ॥

अस्यैवार्धमर्धासनमुच्यते ।

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलः ।
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥ ३ ॥
जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ ४ ॥

दण्डासनमुपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य दण्डवच्छयनम् । सोपाश्रयं योगपट्टयोगेनोपवेशनपूर्वकं जानुप्रसारितबाहोः शयनम् । क्रौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदने तेषामुपविष्टानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्ये । जान्वोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवाणामवक्रभावेनावस्थानं समसंस्थानम् । स्थिरसुखं च सूत्रोक्तम् । यथासुखमिति तदर्थः । यावन्त्यो जीवजातयस्तेषां यादृशान्युपवेशनानि तावन्त्यासनानीति संक्षेपः ॥ ४६ ॥

आसनस्थैर्योपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

आसनस्थैर्यं भवतीति शेषः । प्रयत्नोपरमे सति कम्परूपाङ्गमेजयाभावात्स्थिरं भवत्यासनम् । बहुव्यापारोत्तरं क्रियमाणमासनमङ्गकम्पनान्न स्थिरम् । बहुव्यापारोत्तरमप्यनन्ते पृथिवीधारिणि स्थिरे शेषनागे समापन्नं तद्धारणया तदात्मतापन्नं चित्तमासनस्थैर्यं निष्पादयति । तच्च तदनुग्रहात्सजातीयभावनाददृष्टवशाद्वेत्यन्यदेतत् ॥ ४७ ॥

आसनप्रतिष्ठायां सिद्धिमाह—

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वंद्वैरासनजयान्नाभिभूयते ॥ ४८ ॥

क्रमप्राप्तं प्राणायाममाह—

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

---

11. A. reads महासनम् for भद्रासनम्.

सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमनमन्तः प्रवेशः श्वासः । कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसरणं प्रश्वासः । तयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इत्यर्थः । स्वाभाविकश्वासप्रश्वासयोरभाव इति यावत् । स च रेचकपूरककुम्भकेषु सर्वेष्वेवानुगतः । तत्र प्रथमभूमिकायां त्रयाणां पौर्वापर्येण सहानुष्ठानम् । अत एव त्रिभिर्मिलित्वैकः प्राणायाम इत्युक्तम्

प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेचपूरककुम्भकैः ।

इति । पश्चात्तु—

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोयमित्युक्तः सर्वैः केवलकुम्भकः ॥

इत्युक्तः केवलकुम्भकरूपोपि स इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

तस्यावान्तरभेदानाह—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः॥ ५० ॥

यत्र गतिविच्छेदरूपे प्राणायामे प्रश्वासेन रेचनेन यो गत्यभावः स बाह्यवृत्तिः प्राणायामो रेचको नाम । यत्र श्वासेन पूरकेण गत्यभावः स आभ्यन्तरवृत्तिः प्राणायामः पूरकनामा । यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोरभ्यासनिरपेक्षात्सकृत्प्रयत्नादभावः स स्तम्भवृत्तिः कुम्भकनामा । शुद्धकुम्भकरूपस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्यावृत्तये सकृत्प्रयत्नादिति । कुम्भके हि यथा तप्त उपले न्यस्तं जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा बाह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोरपि युगपद्गत्यभावेन संकोचरूपः स्तम्भो भवतीति ।

एवं त्रिविधोप्यसौ देशेन परिदृष्ट एतावता देशेन रेचकादिः कर्तव्य इत्येवं संधारितः । तद्यथा । नासाग्रात्प्रादेशद्वादशाङ्गुलहस्ताद्यन्यतमपरिमितो बाह्यदेशो रेचकस्य विषयः । स चेषीकातूलादिक्रियया निश्चेयः । पूरकस्य चापादतलमस्तकमाभ्यन्तरो विषयः । स च पिपीलिकास्पर्शसदृशस्पर्शेन निश्चेयः । कुम्भकस्य तु रेचकपूरकयोर्बाह्याभ्यन्तरदेशौ समुच्चितौ विषयः । उभयत्रैव प्राणस्य विलयात् । स च तूलस्य क्रियाया उक्तस्पर्शस्य वानुपलब्ध्या निश्चेयः । तथा कालेन परिदृष्टः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्न एतावद्भिः क्षणै रेचकादिः कार्य इत्येवं नियमितः । निमेषावच्छिन्नकालस्य चतुर्थो भागः क्षणः । तथा संख्यापरिदृष्टो मात्राणां द्वादशादिसंख्याभिरवधारितः । यद्यपि संख्याभिरपि कालनियम एव तथापि प्रकारभेदाद्भेदः । यत्र हि शङ्खध्वन्यादिना कालनियमः क्रियते स कालपरिदृष्टः । यत्र वक्ष्यमाणमात्रासंख्याभिः कालनियमः क्रियते स संख्यापरिदृष्ट इति । तत्र मात्रा निमेषोन्मेषावच्छिन्नः

---

6. A. B. read रेचक for रेच.
18. B. om. हि.

कालो लघ्वक्षरावच्छिन्नो वा स्वजानुमण्डलं त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नो वा श्वासक्रियावच्छिन्नो वा। प्रणवोच्चारणावच्छिन्नकाल इत्यन्ये ।तत्र त्रयोपि द्वादशमात्रावच्छिन्ना इत्यधमः पक्षः। षोडशमात्रावच्छिन्नः पूरकः। चतुःषष्टिमात्रावच्छिन्नः कुम्भकः। द्वात्रिंशन्मात्रावच्छिन्नो रेचक इति वसिष्ठसंहितायाम्। तेषु क्रमेणाकारोकारमकारमूर्तीनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां ध्यानमप्युक्तं तत्रैव। तदुक्तं भाष्ये–एतावद्भिः षोडशादिभिर्मात्रारूपैर्निमेषोन्मेषणादिभिः पूरकाख्यश्वासप्रवेशरूपः प्रथम उद्घातः। प्रथमं वायोरुद्धननं गतिनिरोधः। एवं प्रथमोद्घातनिगृहीतस्य स्तम्भितस्य वायोश्चतुःषष्ट्यादिमात्रावच्छिन्नः कुम्भको द्वितीय उद्घातः। एवं तृतीयो द्वात्रिंशदादिमात्रावच्छिन्नोर्थाद्रेचकः। अत्र भाष्ये प्रथमादिशब्दैः पूरकादित्रये क्रमवचनात्सौत्रः पाठक्रमोनुष्ठाने नादर्तव्य इत्युक्तम्। अत एव पूरककुम्भकरेचक इत्येवानुष्ठानक्रमः शिष्टानां विकल्पो वा। एवं मृदुमध्यतीव्रभेदा अप्यस्य द्रष्टव्याः। त्रिष्वपि द्वादशमात्रो मृदुः। त्रिष्वपि चतुर्विंशतिमात्रो मध्यः। त्रिष्वपि षट्त्रिंशन्मात्रस्तीव्र इति कौर्मे। षट्त्रिंशन्मात्रो मन्दस्तद्द्विगुणो मध्यस्त्रिगुणस्तीव्र इति मिश्राः। एवं संख्यावृद्ध्या तीव्रतरत्वाद्यप्युन्नेयम्।

अत्र देशकालसंख्याभिः परिच्छेदे ऐच्छिको विकल्पो न तु समुच्चयः। समुच्चयानुष्ठाने तु फलभूमेति बोध्यम्। सोयं पूरकरेचककुम्भकरूपो देशकालाद्यवधारणैरभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवति। अभ्यासेन कालवृद्ध्या दीर्घकालव्यापित्वेन दीर्घो भवति। वायुसंचारस्यातिसूक्ष्मतया सूक्ष्मश्च भवति। दीर्घसूक्ष्म इति कर्मधारयः। अभ्यस्त इति चार्थाक्षिप्तम् ॥ ५० ॥

एवं रेचकपूरककुम्भकरूपं भेदत्रयमुक्त्वा प्राणायामस्य चतुर्थभेदमाह—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्याभ्यन्तराविषयौ बाह्याभ्यन्तरवृत्ती पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ। तयोराक्षेपी तावतिक्रम्य स्वयमेव वर्तमानः। एवंभूतो यः प्राणायामः केवलकुम्भकरूपः स चतुर्थ इत्यर्थः। तथा हि। यो बाह्यविषयो रेचको देशकालसंख्याभिरादौ परिदृष्टः पश्चाच्च देशादिभिः सहैवाक्षिप्तोऽतिक्रमितो भवति। सूत्रे देशवाचकोपि विषयशब्दः कालसंख्ययोरप्युपलक्षणः। तथाभ्यन्तरविषयः पूरकोपि देशादिभिरादौ परिदृष्टः पश्चाद्देशादिभिः सहैवाक्षिप्तो भवति। स द्विविधोपि दीर्घसूक्ष्म-

---

2. A. C. read प्रश्वास after श्वास.

5. B. reads उकारमकाराकार for अकारोकारमकार.

7. A. reads उद्घातात् for उद्घात.

10. A. reads त्रय for त्रये.

27. A. reads उपलक्षणम् for उपलक्षणः.

श्चिरकालदेशादिभिरभ्यस्तस्तत्पूर्वकस्तदुभयाक्षेपपूर्वकः । उभयमाक्षिपतीति यावत् । पूर्वपूर्वभूमिकाजयात्कालक्रमेण न तु शीघ्रमुत्पद्यमान उभयोः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदश्चतुर्थः प्राणायामः । स्तम्भवृत्त्याख्यो मिश्रकुम्भकरूपकस्तृतीयप्राणायामस्तु विपर्ययेण देशकालसंख्यारूपेणानालोचितोनवधारितः सकृदारब्धोभ्यासबाहुल्यं विनैवोत्पद्यमानश्च देशकालसंख्याद्यवधारितो दीर्घसूक्ष्मश्च भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः । चतुर्थस्तु रेचकपूरकयोर्देशाख्यविषयावधारणानन्तरं क्रमिकभूमिजयाद्धेतोः पूरकरेचकाक्षेपपूर्वकगत्यभाव इत्ययं चतुर्थः प्राणायामस्तृतीयाद्विशेषो विशिष्टः । किं च तृतीयो नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराले वर्तत इति न तदतिक्रमी । वसिष्ठसंहितायाम्—

प्रस्वेदं जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोधमः ।
मध्यमः कम्पनात्प्रोक्त उत्थाने चोत्तमो भवेत् ॥ १ ॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तरसंभवः ।
निःश्वासोच्छ्वासकौ देहे स्वाभाविकगुणावुभौ ॥ २ ॥
तथापि नश्यतस्तेन प्राणयामोत्तमेन हि ।
तयोर्नाशसमर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥ ३ ॥
केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ४ ॥

इति । आकाशगमनशक्त्याविर्भावेण कामगत्वादिकमपि स्यादित्यर्थः । तथा

जपध्यानयुतो गर्भी त्वगर्भस्तद्विवर्जितः ।

इत्यन्यत्र । तत्रेश्वरगीतायां सव्याहृतिका सप्रणवा गायत्री सशिरस्का त्रिर्जप्येत्युक्तम् । त्रिष्वेकैकवारमित्यर्थः । प्रणवो जप्य इत्यन्यत्र ॥ ५१ ॥

अथ प्राणायामस्य व्यापारं तत्सिद्धिसूचकमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः प्राणायामाभ्यासादस्य योगिनो विवेकज्ञानावरकं कर्म क्षीयते । ज्ञानावरकत्वं चास्य पूर्वाचार्यैरुक्तं रागरूपमहामोहप्रचुरेणेन्द्रजालतुल्येन शब्दादिविषयेण प्रकाशशीलं बुद्धिसत्त्वमावृत्य कर्मैवाकार्ये संसारहेतुव्यापारे नियुङ्क्त इति । तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारस्य निबन्धनं प्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलं प्रकाशावरणाक्षमं भवति । प्रतिक्षणमपचीयते च । तदुक्तं–तपो न परं प्राणाया-

---

9. B. reads अतिक्रमः for अतिक्रमी.
15. C. reads नाशे for नाश.
16. B. reads रेचक for रेच.
18. A. C. read भावेन for भावेण.

मात्ततो विशुद्धिर्मलानां पापाख्यकारणाभावान्मलरूपतमसां तत्कार्यविपर्ययाणां चापगमो ज्ञानदीप्तिश्चेति । यद्यपि तप एव पापनाशकं तथापि ज्ञानावरकपापक्षये प्राणायामः श्रेष्ठः । अत एव पूर्वपादे उत्तमाधिकारिणः प्राणायाम एव साधनमुक्तम् ॥ ५२ ॥

अन्यच्च भवतीत्याह—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव मनसो धारणासु योग्यता भवति । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य (यो. सू. १।३४) इति पूर्वपादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यतारूपस्थितिहेतुत्ववचनात्तत्रापि पूरकादित्रयात्मक एव प्राणायामो ग्राह्य इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

अथ प्रत्याहारमाह—

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियाणां स्वस्वविषयासंप्रयोगकाले चित्तस्वरूपानुकारितेव या भवति स प्रत्याहार इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले चक्षुरादीनि ध्येयवस्त्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराणीव भवन्ति न स्वातन्त्र्येण मनसैकीभूय विषयान्तरं संकल्पयन्ति । तथा चित्ते निरोधोन्मुखे प्रयत्नान्तरं विनैव तानि निरुद्धानि भवन्ति । अतस्तस्य तानि चित्तानुकारीणि । अजितेन्द्रियस्य तु तानि तदानीमपि रूपादिषु मनसैव धावन्ति । अतश्चित्तमेव तेषामिन्द्रियानुकारि ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य द्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इति स्मृतेः । अजितेन्द्रियस्यापि तानि विषयभोगकाले चित्तानुकारीणीत्यतो "विषयासंप्रयोग" इति । ध्यानकाले चाक्षुषादितुल्या वृत्तिश्चित्तस्यैव भवति न तु चक्षुरादीनाम् । तेषां तु तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रम् । अत "इव" इति । केन लक्षणेन तदनुकारो ज्ञेय इति चेच्छृणु । चित्तस्य वृत्तिनिरोधकाले तद्वत्स्वयमेवेन्द्रियाणि निरुद्धवृत्तिकानि भवन्ति न त्वितरे य इन्द्रियजया उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणास्तेषु सत्स्वपि यथा स्वनिरोधार्थं प्रत्याहाररूपमुपायान्तरमपेक्षन्ते तथा प्रत्याहारे सति स्वनिरोधाय चित्तनिरोधातिरिक्तं न प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते । एवं चेदमेव तत्कार्यत्वात्तल्लक्षणम् । कालादिव्यावृत्तये प्रयत्नकृतमिति । तत्र दृष्टान्तो यथा मधुकरराजमुत्पतन्तं मक्षिका अनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथा चित्तस्य विषयाभिमुख्ये तान्यपि विषयेषूत्पतन्ति तस्य निरोधे च निरुद्धानीति । एवं च प्रत्याहार इन्द्रियधर्मः ॥ ५४ ॥

अथ प्रत्याहारस्य योगे द्वारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह—

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमो जयो भवतीत्यर्थः । तत्र परमजयज्ञानायानेकप्रकारा जया उच्यन्ते । शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजयः । व्यसनं सक्तिर्येन शास्त्रविरुद्धेपि विषयभोग इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यति निरस्यत्येनं श्रेयस इति व्युत्पत्तेः । एवं च शास्त्राविरुद्धा प्रतिपत्तिरिष्टभोगा न्याय्या इति केचित् । इन्द्रियशब्दादिविषययोः संप्रयोगः स्वेच्छया न तु तत्पारतन्त्र्येणेत्येष इन्द्रियजय इत्यन्ये । रागद्वेषनिमित्तकसुखदुःखादिशून्यः शब्दादिज्ञानरूपो विषयभोग इन्द्रियजयः । आभिमानिकसुखदुःखशून्य इति यावदिति परे । चित्तैकाग्र्याद्धेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपत्तिर्वृत्तिनिरोधस्तद्योग्यतैवेन्द्रियजय इति जैगीषव्यः। एतदुक्त एव परमो जयः । उक्तेषु त्रिषूत्तरोत्तरमुत्कर्षेपि तावन्मात्रैरिन्द्रियवृत्त्यनिरोधान्न तेषु परमत्वम् । एवं चायमेव पूर्वसूत्रोक्ताचित्तानुकारस्य फलं लक्षणं च। एतदभावेनैव सौभर्यादीनां योगभ्रंशः श्रूयते । एवं ज्ञानसाधनमुखेन बहिरङ्गाणि यमादिप्रत्याहारान्तानि पञ्च योगाङ्गान्युक्तानीति शिवम् ॥ ५५ ॥

इति सांख्यप्रवचने पातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥

---

6. U. reads भोगो न्याय्यः for भोगा न्याय्या.

योगसूत्रवृत्तिः

तृतीयो विभूतिपादः ।

अथ धारणामाह—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविशेषे चित्तस्य बन्धस्तदैकाग्र्यं सा धारणेत्यर्थः । तथा हि । नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्धस्थे ज्योतिषि नासिकाग्र इत्येवमादिदेशेषु बाह्ये वा विषये चन्द्रसूर्याग्न्यादावीश्वरदेवतादिध्यानदेशे चित्तस्य वृत्तिमात्रेण न तु ध्येयकल्पनया बन्धो धारणेति । तदुक्तम्—

प्राग्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु ॥
किंचित्तस्मात्परास्मिंश्च धारणा दश कीर्तिताः ।

इति । मुखे जिह्वाग्रे । परस्मिन्निति मूर्ध्न उपरि द्वादशाङ्गुलमिते देशे । लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखावदवस्थानात् । अवहितैस्तावत्पर्यन्तं लिङ्गशरीरानुगतोष्मोपलम्भात् । राज्ञः सिंहासनवदेतानि नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानानि । वृत्तिमात्रेणेत्युक्तेर्ध्यानादिव्यावृत्तिः । यस्य त्वादावेवेश्वरानुग्रहादपरिच्छिन्नतया जीवेश्वरयोगो भवति तस्य नैतद्धारणोपयोगः । तस्य हि सैव धारणा । धारणासामान्ये द्वादशप्राणायामपरिच्छिन्नकालावच्छिन्नत्वं विशेषणम् । अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणापत्तेः ॥ १ ॥

अथ तत्साध्यं ध्यानं लक्षयति—

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तत्र देशे ध्येयचतुर्भुजमूर्त्याद्यालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता प्रत्ययान्तरापरामृष्टः सदृशः प्रवाहः स ध्यानमित्यर्थः । एतद्द्वादशधारणापरिच्छिन्नकालावच्छिन्नं तावत्कालावच्छिन्नं जीवेश्वरविषयं वा पूर्ववत् ॥ २ ॥

अथ तत्साध्यं समाधिमाह—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

मात्रपदं स्वरूपशून्यमिवेत्यनेन विवृतम् । ध्यानमेव यदा ध्येयाकारेणैव साक्षिणि निर्भासते चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशेनाहमिदं चिन्तयामीत्येवंप्रत्ययाकार-

---

3. C. reads देशे for देश.

22. A. reads अवच्छिन्नजीव for अवच्छिन्नं जीव.

T

वृत्त्यन्तरानुदयाद्वृत्त्यशांभानाद्वा प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव भवति तदा समाधिरित्युच्यते । वस्तुतो ध्यानस्वरूपस्य सत्त्वादिवेति । इदं च लक्षणं पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशघटितत्वेनापरिच्छिन्नसमाध्यव्यापकम् । अतोऽर्थमात्रावभासनं चिन्तनमित्येवं समाधिसामान्यलक्षणम् । समाधिर्ध्यानिद्वादशगुणितकालावाच्छिन्नो द्रष्टव्यः ।

अस्य समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गिनः संप्रज्ञातयोगादयं भेदो यदत्र चिन्तारूपतया निःशेषतो ध्येयस्वरूपं न भासते, संप्रज्ञाते तु साक्षात्कारेण समाध्यविषया अपि विषया भासन्त इति । एवं च साक्षात्कारयुक्तैकाग्र्यकाले संप्रज्ञातयोगोऽन्यदा तु समाधिमात्रमिति विभागः ॥ ३ ॥

ध्यानादित्रयस्य संज्ञाविशेषमाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एतद्ध्यानधारणासमाधिरूपं त्रयमेकविषयं चेत्तदा संयम इति तान्त्रिकी संज्ञा । एषामष्टानामङ्गानां फलं संप्रज्ञातयोगस्तद्द्वाराऽसंप्रज्ञातयोगश्चेति बोध्यम् ॥ ४ ॥

संयमानुष्ठानविशेषे फलविशेषमाह—

तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्स्थैर्यात्समाधिप्रज्ञाया आलोको दीप्तिर्वृद्धिः क्रमेण भवति । यथा यथा च संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदी भवति । वैशारद्यं च सूक्ष्मव्यवहितार्थानां प्रत्यक्षीकरणसामर्थ्यम् ॥५॥

संयमानुष्ठाने विशेषमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितस्थूलादिपूर्वपूर्वभूमेरनन्तरा याः सूक्ष्मसूक्ष्मतराद्युत्तरा भूमयस्तासु विनियोगः कार्यः । न च क्रमेण भूमिकारोहे मानाभावः । प्रान्तभूम्यपेक्षयाऽधरा भूमिरजिता येन तस्य योगिनोनन्तरां भूमिं विलङ्घ्य व्यवहितोत्तरभूमिषु संयमलाभाभावात् । धनुर्धरादिषु स्थूलवेधानन्तरमेव सूक्ष्मवेधादिदर्शनात्सोपानारोहणादिक्रमेणैवारोहादिदर्शनादन्यथाधःपातात् । संयमालाभे च कुतः प्रज्ञाऽऽलोकस्तत्तद्भूमिषु स्यात् ।

स्थित्यर्थं मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
तत्र तन्निश्चलीभूतं सूक्ष्मेपि स्थिरतां लभेत् ॥

---

4. A. reads इत्येवम् for इत्येव.

18-9. B. reads विशारदा for विशारदी.

इति स्मृतेः । अयं च क्रम औत्सर्गिकः । ईश्वरप्रसादादेव जितप्रकृतिपुरुषादिविवेकभूमिकस्य नाधरभूमिषु "प्रत्यये परचित्तज्ञानम्" (यो. सू. ३।१९) इत्याद्यागामिसूत्रबोध्येषु परचित्तज्ञानादिषु पिण्डादिस्थूलेषु वा संयमः । फलाभावात् । अधरभूमिसंयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहस्येश्वरानुग्रहादेव प्राप्तत्वात् । न चौत्सर्गिकक्रममुल्लङ्घ्य कथमुत्तरभूमावादावेव संयमारम्भः । युञ्जानेनादौ सर्वोत्कृष्टभूमौ संयममारभ्य तस्यां स्वस्यायोग्यतामनुभूयैवाधराधरभूमिषु योग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वात् । न चेयमस्या अनन्तरा भूमिरिति कथं निश्चेयम् । योगबलेनैव निश्चयात् । तदुक्तम्—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥

इति । अप्रमत्तः सिद्धावनलंपदः ॥ ६ ॥

आवश्यकत्वबोधनाय योगाङ्गेषु विशेषमाह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधिरूपं त्रयं संप्रज्ञातयोगस्यान्तरङ्गं यमादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः । एवं ज्ञानस्याप्येतत्त्रयमन्तरङ्गम् । अन्तरङ्गत्वबीजं तु ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपे संप्रज्ञाते ध्येयसंयमस्य विषयान्तरासंचाररूपत्वात्साक्षात्कारणत्वम् । एवं ध्येयसाक्षात्कारेपि विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा साक्षादेव कारणत्वम् । प्रत्याहारान्तपञ्चकस्य तु चित्तस्थैर्यद्वारा परंपरयैवोभयत्र कारणत्वमिति । यस्य तु प्राचीनकर्मवशात्स्वत एव चित्तं संयमशीलं तस्य नास्तीतराङ्गापेक्षा । यथा जडभरतशिशुपालादेः । अत एव तेषां प्रधानसमाधिविघ्नतया बाह्यकर्मत्यागोपि । यत्तु

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ (ई. ११)

इति श्रुत्यादौ ज्ञानकर्मणोः साहित्यमुक्तं तदङ्गाङ्गिनोरौत्सर्गिकं सहानुष्ठानमभिप्रेत्य, न तु मोक्षे तुल्यवत्समुच्चयमभिप्रेत्य । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यनेन ज्ञानविप्लवनिवृत्तिरूपमृत्युतरणद्वारैव कर्मणो विद्यया मोक्षे जननीय उपयोगावगमात् ।

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।
ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥

---

3. A. C. read विराडादि for पिण्डादि.
11. B. reads अलम्पटः for अनलंपदः.
16. B. C. read संचार for असंचार.
25. B. reads पदेन for अनेन.
26. A. reads अनिवृत्ति for निवृत्ति.

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षाज्ज्ञानयोगादपि मोक्षासिद्धेः । अङ्गत्वं तु पूर्वजन्मानुष्ठितकर्मणामपि जडभरतादिषु प्रसिद्धमिति दिक् ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयमपि निर्बीजस्यासंप्रज्ञातस्य योगस्य बहिरङ्गम् । विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परंपरया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावात् । पूर्वोक्तविदेहप्रकृतिलयानां देवविशेषाणामौत्पत्तिकज्ञानवैराग्याणां संयमाभावेपि दैनंदिनप्रलयादावसंप्रज्ञातस्योदयात् । योगनिद्रां यदा विष्णुः (मार्क. सप्तशती १।६७) इत्यादिस्मृतेः ॥ ८ ॥

अथाङ्गसमाधिकालिकचित्तपरिणामापेक्षया योगद्वयकालिकनिरोधावस्थचित्तक्षणेषु गुणानां वृत्तस्य व्यापारस्याप्यास्थिरत्वात्त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य परिणामावश्यकत्वेन जायमानः परिणामः कीदृशस्तत्राह—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातोपि व्युत्थानम् । निरोधश्च योगद्वयसाधारणः । अन्यथा संप्रज्ञातनिरोधस्य परिणामाकथनान्न्यूनतापत्तेः । व्युत्थानसंस्कारा अपि चित्तधर्माः । एवं निरोधसंस्कारा अपि तद्धर्माः । तत्राद्यानामभिभवः क्रमेण ह्रासो दाहः । निरोधसंस्काराणां च प्रादुर्भावः क्रमेण वृद्धिः । एतौ निरोधकालिकश्चित्तस्य परिणामः । स च निरोधक्षणाचित्तान्वयः । प्रत्येकं निरोधक्षणेष्वेकस्मिन् स्थिरे चित्तेऽन्वयो यस्य । अनेन चित्तस्थैर्यं प्रतिक्षणमीदृशः परिणामश्च लब्धः । यद्यपि निरोधो न संप्रज्ञाते संस्कारजनकस्तथापि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्कार एव तथोक्तः । ननु तन्तुनिरोधेन पटनिरोधवद्वृत्तिनिरोधेनैव तत्कार्यसंस्काराणामपि निरोधोपपत्तौ किं व्युत्थानसंस्काराभिभवस्य पृथगुक्त्येति चेन्न । संस्काराणां वृत्तिरूपप्रत्ययानुपादानकत्वेन तन्निरोधेन तेषां निरोधाभावात् । न हि निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशः । तस्माद्वृत्तिनिरोधेपि तत्संस्कारनिवृत्तौ कारणं निरोधसंस्कारप्रचयरूपं पृथगेवापेक्ष्यमिति दिक् ॥ ९ ॥

अथ निरोधसंस्कारे प्रमाणमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निश्चलनिरोधधारया वहनं निरोधसंस्काराभ्यासपाटवादेव भवति । तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानजसंस्कारेण निरोधसंस्काराभिभवादित्यर्थः ॥ १० ॥

---

2. B. C. om. प्र before सिद्धम्.

23. B. reads निरोधने for निरोधेन.

इदानीं निरोधरूपयोगद्वयपरिणामापेक्षया विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणाममाह—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता विक्षिप्तता चित्तधर्मः । तस्याः प्रतिक्षणं क्षयस्तिरोभावः । एकाग्रताया एकमात्रविषयताया उदय आविर्भावः । मुख्यक्षयोदययोरत्यन्तोच्छेदनिष्पत्तिरूपयोरेकदा न भवनं किं तु क्षणक्रमेणैवेत्यतो ह्रासवृद्धिरूपतिरोभावाविर्भावावुक्तौ । चित्तस्य धर्मित्वेनानुगमात्तौ चित्तधर्मावुक्तौ । एतौ समाधिकालिकचित्तपरिणामः । धर्मद्वारा धर्मिण एव परिणामादित्यर्थः । तदिदं चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाल उपजनकाले चानुगतं यत्समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणाम इत्याशयः ॥ ११ ॥

इदानीं समाहितचित्तस्य परिणाममाह—

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

ततो विक्षिप्ततायाः सर्वात्मना क्षयोत्तरं शान्तोदितावतीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्ययावेकाकारौ प्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताकालीनः परिणाम इत्यर्थः । सजातीय एकैकः प्रत्ययो नश्यत्यन्योन्य उत्पद्यत इत्येवं परिणाम इत्याशयः । तदुक्तं भाष्ये " समाध्यारूढचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाहितं चित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव धारावाहिकैकाग्रसंतानमा समाधिभ्रंशात्सोयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः " इति । समाध्यारूढेत्यनेनोक्तसमाधीयमानाचित्तपरिणामाद्भेदो दर्शितः ॥ १२ ॥

इदानीं वैराग्याग्निप्रज्वालनाय "परिणामत्रयसंयमात्" (यो. सू. ३।१६) इत्यागामिसूत्रोपोद्घातसंगत्या चित्तवदेवान्येष्वपि परिणामानतिदिशति—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोवस्थापरिणामश्चोक्तो ज्ञेयः । भूतेन्द्रियेष्वेत एव परिणामा न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्याशयेन प्रकृत्यादिष्विति नोक्तम् । तेन प्रकृत्यादिषु तत्त्वान्तरपरिणामवदेतेपि बोध्याः ।

---

22. B. reads ज्वलनाय for ज्वालनाय.

ननु चित्तपरिणाम एव पूर्वसूत्रेपूक्तो न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणाम इति चेच्छृणु । व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावावेव चित्ते धर्मिणि धर्मपरिणामः प्रथमसूत्रेणैवोक्तः । अवस्थितधर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वात् । यद्यपि तत्सूत्रे तत्संस्कारयोरेव तावुक्तौ तथापि कारणं विना कार्यासंभवात्तयोरपि तावर्थत उक्तावेव । धर्मश्च द्रव्यं गुणो वेत्यन्यत् । एवं तत्रैव सूत्रेभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्यां धर्मस्य लक्षणपरिणामोप्युक्तः। अतीततावर्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वात् । अनागतत्ववर्तमानत्वातीतत्वानि च क्रमेण संबन्धादध्वतुल्यतयाध्वेत्युच्यन्ते । तथा धर्मधर्मिणोर्धर्माणां चान्योन्यं व्यावर्तकतया लक्षणशब्देन च । तत्र निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः । स खलु निरोधः प्रादुर्भावकालेऽनागतलक्षणरूपं प्रथमाध्वाख्यं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्राप्तः । सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वोपपत्तये च धर्मत्वमनतिक्रान्त इत्युक्तम् । स्वरूपेण स्थितस्य धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामव्यवहारात् । वर्तमानत्वप्राप्तौ चास्य स्वरूपेणोपलब्धिः । अत्राप्यतीतानागताभ्यां न विमुक्तः । असदुत्पादसद्विनाशयोः प्रतिषेधात् । एषोस्य द्वितीयोध्वाख्यः । अस्मिन्नेव समये व्युत्थानस्यातीतलक्षणस्तृतीयोध्वा । ततः पुनर्व्युत्थानं जायमानं वर्तमानलक्षणाध्वानं प्रपद्यतेऽनागतलक्षणं प्रथमाध्वाख्यं हित्वा । तच्च व्यक्त्यन्तरमेव । अतीतव्यक्तेः पुनरनुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तावर्थक्रियारूपो व्यापारो भवंत्यस्यामवस्थायां निरोधस्यातीताख्यस्तृतीयोध्वा । एवं पुनर्निरोधः पुनर्व्युत्थानमित्यपवर्गपर्यन्तं परिणामचक्रमावर्तते ।

एवं तेषामवस्थापरिणामः प्रशान्तवाहिता संस्कारात् (यो. सू. ३।१०) इति सूत्रोक्तो दृश्यते । तत्रावस्था घटस्य नवपुराणत्ववत्संस्कारस्य बलवत्त्वदुर्बलत्वरूपौ वृद्धिह्रासौ न तूत्पत्तिविनाशौ । लक्षणपरिणामाद्भेदानुपपत्तेः । लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिनाऽवस्थापरिणाम इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्र निरोधक्षणेषु निरोधसंस्काराणां बलवत्त्वं व्युत्थानसंस्काराणां दुर्बलत्वमित्येष धर्माणामवस्थापरिणामः । द्रव्यस्य ह्रासवृद्धिवद्गुणानामपि तौ । रूपादीनामपि वृद्धिह्रासदर्शनात् । रूपभेदकल्पने गौरवात् । तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च । ज्ञानेच्छादीनां द्विक्षणस्थायित्वेपि द्वितीयक्षणे वर्तमानलक्षणावस्थापरिणामो भवात । क्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वात । सर्ववस्तूनां प्रतिक्षणपरिणामस्य

---

2. A. om. धर्म before परिणामः.
9. A. om. च after शब्देन.
10. B. reads कालः for काले.
10. A. O. read प्रथमम् for प्रथम.
11. A. om. धर्मपरिणामत्वोपपत्तये.

वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेश्च । एतेनोत्तरवृत्तिविशेषगुणस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वेनैकाग्रतादशायां ज्ञानस्य बहुक्षणावस्थायित्वाच्च तस्य नावस्थापरिणामसंभव इत्यपास्तम् ।

तत्र धर्मिणां धर्मैः परिणामो धर्माणां त्र्यध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिरिति बोध्यम् । यद्यप्यवस्थानामपि बाल्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति तथाप्युक्तक्रमे नानुपपत्तिः । अतीतानागतलक्षणयोर्वर्तमानलक्षणस्य नवपुराणत्वादिवच्छीघ्रभविष्यत्ताविलम्बभविष्यत्तादिरूपा अवस्था अनुमीयन्ते । सत्त्वादिवद्गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेः । एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं क्षणमपि गुणवृत्तं सत्त्वादिव्यापारो नावतिष्ठते । किं तु प्रतिक्षणं परिणामं जनयत्येव । गुणानां चाञ्चल्यस्वभावत्वात् । यतः प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यतेऽतो गुणस्वभावतैव सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वाचार्यैरिति दिक् । गुणत्वं च परस्य भोगापवर्गहेतुत्वम् ।

एवं भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदमाश्रित्य त्रिविधः परिणामो ज्ञेयः । तद्यथा-पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिर्धर्मपरिणामस्तेषां च धर्माणां वर्तमानतातीतते लक्षणपरिणामो लक्षणानां च त्रयाणामपि बाल्ययौवननवपुराणत्वादिरवस्थापरिणाम इति । एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य च वर्तमानतादिलक्षणस्तस्य च रत्नाद्यालोचने स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणाम इति ।

न च त्रयोऽपि कथम् । भूतेन्द्रियेषु तेषु धर्मिषु धर्ममात्रपरिणामादिति वाच्यम् । परमार्थतः सर्वेषां धर्मिपरिणामत्वात् । धर्माणां धर्मिस्वरूपादत्यन्तमनतिरेकात् । धर्मादिद्वारा च धर्मिविक्रियैवावान्तरभेदैः प्रपञ्च्यत इति बोध्यम् । न च प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकत्वप्रसङ्गः । धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीतानागतवर्तमानेष्वध्वसु धर्मिणो धर्मान्यथात्वरूपभावान्यथात्वस्यैव जननेन द्रव्यान्यथात्वाभावात् । स्वरूपान्यथात्वे हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकत्वापत्त्या प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । अतो नोक्तरीत्या भावान्यथात्वम् । यथा स्वर्णभाजनस्य भित्त्वान्यथा क्रियमाणस्य भाजनतादिरूपधर्मापाये कटकादिधर्माभिव्यक्तिरूपभावान्यथात्वमेव न तु सुवर्णान्यथात्वम् । प्रत्यभिज्ञाबलेन स्वर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगतस्य सिद्धेः । तत्सामान्यं चावयविरूपो धर्मीति । न चावयवसंयोगनाशात्पूर्वस्वर्णव्यक्तेर्नाश एव । प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति वाच्यम् । प्रतिक्षणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागावश्यकत्वेन सर्ववस्तूनां क्षणिकतापत्तेः । जात्यैव सर्वत्र

21. B. C. read आन्तर for अवान्तर.
26. B. reads अपाय for अपाये.

प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ घटादीनामपि तथा स्थैर्यानुपपत्तेश्च । तस्माद्विजातीयोऽवयवविभाग एव द्रव्यनाशहेतुरिति न दोषः ।

तत्र धर्मपरिणामस्वीकारे बौद्धः प्रत्यवतिष्ठते । धर्मी धर्मेभ्यो नातिरिक्तः । पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणोनातिक्रमेण कूटस्थत्वापत्तेः । धर्मिणो धर्मेष्वन्वयित्वे हि पूर्वापरसकलावस्थाभेदेष्वनुगततयाऽतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गेन धर्मी कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत् । चितिशक्तिवन्नित्यत्वकूटस्थत्वयोरेकार्थत्वात् । तच्च तवाप्यनिष्टम् । अतोऽत्यन्ताभिन्न इति धर्मपरिणामाप्रसिद्धिरिति ।

तन्न । सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वस्यैव कौटस्थ्येन तस्य च चितिशक्तावेव सत्त्वं न तु धर्मरूपेणानित्ये धर्मिणीऽत्यदोषात् । विकारव्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्वं च स्वतोतीतानागतावस्थाशून्यत्वम् । तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मकं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं यथायोगं धर्मरूपेण स्वतश्च वर्तमानावस्थारूपव्यक्तेरपैति । नैवेह किंचनाग्र आसीत् (सुबा. ६) इत्यादिश्रुत्या यत्सावयवं तदनित्यं घटादिवदित्याद्यनुमानैश्च कपालशर्कराचूर्णाद्यवस्थायां व्यक्तौ घट इत्यप्रतीतेश्चार्थक्रियाऽदर्शनाच्च नित्यत्वप्रतिषेधादतीतमपि सूक्ष्मरूपेणास्ति नात्यन्तमुच्छिद्यते । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् (बृ. १।४।७) इति श्रुत्यात्यन्तोच्छेदरूपविनाशप्रतिषेधात् । विनाशित्वे सत्यनादिभावत्वानुपपत्तेः। असदुत्पादे शशशृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। अत्यन्ततुच्छस्य कदाप्यर्थक्रियाकारित्वाभावाच्च । यद्यप्यतीतव्यक्तेर्न पुनरुत्पादस्तथापि तज्जातीयसत्तामात्रेणाविनाशित्वं बोध्यम् । न च सत्त्व उपलब्ध्यापत्तिः । विकारजातस्य स्वकारणेषु प्रकृत्यादिष्वविभागलक्षणात्संसर्गादव्यक्तारूपसौक्ष्म्येणानुपलब्धेः । सूक्ष्मताया लौकिकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वात् । एवं च सर्वेषां परिणामिनां नित्यानित्योभयरूपत्वव्यवस्थापनात्सदसद्रूपत्वं सिद्धान्तः । अत एव जडानां व्यावहारिकसत्त्वं स्मृतिषु गीयते । उक्तरूपमेव च व्यावहारिकसत्त्वम् । एकान्तनित्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वमेव च प्रतिषिध्यते । इत्थमेव

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादि संगच्छते । मायाख्यजगत्कारणस्यापि विनाशेन पारमार्थिकात्यन्ततुच्छत्वमङ्गीकुर्वतां सनातनत्ववचनविरोधः । वस्तुतस्तु प्रधानस्यापि जातिरूपेणैकत्वाभ्युपगमात्प्रतिपुरुषं भेदेन मुक्तपुरुषीयस्यात्यन्तोच्छेदेपि जात्यैव सनातनत्ववचनाविरोध इति दिक् ।

---

14. B. reads अनित्यत्व for नित्यत्व.
15–6. B. reads प्रतिषेधेन for प्रतिषेधात्.
21. B. reads सदसत्त्वम् for सदसद्रूपत्वम्.

अथ लक्षणपरिणाम उच्यते । एकस्य नित्यत्वं विनाऽतीतानागतलक्षणयोगासंभवात्त्रिष्वध्वसु वर्तमानत्वरूपलक्षणवान्धर्मोतीतलक्षणयुक्तोनागतवर्तमानाभ्यां सूक्ष्माभ्यामवियुक्तः । एवमनागतलक्षणयुक्तो वर्तमानातीतलक्षणाभ्यामवियुक्तो वर्तमानलक्षणोतीतानागतलक्षणाभ्यामवियुक्त इति । धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यानीति नात्यन्तासदुत्पत्तिसदत्यन्तोच्छेदयोः प्रसङ्गः । न चैकलक्षणाभिव्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एवास्त्विति वाच्यम् । पुरुषस्यैकस्यां स्त्रियां रागकालेऽन्यासु विरक्त इति व्यवहाराभावेनैकविषयरागाभिव्यक्तिकालेपि विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावाभावेन विषयान्तररागीयानागतलक्षणस्यानुमानेन सिद्धेः । एवं जातरागायामप्ययमस्यां रागाभाववानित्यप्रतीतिरतीतलक्षणस्याप्यनुमानं बोध्यम् । अत्रापि जात्यैव नित्यत्वं बोध्यम् ।

अत्र केचित्सर्वस्यानागतादेः सर्वलक्षणयोगेऽनागतादिकमपि वर्तमानं स्यादित्यध्वसंकरः प्राप्नोति । क्रमिकत्वे चासदुत्पादप्रसङ्गः । अतो वर्तमानलक्षणमेव सर्वं वस्तु । पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम् । तत्प्रतियोगित्वादेव चातीतत्वादिव्यवहार इति ।

तन्न । धर्माणां धर्मत्वस्य प्राक्साधितत्वेन धर्मत्वे सिद्धे लक्षणबहुत्वस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वात् । वर्तमानसमय एव धर्मत्वमिति न युक्तम् । यतस्तदैव धर्मत्वे सर्वस्य चित्तस्य विरक्तव्यवहारविषयत्वापत्तेः । क्रोधकाले रागसामान्यस्यानाविर्भावात् । यथा यदा कदाचिद्रागसत्त्वे त्वन्मते रक्तं चित्तमिति व्यवहारस्तथा यदा कदाचिद्रागाभावेन चित्तं विरक्तमित्यपि व्यवहारापत्तिः । एवं चातीतादिकालेपि रागादेश्चित्तादिधर्मत्वाद्धर्माणां त्रिलक्षणत्वं सिद्धम् ।

यच्चाभावप्रतियोगितामात्रेणेत्यादि तदपि न । असति घटे ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपातीतत्वादेर्वृत्त्यनुपपत्तेः । संयोगित्वादिवत्प्रतियोगित्वादेरपि संबन्धिद्वयसत्त्वं विनानुपपत्तेः । सदसतोः संबन्धादर्शनात् । ध्वंसप्रागभावयोरसिद्धेश्च । घटो वर्तमान इतिवद्घटोतीतो भविष्यन्निति प्रत्ययाभ्यां घटावस्थाविशेषरूपयोरेव तत्त्वात् । अन्यथाऽभावाभावोप्यतिरिक्तः स्यात् ।

किं च त्रयाणां लक्षणानां नैकदैकस्मिन्वस्तुन्याभिव्यक्तिः । किं तु स्वाभिव्यञ्जकं दण्डचक्रादिवस्त्वञ्जनतुल्यं यस्यैवंभूतस्य लक्षणस्य क्रमेणाभिव्यक्तिरिति नाभिव्यक्तौ सांकर्यम् । स्वरूपतस्तु सांकर्यमस्त्येव । अव्यक्तलक्षणयोर्व्यक्तेन लक्षणेनाविरोधात् । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः—"रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च

---

4. B. reads अपि युक्तः for अवियुक्तः.

6. B. om. अस्तु.

27–8. A. reads स्वाभिव्यञ्जकं for स्वाभिव्यञ्जकम्.

विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्त इति । धर्माद्यनैश्वर्यान्तान्यष्टौ रूपाणि चित्तस्य । वृत्तयश्च ज्ञानाद्याः शान्तघोरमूढरूपाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयोऽभिव्यक्तिरूपोत्कटतेति व्याख्यातं "गुणवृत्त्यविरोधात्"(यो.सू. २।१५) इति सूत्रे। यथा रागस्यैव क्वचिद्विषय आविर्भाव इति न तदानीमन्यत्र सामान्याभावः किंतु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावस्तथा लक्षणस्यापीति बोध्यम् । अयं च धर्माणामेव न धर्मिणाम् । तेषां त्र्यध्वत्वाभावात् ।

अवस्थापरिणाम उच्यते । ते वर्तमाना धर्मा अतीतानागताश्च धर्मास्तां तां बाल्ययौवनवार्धकाद्यवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यमन्यत्वेन भेदेनोच्यन्तेऽयं बालो न युवेत्यादिरूपेण । स च व्यवहारोऽवस्थाभेदादेव न द्रव्यभेदात् । एवं च पूर्वावस्थातोऽवस्थान्तरप्राप्तिरवस्थापरिणामः । अयं च यद्यप्यतीतानागतयोरप्युच्यते तथापि वर्तमाने स्फुटोऽन्यत्र तेनैव दृष्टान्तेनानुमेय इत्युक्तं प्राक् । तत्र निमित्तभेदादन्यत्वव्यवहारे दृष्टान्तो यथैकत्वव्यञ्जिका रेखाङ्कविशेषो बिन्दुद्वयशिरस्कः शतव्यवहारकर्ता तत एकबिन्दुलोपे दशेति बिन्दुद्वयस्यापि लोप एकत्वव्यवहारकर्ता तत्समरेखान्तरदाने एकादशेति । यथा चैकैव स्त्री पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकत्वादिनिमित्तभेदान्मातेति दुहितेति स्वसेति चोच्यते ।

अत्रापि बौद्ध आह—अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मधर्मिलक्षणावस्थानां चतुर्णामपि कौटस्थ्यापत्तिः । व्यापारेणैव निमित्तेन सर्ववस्तुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्यं विभागाभ्युपगमात् । यदा धर्म आश्रितः पदार्थः स्वव्यापारं न करोति तदानागतो, यदा करोति तदा वर्तमानो, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इति । तत्राद्यन्तयोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परंपरया । एवं च पूर्वधर्मातीततयां धर्मान्तराभिव्यक्तिरिति परिणामलक्षणान्नित्यत्वमवस्थानामपि त्वया वाच्यम् । अवस्थानां च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादिति धर्मधर्म्यादिरूपं सर्वं जगत्कूटस्थं प्रसज्येतेति ।

तन्न । एकान्तानित्यताया एव कूटस्थत्वाद्गुणिनो धर्मिणो नित्यत्वेपि गुणानां धर्माणां विमर्दस्य विनाशस्य कूटस्थपुरुषतोऽत्र वैलक्षण्यात् । अत्रोदाहरणं यथा विनाशिनां कार्याणां विनाशेनाविनाशिनां शब्दादितन्मात्राणां धर्ममात्रं संस्थानं पञ्चभूतरूपमादिमदन्ते विनाशि च । एवं सत्त्वादिगुणानां धर्ममात्रं महत्तत्त्वमादिमद्विनाशि च । एवमहंकारादयो घटादयश्च । तानि च स्वविनाशेनाविनाशिनां कारणानां धर्ममात्राणि तेषां विकारसंज्ञा परिणामसंज्ञेति । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६।१।४) इति श्रुतेः । सत्यत्वं विकारापेक्षया स्थिरत्वम् । एवं च धर्मिणामेव परिणामितया न कौटस्थ्यं सुतरां तु धर्मलक्षणावस्थानामिति बोध्यम् ।

---

4. A. reads च for एव.

6. C. reads अध्वत्व for त्र्यध्वत्व.

तत्र भूतेन्द्रियेषु परिणामत्रयं यथा मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानो धर्मेण परिणमते घटाकार इति। घटाकारश्चानागतं लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणेन परिणमते । घटो नवीनतानन्तरं पुराणतां प्रतिक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्राप्नोति । धर्मादीनां सर्वेषामवस्थात्वसत्त्वेपि गोबलीवर्दन्यायेन भेदेन निर्देशः । एवं भूतान्तरेष्विन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु च योज्यम् । एते त्रयोपि परिणामा धर्मिस्वरूप एवानुगताः । अतो धर्मधर्म्यभेदाद्धर्मिपरिणाममात्रमेकमेव सामान्यतो भवति । तस्यैवैते प्रकाराविशेषा इति बोध्यम् । परिणामशब्दार्थश्चावस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः । निवृत्त्युत्पत्ती अतीततावर्तमानते ॥ १३ ॥

अथ बौद्धनिरासाय धर्मातिरिक्तं धर्मिणमाह—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

अतीतवर्तमानानागतधर्मेष्वनुपाती वर्तमानरूपेणानुगतो धर्मीत्यर्थः । एवं च वर्तमानत्वावर्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः । तत्र योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः । दग्धशक्तेः संग्रहाय योग्यतावच्छिन्नेति । योग्यतावच्छिन्नेत्यस्योदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्नेत्यर्थः । एतेन मृदादौ सतां घटादीनां तत उत्पत्तावप्युदकाहरणादीनि न स्युः । स्वकारणेषु तेषामभावेन तत्प्रात्यसंभवादित्यपास्तमिति मिश्राः । एवं चाग्नेर्दाहशक्तिवद्धर्मा अपि धर्मिणि यावद्द्रव्यभाविनः । न हि शक्तिवियोगः शक्तिमतोस्ति । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । स चानभिव्यक्तिदशायामपि मृद्येव घटस्तन्तुष्वेव पट इत्येवं फलप्रसवभेदेनाव्यक्ततयानुमितसद्भाव एकस्य धर्मिणोऽनेकोपि दृष्टो घटकपालकर्णिकामृच्चूर्णरूप इत्येकत्वानेकत्वाभ्यां धर्मधर्मिणोर्भेदो भाष्य उक्तः । तत्र वर्तमानो धर्मः स्वव्यापारमनुभवन्नतीतानागतेभ्यो धर्मान्तरेभ्यो भिद्यते । यदा त्वतीतानागतावस्थायां सामान्येनाभिव्यक्तत्वाख्यविशेषराहित्येन धर्मिणि लीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपेणाविभागात्परस्परमपि तेषामविभाग एव । एवमेव ब्रह्माद्वैतमपि बोद्धव्यम् । प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् । यथाकाशेऽप्राणामिति ।

ते च धर्मिणो धर्मास्त्रिविधाः–शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्च। तत्र शान्तास्ते ये कृत्वा व्यापारमुपरताः । उदितास्ते ये सव्यापाराः। ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तराः । एवं वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः । नन्वतीततानन्तर्यं वर्तमानतायाः कुतो नेति चेन्न । अनागतावस्थायाः प्रागभावस्थानीयाया वर्तमानावस्थायां हेतुत्वेनातीतवर्तमानतयोः कार्यकारणतानियामकपौर्वापर्याभावात् ।

---

7. A. om. एकम्.
19. B. C. read इत्येव for इत्येवम्.
29–30. A. reads अवस्थायाः for अवस्थायाम्.
30. A. reads भावात् for अभावात्.

एवं च सत्कार्यवादेऽपि पूर्वाभिव्यक्तघटादिव्यक्तेर्न पुनरभिव्यक्तिरिति सिद्धान्तः। तस्यापि पुनरभिव्यक्तौ कदाचित्स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञापत्तेः। किं चैवंसत्यनिर्मोक्षापत्तिः। विनष्टान्तःकरणाविद्याकर्मादीनां पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि संसारोदयापत्तेः। न चैवमतीतकाले तत्सत्त्वे मानाभावः। लोकानपीतान्ददृशे इत्यादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्तेर्मानत्वात्। विषयतत्संनिकर्षयोः प्रत्यक्षे हेतुत्वात्। न चातीतार्थस्य स्मरणमेवास्तु। पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात्। यत्तु योगजधर्म एव संनिकर्ष इति तन्न। प्रत्यक्षं प्रति संनिकर्षनानात्वेनाननुगमाद्धेतुताग्रहानुपपत्तेः। असत्पदार्थेन कस्यापि संनिकर्षस्यानुपपत्तेश्च। किं च ज्ञानादेर्विषयतारूपसंबन्धस्याप्यसत्येऽनुपपत्तिः। सतोरेव संबन्धदर्शनात्। तस्मात्प्रत्यक्षेषु संयोगादिरेव प्रत्यासत्तिः। योगजधर्मेण तु तत्प्रतिबन्धकाधर्मतमआदिनिवृत्तिमात्रं क्रियत इति दिक्।

नन्वव्यपदेश्यत्वं किम्। न च करिष्यमाणव्यापारत्वम्। अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य वस्तुनः स्वीकारादिति चेन्न। सर्वस्य सर्वजातीयशक्तिकत्वेन सर्वत्र परिणामिन्यवस्थितानां सर्वविकारजननशक्तीनामेवाव्यपदेश्यत्वात्। एवं च तादृशशक्तित्वमेवाव्यपदेश्यत्वम्। न च वर्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्तः। शक्त्याख्यानागतावस्थायां किं मानम्। सर्वत्र सर्वशक्तिसत्त्वे च किं मानमिति वाच्यम्। स्थावरे रसादिभिर्मधुराम्लसुरभिमृदुकठिनत्वादिभिर्यद्वैश्वरूप्यमनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्योः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो दृष्टम्। अतो जलभूम्योः सकलस्थावरात्मकत्वात्तच्छक्तिमत्त्वम्। शक्तिं विनापि कार्यकरणेऽतिप्रसङ्गात्। तथा जङ्गमेषु यदनेकरूपत्वं तत्स्थावराणां परिणामनिमित्तकं दृष्टम्। मनुष्यादीनां धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषै रूपादिविशेषदर्शनात्। तथा स्थावरेषु यदनेकरूपत्वं तज्जङ्गमपरिणामनिमित्तकम्। गोमयदुग्धादिभिर्धान्यचम्पकादीनां विचित्ररूपरसादिदर्शनात्। दाडिमानां च रुधिरावसेकेन तालफलतुल्यफलतादर्शनाच्च। एवमादिदृष्टान्तैः सर्ववस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिसिद्धेः। यद्यप्यतीतकार्यशक्तिमत्त्वं नास्ति तथापि तज्जातीयशक्तिमत्त्वं विवक्षितम्। तदुक्तं भाष्ये जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति। एतेनान्यद्रव्यविकारव्यक्तीनामन्यत्राभावेऽपि न नियमहानिः। तज्जातीयव्यक्त्यन्तरजननशक्तिमत्त्वसंभवात्। किं चैकस्मादेव चतुर्मुखशरीरादखिलदेवदानवनरपश्वादिसमुदयदर्शनेनागस्त्यजाठ-

---

4. B. reads अपि तान् for अपीतान्.
8. A. C. read पदार्थे तस्य for पदार्थेन कस्य.
9. A. C. read असति for असत्ये.
15. B. reads व्यपदेश्यत्वम् for अव्यपदेश्यत्वम्.

राग्नेः समुद्रशोपदर्शनेन ब्रह्मविष्णुरुद्रपार्वतीशरीरादिषु विश्वरूपदर्शनेन योगिनां स्वशरीरमनसोरनन्तविभूतिदर्शनेनान्यतोऽप्यन्योत्पादनदर्शनेन सर्वत्र सर्वशक्तिसत्तानुमीयते ।

ननु सर्वत्र सर्वजातीयशक्त्यङ्गीकारे कथमेकदा नाखिलविकारोत्पत्तिः । कथं वा न शिलातोऽङ्कुरोत्पत्तिरित्यादीति चेन्न । देशकालावयवसंयोगविशेषरूपाकाराधर्मादिनिमित्तैः प्रतिबन्धादनेकशक्तीनामेकदा वर्तमानलक्षणपरिणामाभावोपपत्तेः । उक्तरूपसहकारिविरहाद्वा । वस्तुतः सहकारिकारणानां प्रतिबन्धनिवर्तकतैव । अतः शिलाशकलान्नाङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवसंयोगविशेषस्य तत्प्रतिबन्धकत्वात् । नाकाश्मीरे केसरोत्पत्तिर्नापि निदाघे मेघोत्पत्तिर्न मृग्यां मनुष्योत्पत्तिर्नापुण्यवतः सुखमिति बोध्यम् । अस्मदादिशरीराच्च नाखिलप्राण्युत्पत्तिः । अधर्मेण प्रतिबन्धात् । ब्रह्माण्डादिशक्तिमतश्च घटादेर्ब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिं विनैव प्रायशो नाशदर्शनात् । सा शक्तिराधारविलयाद्घटादिना सहैव लीयते । कदाचित्तु योगीश्वरादिसंकल्पतो घटादीनामपि प्रकृत्यापूरवशादव्यवस्थिताखिलपरिणामो भवत्येव । तदुक्तम्—

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया । (रघुवंश. ८।४६)

इति । एवं च शक्तिसिद्धौ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (छा. ६।२।१) इति श्रुतिरेव मानम् । अन्यथा कालादिभिरेवातिप्रसङ्गपरिहारेण सा न सिध्येत् । घटो भविष्यतीति प्रत्ययश्चेति । एवं च भविष्यद्व्यापारकशक्तिसिद्धौ हेयं दुःखमनागतम् (यो.सू.२।१६) इति पूर्वोक्तमुपपन्नम् । एवं च कश्चिद्विकारो विलक्षण एवानागतोऽस्तीति । अन्यथाऽनागतदुःखस्य हेयत्वानुपपत्तेः । परेषां ह्यनागतदुःखहानं सिद्धत्वान्न पुरुषार्थः स्यात् । मम त्वनागतदुःखं शक्तिरूपं चित्तेन सहैव नश्यतीत्युपपन्नं सर्वम् । यश्चैतेष्वभिव्यक्तेषु धर्मेष्वन्वयी स्थिरः सामान्यविशेषात्मा स धर्मी । एवं चाभिव्यक्तत्वानभिव्यक्तत्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विवेकः ।

यस्तु बौद्धो निर्धर्मिकं धर्ममात्रं क्षणिकमिदम्, अनेकक्षणस्थायित्वे क्षणसंबन्धरूपधर्मवत्त्वमेव पदार्थमात्रस्य स्यादिति वदति तस्यात्मापि क्षणिकविज्ञानरूप एव स्यादिति भोगाभावापत्तिः । अन्यविज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्येन भोगेऽतिप्रसङ्गात् । स्मरणानापत्तेश्च । अन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणात् । प्रत्यभिज्ञानाच्च धर्मी अतिरिक्तः सिध्यति । धर्मान्यथात्वेपि प्रत्यभिज्ञादर्शनादिति दिक् ॥ १४ ॥

ननु धर्मिणोऽतिरिक्तत्वेप्येकस्यानेकपरिणामाङ्गीकारोऽयुक्तः । एकरूपात्कारणात्कार्यभेदे तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादेकस्यानेकशक्तित्वेऽतिप्रसङ्गादत आह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

---

19. A. reads विकारादि for विकारो वि.

एकस्यैव मृद्धर्मिणः प्रथमं चूर्णमृत् । ततः पिण्डमृद्भवति । ततश्च घटोत्पत्तौ घटमृद्भवति । ततो घटस्य लये कपालमृत् । ततः कणमृदित्यादिः परिणामक्रमो दृश्यते । मृद्धर्मीच सर्वत्रानुगतः । मृदित्यनुगतप्रत्ययात् । न च धर्माणामयं क्रमः पौर्वापर्यात्मा न तु धर्मिण इति कथं तेन धर्मिणःपरिणामबहुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । धर्मक्रमस्यैव धर्मिक्रमत्वात् । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो यो धर्मः स एव हि तस्य धर्मिणः क्रमो यथा मृदेकैव चूर्णं भूत्वा सहकारिविशेषसमभिहारेण पश्चात्पिण्डो भवतीत्येकः । पश्चाच्च पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इत्यादिप्रकारैर्मृद्धर्मिणि एव धर्मपरिणामक्रमबहुत्वम् । एवं घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावप्राप्तिः पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावप्राप्तिरिति लक्षणक्रमः । लक्षणाल्लक्षणान्तरप्राप्तिरूपोऽतीतभावाद्वर्तमानतेति न क्रम इति प्रागेवोक्तम् । तथा घटस्य नवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते । तत्र यद्यपि प्रतिक्षणपरिणामो न प्रत्यक्षस्तथापि पुराणता प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसता क्रमसमूहेनाभिव्यज्यमाना चरमावस्थायां स्फुटं प्रत्यक्षतामेतीत्यतः पुराणताभिव्यक्तिहेतुतया प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोनुमीयते । एवं च धर्मलक्षणपरिणामाभ्यां प्रतिक्षणमजायमानाभ्यां विलक्षणोयं प्रतिक्षणं जायमानत्वात्तृतीयोवस्थापरिणामः । ईदृशक्षणभङ्गुरत्वमादायैव प्रपञ्चस्य स्वप्नमायादिदृष्टान्ताः श्रुतिस्मृतिषूक्ताः । त एते क्रमा धर्मधर्मिणोर्भेदे सति संभवन्ति नेतरथेति सूत्रतात्पर्यम् ।

ननु धर्मिणो घटादेः कपालादिधर्मत्वात्कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति चेदन्यधर्मापेक्षया धर्मित्वाक्षतेरदोषः । यो यस्य धर्मी स तस्माद्भिन्न इत्येव नियमात् । न च धर्मिधर्मलक्षणानां भेदे कथमेकस्या एव प्रकृतेः सर्वपरिणामित्वं स्मृत्यादावुक्तमिति वाच्यम् । परमार्थधर्मिणि प्रधाने साक्षात्परंपरयाऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोपि धर्मः स एवाभिधीयत इति सर्वस्य क्रमस्य प्रधानरूपैकविषयत्वेनैव प्रतीयमानत्वेनादोषात् । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परंपरया वा सर्वविकाराश्रयत्वम् । अन्येषां त्वपारमार्थिकं धर्मित्वम् । आपेक्षिकत्वात् । यथा महदादीनां सत्यत्वं जीवानामात्मत्वं चापारमार्थिकं शशशृङ्गदेहाद्यापेक्षिकत्वात् । एवं च परमात्मन एव पारमार्थिकात्मत्वम् । न्यायसाम्यात् । अत्राभेदोपचारद्वारेणेति भाष्योक्तेर्धर्मधर्मिणोर्भेद एव व्यावहारिकः । अभेदस्तु प्रातिभासिकः । तन्मूलं चाविभाग इति ज्ञायते । तत्रारम्भवादिभिरस्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु प्रपञ्चस्याचेतनत्वादौ । तैरभेदप्रत्ययनियामकाविभागलक्षणस्यानङ्गीकारात्प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ब्रह्मविवर्ततावादोपि नास्माकं विरुद्धः । मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माकमपीष्टत्वात् ।

14–5. B. reads उपजायमानाभ्याम् for अजायमानाभ्याम्.

22. A. om. क्रमस्य.

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥

इति स्मृत्या मायाविकारस्य परमात्मन्यारोपावगमाच्छुक्तौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवत् । बध्यत इत्यस्यांशत इति शेषः ।

यद्यपि चित्तस्य व्युत्थाननिरोधसंस्काररूपौ द्वावेव परिणामौ सूत्र उक्तौ तथाप्यन्येपि द्रष्टव्याः । तथा हि । चित्तस्य धर्मद्वयं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं च । तत्र वृत्त्यात्मकं प्रत्यक्षम् । वृत्तिश्च साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानसमर्थः परिणामविशेषो ज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादिरूपः । परमाणुतद्रूपादिवत्साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानाक्षमतयाऽभासमानो वस्तुमात्रोऽप्रत्यक्षः । स चानुमानमात्रगम्यः । स च सप्तविधः

निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोथ जीवनम् ।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥

इति । निरोधो वृत्तिनिरोधः । स संस्कारजनकत्वेन निवृत्तियत्नवद्भावरूपोऽनुमीयत इति प्रागुक्तम् । धर्मोऽदृष्टसामान्यं भोगवैचित्र्यादनुमीयते । संस्कारश्च स्मृत्या । परिणामश्चित्तस्योपचयादिर्वृत्त्युत्कर्षादिभिरनुमीयते । जीवनं प्राणनादिरूपव्यापारः । स सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते । चेष्टा चित्तस्य संचारः । स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादौ चित्तस्य चक्षुरादिदेशसंयोगवियोगाभ्यामनुमीयते । यद्यपि चित्तं विभु तथापि बाह्यसत्त्वाद्युपष्टम्भेनोपचयापचयवदौपाधिकी तत्र क्रियाप्यस्ति । शक्तिर्ध्यानादिसामर्थ्यम् । तच्च तत्कार्यानुमेयमिति दिक् ॥ १५ ॥

अथ योगिनः संपन्नसर्वयमादिसाधनस्य तत्तद्विभूतिकामनया जिज्ञासितोर्थस्तत्तत्संयमविषयस्तत्तत्संयमसिद्धिसूचिका विभूतयश्च वक्तव्याः । केवलमुमुक्षूणां तु सत्त्वपुरुषान्यतासंयमः कर्तव्यः । तत्र परिणामत्रयसंयमं तद्विभूतिं चाह—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणोयं धर्मपरिणामस्तस्य चायं लक्षणपरिणामो लक्षणस्य चायमवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षणं यत्रकुत्रचिदर्थे संयमात्तत्साक्षात्कारे सति सर्ववस्तुसाधारणेषु तेषु परिणामेष्वतीतानागतज्ञानं प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः । एकत्र ध्यानादित्रयं संयम इत्युक्तम् । अन्यविषयकसंयमात्प्रतिनियतपदार्था-

9. B. C. read गम्यसत्तः for गम्यः । स च.
14. B. reads सामान्य for सामान्यम्.
22. A. om. संयम before सिद्धि.
23–4. A. reads विभूतीः for विभूतिम्.

T

न्तरसाक्षात्कारो योगजधर्माद्भवतीत्यत्र शास्त्रं प्रमाणं धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषो भवतीत्यत्रेव ॥ १६ ॥

संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभाग-संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । तेषां वक्ष्यमाणात्संकेतरूपादध्यासात्संकरो विवेकाग्रहणम् । वस्तुतस्तेषां भेद एव । अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरमुमर्थमनेन शब्देन कथयतीत्यर्थः ।

तत्र वागिन्द्रियजन्यः शब्दो लोकप्रतीतिसिद्धो वर्ण एव न वाचकपदरूपः ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ (शिक्षा १३)

इति स्मृतेः । श्रोत्रं च ध्वनिरूपपरिणाममात्रविषयम् । तत्र ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियादिष्वभिहतस्योदानवायोः परिणामभेदः । तदभिघातात्तदवच्छिन्नाकाशोपादानको वा । न तु वाचकं पदम् । स च वर्णरूपोप्यवाचकत्वाद्ध्वनिरित्युच्यते । तृतीयः पदरूपः । स च नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यो नादाख्यगकारादिवर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वाऽनु पश्चाद्या बुद्धिः संहरत्येकत्वमापादयति गौरित्येकं पदमिति तया निर्ग्राह्योऽखण्ड एकः स्फोटाख्यः । अयं चान्तःकरणस्यैव ग्राह्यः ।तद्धर्मश्च यो विशोका वा ज्योतिष्मती (यो. सू. १।३६) इति सूत्रे प्रथमपादे हृदयपुण्डरीकप्रणवरूप उक्तः । अनुसंहारबुद्धेः सामानाधिकरण्येनैव तद्ग्रहजनकत्वे लाघवात् । यद्यपि पूर्वबुद्धयोपि वर्णाकारं पदमेव गोचरयन्ति तथापि न विशदम् । चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमित्येवमुक्तम् ।

न चानुसंहारबुद्धिः श्रोत्रस्यैवास्तु । असंभवात् । आनुपूर्व्यैक्यं ह्येकपदत्वप्रतीतिविषयो वाच्यम् । न चानुपूर्वी श्रोत्रग्राह्या । श्रोत्रस्य शब्दमात्रग्राहकत्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारैः स्मृतानां वर्णानामानुपूर्वी मनसा ग्राह्येति वाच्यम् । किमानुपूर्व्या मनसानुभव उत स्मरणम् । नाद्यः । तदा वर्णानां विनाशेन तत्तदुत्तरक्षणानां च विनाशेन तदसंभवात् । क्षणस्यास्मदादिमनोऽग्राह्यत्वाच्च । अत एवान्त्योपि न । अत्र प्रमाणं चैकं पदमिति प्रत्यय एव । अनेकेषां वर्णानामेकसमयस्थितेरसंभवात्परस्परमसंबद्धस्वभावानां पदत्वसंस्पर्शरहितानां

T 7. B. reads अतिविवेक for विवेक.

प्रत्येकमर्थानुपस्थापकानामाविर्भूयैव क्षणात्तिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापदस्वरूपताया वृद्धैरुक्तत्वात् । प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधो द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गश्च ।

न चाग्नेयादीनां परमापूर्वे स्वर्गे वा जननीये यथा संस्कारद्वारा साहित्यं तथा वर्णानामपि संस्कारद्वारा साहित्यम् । तादृशानेकसंस्कारकल्पने गौरवात् । न च स्मृत्यनुरोधेन क्लृप्ता एव ते । तेषां स्वकारणानुभवविषयस्मृतिमात्रजनकत्वात् । किं चातिरिक्तस्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्यार्थप्रत्यायकत्वासंभवः । अर्थप्रत्यायनाङ्गसंबन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अदर्शनात् । न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलब्धजन्मस्मृतिविषयतया जातसहभावा वाचकाः । क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः । क्रमस्य त्वनुभवाविषयस्य न स्मृतिविषयत्वमित्युक्तमेव ।

न चैषोऽखण्डपदेपि दोषः । तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नध्वनिभिः परस्परविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वेन गणगौरगौरित्यादौ गत्वेन सदृशैरेकमप्यनेकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यज्यते । यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिकृपाणदर्पणादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति । न तु परमार्थतस्तस्य ते भागाः । तस्माद्वर्णात्मना पदभेदेप्येकमेव स्फोटं निर्भागमेव सभागमिव सभेदमिव व्यञ्जयन्ति । एवं च गोपदरूपस्यैकस्य स्फोटभेदस्य गकारभागो गणादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागिनमित्योकारविशिष्टो निर्धारयति । एवमोकाररूपोपि भागः शोचिरादिपदसदृशतया न शक्तस्तं निर्धारयितुमिति गकारविशिष्टो निर्धारयतीति वाच्यम् । तच्च न संभवति । गत्वादिनाभिव्यक्तेः क्षणिकत्वादिति वाच्यम् । संस्कारद्वारेण तेषां सहभावाद्वैशिष्ट्योपपत्तेः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः । भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयत्वात्केवलतद्भागानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते । अनुसंहारधिया तु पूर्वसंस्कारसहकृतया व्यक्तमनुभूयते । यथा दूराद्वनस्पतौ पूर्वेऽव्यक्ताः प्रत्यया व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययजनकाः । न चेयं विधा वर्णानामर्थप्रत्ययजनने संभविनी । न हि ते पूर्वमव्यक्तमर्थप्रत्ययं जनयन्तीति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यक्षज्ञान एव तथा नियमात् । वर्णधियस्त्वर्थप्रत्ययो

---

2. B. reads रूपतया for रूपतायाः.
11. A. om. स्य न स्मृतिविषय.
13. B. reads तत्पदम् for तत्तत्पद.
21. A. reads वाच्यसंस्कार for वाच्यम् । संस्कार.
23. A. reads पदाविषयकत्वात्; C. reads पदविषयकत्वात् for पदविषयत्वात्.
23. B. C. om. तद् before भाग.

T

न प्रत्यक्षः। वर्णेभ्यो जायमानो ह्यर्थे प्रत्ययो जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुट इति विशेषात्। न चानुपूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यवहारस्तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वं चेति वाच्यम्। तद्ग्रहस्योक्तत्वात्।

स कीदृश इति चेत्। अन्तःकरणधर्मः स एक एव श्रोत्रगृहीततत्तद्वर्णैर्महारजनेन वस्त्रस्येव जपया स्फटिकस्येव वा तत्तदुपरक्ततायां सत्यां चरमवर्णग्रहकाले सति पदत्वेन प्रतीयते। तत्तदुपरागनाशकं च तस्यान्तःकरणवृत्त्यन्तरमेवेति न दोषः। अत एव तत्र तत्तदुत्तरत्वादिकमपि गृह्यते। यथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थो वृक्षरूपो धर्मी क्रमिकाभ्यस्ताभ्योतिरिक्तः शेषावस्थया पूर्णतया व्यज्यतेऽयमाम्रवृक्ष इति। स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः। भेदाभेदयोरनुभवात्। तथा गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादिरखण्डरूपेण क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योतिरिक्तो विसर्जनीयादिचरमावस्थयाभिव्यज्यत इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण। तच्च गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नाभिन्नम्। भेदाभेदयोरनुभवात्। स चार्थस्फुटीकरणात्स्फोट इत्युच्यते।

न च वर्णानां पदस्वरूपत्वाभावे कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषविशिष्टा अस्यार्थस्य वाचका इति लोकव्यवहार इति वाच्यम्। वर्णानां प्रत्येकरूपेण पदभेदेऽप्यवस्थावस्थितनोरभेदस्यापि सत्त्वेनैकैकस्यापि वर्णस्य बीजाङ्कुरादेर्वृक्षाभेदवत्पदाभेदस्यापि सत्त्वेनाक्षतेः। स चैकैको वर्णः पदभावे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तत्प्रतियोगित्वात्तत्संबन्धित्वादनन्तपदरूपतामिवापन्नो भवतीति सर्वपदरूपत्वात्सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासंपन्नो भवति। वस्तुतस्तस्य तत्त्वान्न नानात्वमत इवेत्युक्तम्। गोगणगौरनगर इत्यादिषु गोत्वाद्यभिधायिषु गवर्णो दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः सोमशोचिरादिष्वीश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेष्वोवर्णो दृष्ट इति सोपि तत्तदभिधानशक्तिरित्यनन्तपदरूपता च। एवं पूर्वो गकार उत्तरेणौरिति वर्णद्वयेन गण इति पदाद्व्यावर्त्योत्तरश्च विसर्जनीयः पूर्वेण गकारौकाररूपवर्णद्वयेन नौरित्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरित्यखण्डे पदे गोत्ववाचके तादात्म्येनावस्थाप्यत इति।

एवं ते बहवो वर्णा आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभेदतोर्थसंकेतेन नियमिताः सहकारिविशेषेण सर्वाभिधानसमर्था अप्येतावत्संख्याका गकारौकारविसर्जनीया गोरूपमेवार्थमुपस्थापयन्तीति तेन प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमेवाविवेकतः

1–2. A. reads जायते for जायेत न वा जायेत.
8. B. reads धर्मः for धर्मी.
16. A. C. read एककस्य for एकैकस्य.
19. A. reads एवेति; C. reads वेति for इवेति.
20. B. C, om. आदि after गोत्व.
22. B. reads पूर्वगकारात् for पूर्वो गकारः.
24. B. C. read प्रकारेण after इतिः.

संकेत्यते यतः पदमेव वाच्यस्य वाचकम् । न चान्यस्यान्यरूपेण कुतः संकेतः। पदाख्यस्य बुद्धिग्राह्यस्य बुद्धिधर्मस्य स्फोटस्य ध्वनिरूपैरुपरक्ततया तदभेदात् । यथा संयुक्त कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्यावर्तकान्तरासंभवात् । ततश्च बालो घटस्य कपालाविवेकेनैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति तद्वत्स्फोटान्तरव्यावर्तनाय वर्णाविवेकेनैव संकेतोपदेशः संकेतग्रहश्च भवतीति न प्रागुक्तलोकव्यवहारानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

तदिदं स्फोटाख्यमेकबुद्धिविषयत्वादेकं पराख्यया पुरुषस्य प्रधानरूपशक्त्यैकप्रयत्नेन जनितं यावद्व्यवहारस्थायि वर्णवत्क्रमरहितं वर्णरहितमत एव निरंशमन्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तं परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरुपरागादनादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतया लोकबुद्ध्या परमार्थवदनोन्याभेदेन संवेदनेन प्रतीयते। न तु तदतिरिक्तरूपेण । यद्यपि लाक्षाद्युपाधेरपगमे स्फटिकः स्वच्छधवलोनुभूयते । उपाधिं विनापि प्रकाशात् । अस्य तूपाधिव्यतिरेकेण प्रतीत्यभावान्न केवलस्य प्रत्ययः । एवं च वागिन्द्रियविषयवर्णानां श्रोतृग्राह्याणां वाचकपदस्य चाविवेकरूपसंकरः। तस्य च पदस्यैतावता वर्णानामिवमानुपूर्वीकमिलनमस्यार्थस्य वाचकमिति विषयव्यवस्था तु संकेतग्रहाद्भवति ।

संकेतस्तु पदपदार्थयोः संकेतकर्तुराहार्येतरेतराभेदारोपरूपेतरेतराध्यासरूपः । अभेदारोपे बीजं त्वविभाग एव। त्रयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागात् । शब्देन बौद्धार्थस्यैव प्रत्ययात् । तत्रापि नाधुनिकसंकेतो विषयव्यवस्थापकः । तस्यानियतत्वात् । किं तु स्मृत्यात्मकः । पाणिन्यादिस्मृत्यात्मकः।किं च स्मृत्यात्मको ज्ञानविषय एव बोधको न स्वरूपसन्निति । न चाध्यासस्य संकेतत्वं कुतः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म(गी.८।१३)इत्यादिशास्त्रेषु वृद्धिरादैच् (पा.सू.१।१।१) इत्यादौ व्याकरणे कम्बुग्रीवादिमान्घट इत्यादौ लोकेऽमरा निर्जरा देवा (अमरको. १।१।७) इत्यादौ कोशे च योयं शब्दः सोर्थो योर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपस्यैव संकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात् । ईदृशानाद्यभेदारोपेणैवागमिनो मन्त्रार्थयोरभेदेनोपासनमामनन्ति । मीमांसकाश्चं मन्त्रमयीं देवतामाहुः ।

एवंभूत एव संकेते मुख्ये सति कथंचिद्भेदं परिकल्प्यास्यार्थस्यायं वाचक इत्यपि कदाचित्संकेतो यथा पाणिनेः कर्मणि द्वितीया (पा. सू. २।३।२) इति ।

---

8. C. reads जनित for जनितम्.
10. B. reads वासनाम् for वासना.
28. A. om. एवं.
29. B. reads कथंचित् for कदाचित्.

T

यथा वोत्रः प्रगृह्यम् (पा. सू. १।१।१७) इति । वाचकत्वं च तादात्म्यमेवेति दिक् । यत्त्वस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं शक्तिरिति तत्कारणत्वादिसाधारणम् । एवमितरेतराध्यासरूपेण संकेतेन निमित्तेनैते शब्दार्थप्रत्ययाः संकीर्णा लोके दृश्यन्ते गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमिति । तत्र शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः संकेतग्रहेणैव दर्शितः । शब्दार्थयोः प्रत्ययेन सह त्वेकाकारत्वादन्योन्याध्यासः । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्वरुतवित्स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञः ।

यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थानां च संकरस्तथा वर्णपदयोरपि । तथा हि । सर्वपदेषु पदान्तरतत्तदर्थसहकारेणास्ति वाक्यभवनशक्तिः । किं च परेण बुभुत्सितार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः । परेण च प्रवृत्त्यादिविषयो बुभुत्सितः । स च वाक्यार्थ एवेति सर्वे शब्दास्तत्परा इति । यत्रापि केवलपदप्रयोगस्तत्रापि पदान्तरसाहित्येनैवार्थावगमः । केवलस्यासामर्थ्यात् । एवं च वाक्यमेव वाचकम् । पदानि तद्भागतया वर्णानां पदार्थवाचकत्ववद्वाक्यार्थवाचकानि । एवं च वर्णो यथा सर्वार्थाभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमप्येकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रचितमिति । एवं च वृक्ष इत्युक्त आकाङ्क्षापूरणार्थं वृक्षोस्ति चलति विच्छिद्यते वेति पदान्तराणां योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादिवशादध्याहारो गम्यत इति तैर्वाक्यैर्वृक्षपदस्य संकरोऽविवेकः ।

यत्रापि क्रियाविशेषे तात्पर्यादिकं नावधार्यते तत्राप्यस्तीति गम्यते । सत्तायाः पदार्थैनाव्यभिचाररूपयोग्यतासत्त्वात् । लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेर्वाऽव्यभिचार आकाङ्क्षासत्त्वाच्च । न चार्थविशेषे तात्पर्यग्रहेपि तदर्थकपदानामानन्त्येन शब्दविशेषानुमाने किं नियामकम् । स्वेच्छाया एव नियामकत्वात् । तथा क्रियाया असाधनाया अभावात्पचतीत्युक्ते सर्वकारकपदानामनुमानम् । अनुमितानामपि कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थश्चैत्रोऽग्निना तण्डुलानित्यादिरनुवादः कदाचित् । क्वचिदध्याहारं विनापि पदवाक्ययोरर्थभेदनिमित्तकः संकरो यथा छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे श्रोत्रियपदस्य प्राणान्धारयतीति वाक्यार्थे जीवतीति पदस्य प्रयोगः । एतावतापि श्रोत्रियपदस्यास्त्याद्यसमभिमिलितस्य नैवंविधार्थबोधे सामर्थ्यम् । शब्दशक्तिस्वभावात् । न चैवं वाक्यस्य गुरुतरस्य कदापि प्रयोगो न स्यात् । संशयवारणाय तत्प्रयोगस्यापि संभवात् । पदेषु तद्भागतया तदर्थशक्तिमत्त्वेपि केवलात्सहकारिणं विना तदर्थाप्रत्ययाच्च ।

---

9. A. reads तदर्थ for तत्तदर्थ.

14. A. reads साहित्येनैवार्थावगमे after पदमपि.

24. A. om. अपि.

नन्वेवं सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे किमर्थं व्याकरणे पदानामन्वाख्यानम् । किं च पदवद्वाक्यमखण्डमेव, न सन्त्येव पदानीति तदन्वाख्यानमसंभवि चेति चेन्न । वाक्यात्कल्पनयैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रियावाचकत्वेन कारकवाचकत्वेन वान्वाख्यानात् । अन्यथा "घटो भवति, भवति भिक्षां देहि । अश्वस्त्वम्, अश्वो याति । अजापयः पिब, अजापयः शत्रून्" इत्यादौ नामाख्यातसारूप्यादन्वाख्यानं विना क्रियाकारकार्थत्वान्यतरेणाज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा प्रयुज्येत । तत्र हि 'त्वं गतवान् । अश्वत्वजातिमान् गच्छति । छाग्याः पयः पिब । शत्रून्नाशय ' इत्याद्यर्थप्रतीतिः । तस्मादपोद्धृत्यान्वाख्यानं न त्वन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानाम् । एवं चात्राविभागदर्शनाद्वर्णानामपि पदैरविभागं मन्यन्ते लौकिकाः । यथा च वाक्ये पदभागाः कल्पिता एवं पदे वर्णभागा इति तात्पर्यम् ।

न चैवं शब्दार्थप्रत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्या भेदस्य सिद्धेः । तथा हि । श्वेतते इति साध्यरूपक्रियार्थः शब्दः । श्वेतः प्रासाद इति सिद्धरूपतया कारकार्थः शब्दः । अभिहितत्वाच्च कारकविभक्तेरभावः । तयोः शब्दयोः क्रियात्मा कारकात्मा चार्थः प्रत्ययश्च तत्तदर्थविषयो भिन्न एव । न चाभेदेन प्रतीत्या संकरात्कुतस्तेषां प्रविभागः । सोयमित्यभिसंबन्धरूपसंकेतोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न तात्त्विक इत्यदोषात् । वस्तुतः शब्दप्रत्यययोरालम्बनं श्वेतोर्थः । स च शब्दादिव्यावृत्ताभिर्नवपुराणत्वादिभिरवस्थाभिः स्वाभिर्विक्रियमाणत्वान्न शब्दप्रत्यययोः सहगतः । अतस्ताभ्यां भिन्नः । एवं शब्दः स्वावस्थाभिर्विक्रियमाणो नार्थबुद्ध्योः सहगतः । एवं प्रत्ययोपीति परस्पराविभक्ता एवैते । तेषु मनुष्यवचनविषये प्रविभागसंयमात्साक्षात्कारपर्यन्ताद्योगी सर्वभूतरुतज्ञो भवति तेषां रुतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययं च योगी जानातीति दिक् ॥ १७ ॥

संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह—

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

अत्र संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादिः । द्विविधाः संस्काराः स्मृतिरागादिक्लेशहेतवो वासनारूपा जात्यायुर्भोगरूपविपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाश्च । अविद्यासत्त्वेपि रागादिवैचित्र्यदर्शनात्तेषु वासनानां हेतुत्वमावश्यकम् । तेच पूर्वजन्मोपचिताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनरूपचित्तधर्मवत्साक्षिभास्यत्वाभाववन्तश्चित्तधर्माः । तेषु क्रियमाणः संयमस्तत्साक्षात्करणे समर्थो भवति । तेषु शब्दानु-

---

19. B. reads सर्वशब्दः for एवं शब्दः.

20. A. reads एतेषु for एते । तेषु.

20. A. reads विषय for विषये.

मानाभ्यां सामान्यतो ज्ञातेषु विशेषज्ञानफलकः संयमः कार्यः। तत्संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं भवति। देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तत्साक्षात्कारासंभवात्। देशो जन्मभूमिः स्वर्गनरकादिः। कालो युगादिः। निमित्तं मातापित्रादिः। अनुभवो विषयीकरणम्। सविषयकगुणज्ञानस्यापि विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छादिस्थले दृष्टत्वात्। सूत्रे पूर्वजातीत्युपलक्षणं परजन्मादिज्ञानस्यापि। संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इति।

अत्रेदमाख्यानं श्रूयते—भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं बाल्ययौवनवार्धकादिरूपं तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभूत्। अथ भगवानावट्यो लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षार्थं तनुधरो निर्माणकायधारी भूत्वा पप्रच्छ "दशसु महासर्गेषु कल्पेषु कुशलत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यगादिगर्भसंभवं दुःखमुपभुञ्जता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन तत्रत्यं सुखमुपभुञ्जता च सुखदुःखयोर्मध्ये किमधिकमुपलब्धम्" इति। ततस्तं जैगीषव्य उवाच। तत्र देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचिदनुभूतं सुखं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्येमि। यथा सुखस्यापि दुःखत्वं तथा गुणवृत्त्यविरोधाच्च (यो. सू. २।१५) इत्यनेनोक्तम्। पुनरावट्यः पप्रच्छ "यदिदमायुष्मतः स्वेच्छया प्रकृतिप्रयोक्तृत्वरूपप्रधानवशित्वेनैश्वर्यसुखं तथा प्रधानवशित्वेन कामसमाप्त्या विषयेष्वलंप्रत्ययरूपवैतृष्ण्याख्यसंतोषजन्यं यच्चित्तस्य स्वाभाविकं सुखं सर्वतोप्युत्तमं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति। ततो जैगीषव्य उवाच। विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं संतोषसुखमुक्तं कैवल्यापेक्षया दुःखमेव। यतोयं संतोषाख्योलंप्रत्ययो बुद्धिधर्मत्वात्त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान्। त्रिगुणश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मधुविषसंपृक्तान्नवदिति। तृष्णा हि दुःखसाधनत्वाद्दुःखरूपस्तन्तुर्बन्धकरज्जुहेतुः। तज्जन्यदुःखरूपसंतापापगमाद्वैषयिकदुःखाकलुषितत्वरूपप्रसन्नत्ववदत एवाबाधमक्षयं यावद्बुद्धिस्थायि सर्वेषामेव प्रियम्। एतावन्मात्रेण प्रधानवशित्वमूलकस्य सुखत्वमुक्तं शास्त्रेष्विति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्ययस्य रागादिमत्याश्चित्तवृत्तेः संयमेनाश्रयादिरूपाशेषविशेषैः साक्षात्करणादन्यचित्तस्याशेषविशेषतो ज्ञानं संकल्पमात्रेण भवतीत्यर्थः। न च यथा

---

4. B. C. om. अपि.
13. A. C. read पुनः for पुनः पुनः.
14. A. C. read प्रत्यवैमि for प्रत्येमि.
17. B. reads समास्था for समाप्त्याः.

संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि विषयीक्रियते तथा न परचित्तसाक्षात्कारोऽमुकविषयकरागवानित्येवं भवतीति वाच्यम् । परचित्तालम्बनस्य संयमविषयेण स्वचित्तेनाविषयीकरणात्तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाद्रागवदित्येव ज्ञानादिति दिक् ॥ १९ ॥

संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह—

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेन्तर्धानम् ॥ २० ॥

स्वशरीररूपस्य संयमेन कारणाद्यशेषविशेषतःसाक्षात्कारे सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षुःसंयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति । तत्स्तम्भे सति परचक्षुःप्रकाशैस्तात्किरणैरसंयोगेन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । दिवान्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः । एवं यदा स्वस्य शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तेषां ग्राह्यताशक्तिं प्रतिबध्नाति तदा श्रोत्रादिसंनिकर्षप्रतिबन्धाद्योगिनः शब्दादि बाधिरादिनेव न केनापि श्रूयत इति बोध्यम् ॥ २० ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २१ ॥

आयुष्करकर्मज्ञानादेव चिरशीघ्रतारूपेण मरणज्ञानम् । तच्च विद्यमानजन्मभुज्यमानकर्मभिः सहैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्राद्यं तीव्रवेगेन फलदातृ । यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्धकाद्यवस्थानामारम्भकम् । अन्त्यं मन्दवेगेन फलदातृ । यथा सत्यादिकालीनप्रजासु तदारम्भकम् । यथार्द्रवस्त्रं प्रसारितमल्पकालेन शुष्येद्यथा वा शुष्के तृणे मुक्तो वह्निर्वातेन युक्तः शीघ्रमेव दहति तद्वदाद्यम् । यथा च संपिण्डितं वासश्चिरेण शुष्यति यथा वाग्निस्तृणराशावार्द्रे वाताभावे क्रमेण न्यस्तश्चिराद्दहति तद्वदन्त्यम् । परान्तः प्रलयः । तमपेक्ष्यापरान्तो मरणम् । कर्मणः सोपक्रमत्वज्ञाने झटिति मरणमिति ज्ञानं निरुपक्रमत्वज्ञाने विलम्बेन मरणमिति ज्ञानम् । जन्मान्तरभोग्यस्य कर्मणो ज्ञानं न वर्तमानदेहस्यापरान्तज्ञाने हेतुरतो विद्यमानेत्यादि ।

अरिष्टेभ्यो वेति । अरिवत्त्रासयतीत्यरिष्टम् । अरिष्टं च त्रिविधम् । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राद्यं यथा पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्घोषं वह्निज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति । तथा नेत्रेऽङ्गुल्यादिनावष्टब्धे ज्योतिर्न पश्यति । द्वितीयं यमपुरुषान्पश्यति पितनतीतान्पश्यति ग्रामान्तरगतान-

---

17. C. reads चिरम् for चिर.

नागतानेवाकस्मात्पश्यति । तृतीयमकस्मात्स्वर्गं सिद्धान्वा पश्यति । एवं मनुष्यलोके देवलोकमित्यादिरीत्या विपरीतं सर्वमिन्द्रजालादिकं विनैव पश्यति तदा मरणमुपस्थितमिति ज्ञेयम् । अन्यान्यप्यरिष्टान्यरिष्टाध्याये द्रष्टव्यानि ॥ २१ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

मैत्री करुणा मुदितेति त्रयविषयास्तिस्रो भावनाः संयमाः । तत्र सुखितेषु मैत्री । एवंस्वरूपैवमादिसाधनिकेत्यशेषविशेषैः संयमेन साक्षात्कृता सत्यवन्ध्यमैत्री वीर्यदा भवति । परेषु मैत्र्यर्थं यत्नो विफलो न भवतीति यावत् । एवं दुःखितेषु करुणा पुण्यशीलेषु मुदिता । यद्यपि सूत्रे भावनाशब्दो नास्ति तथापि तन्त्रान्तरानुसारेण भाष्य उक्तः । तदर्थश्च समाधिरिति यस्तेषूक्तः सोऽत्रत्यसंयमरूपो बोध्यः । यद्वा भावना चिन्तनं ध्यानधारणारूपम् । ततो यः समाधिः स संयमो बोध्यः । ततस्तत्तद्बलान्युक्तरीत्याऽवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते । पापशीलेषु मैत्र्याद्यभावरूपोपेक्षैव न तु तस्यामभावरूपायां प्रतियोग्यतिरिक्तविशेषस्याभावेन तत्र भावना । अतश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति तस्यां संयमाभावान्नोपेक्षातो बलमिति दिक् ॥ २२ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २३ ॥

हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलो वैनतेयबले संयमात्तद्बलो वायुबले संयमात्तद्बल इत्यादिरीत्योह्यम् ॥ २३ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टविज्ञानम् ॥२४॥

व्यवहितमावृतम् । विप्रकृष्टं दूरवर्ति । बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिः प्रथमपादे ज्योतिष्मतीत्युक्ता (१।३६) । तत्कालीनो य आलोकः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु विन्यस्य तमर्थं साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात्तेषु संयमापेक्षा नास्ति । चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवद्विशुद्धसत्त्वप्रतिसंधानमात्रेणैव तत्साक्षात्कारसंभवात् । परंपरया बुद्ध्यादिविषयकसंयमसाध्यत्वेनास्याः संयमसिद्धिमध्ये गणनमिति बोध्यम् ॥ २४ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥

---

2. B. om. रीत्या.
12. A. reads तत् for तत्तत्.
21. C. reads आभ्यन्तर for अन्यतर.
24. A. B. read हि शुद्ध for विशुद्ध.
26. B. reads सिद्ध for सिद्धि.

तत्र भुवनविस्तारः कथ्यते । तत्रादौ सप्त लोकाः । तत्रार्वीचिर्नाम नरकविशेषः सर्वलोकाधस्तात् । तमादाय मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादारभ्य तत्पृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोन्तरिक्षलोकः। स एव भुवर्लोकः । ध्रुवात्परः पञ्चविधः स्वर्लोकः । एतेन त्रिलोकव्यवस्थापि दर्शिता । पञ्चानां स्वर्लोकत्वेनैक्यात् । तत्र माहेन्द्रस्तृतीयो लोको भूर्लोकात् । स स्वर्लोकः । चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः। जनलोकस्तपोलोक सत्यलोक इति ।

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् ।
माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजाः ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयः शिलाशकलरूपवनसलिलानलानिलाकाशतमसामाधारा महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रान्धतामिस्राख्याः । तमोन्धकारः । एतेषां महानरकत्वादन्येप्युपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽनन्तास्तत्र बोध्याः । यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखभोगिनः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घं गृहीत्वा जायन्ते। ततः षण्महानरकभूम्यूर्ध्वं महातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि । तेषां च सप्तपातालानां भूर्लोके प्रवेशः । एवं चतुर्दशलोका भवन्ति। भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती । यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः । तस्य पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेण राजतवैडूर्यस्फाटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैडूर्यप्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणभागः । पूर्वभागो रजतप्रभानुरागाच्छ्वेतः ।पश्चिमः स्फटिकवत्स्वच्छः प्रतिबिम्बो द्राही । उत्तरः स्वर्णवर्णकुरण्टकपुष्पाभः ।

अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वे जम्बूनामा वृक्षो यन्नामा लवणोदधिवेष्टितो जम्बूद्वीपः । निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकरणात्तस्य सुमेरोरवच्छेदभेदेन रात्रिंदिनं संयुक्तमिव भ्रमाति । यमेवास्य भागं सूर्यस्त्यजति तत्र रात्रिर्यमेव भागमलंकरोति तत्र दिनामिति । तथा तस्य सुमेरोरुत्तरादिशि नीलनामकश्वेतनामकशृङ्गवन्नामकास्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनायामाः । तेषामन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्रविस्ताराणि । तत्र नीलगिरिर्मेरुलग्नः । तदुत्तरे रमणकम् । श्वेतस्योत्तरे हिरण्मयम् । शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुरवः । सुमेरोर्दक्षिणदिशि निषधहेमकूटहिमशैला द्विसहस्रयोजनविस्ताराः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि । हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति पूर्ववत् । तथा सुमेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तो माल्यवान्पर्वतः । तमेव सीमानं कृत्वा समुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामकं वर्षम् । तन्नामैव स देशः । तथा सुमेरोः पश्चिमदिशि तत्संसक्तो गन्धमादनः पर्वतः । तमारभ्य समुद्रपर्यन्तं केतुमालनामा देशः।

12. B. om. महारौरव.

T

तन्नामकमेव वर्षम् । छत्राकारस्य सुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृत्तम् । चतुर्दिक्षु च पर्वताश्छत्रपार्श्वस्थावरणवास इव मेरुपार्श्वेष्वेव संसक्ता इति बोध्यम् ।

मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।
इलावृत्तं महाभाग चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥ (वि. पु. २।२।१५)

इति विष्णुपुराणात् । ते पर्वताश्च प्रत्येकं पादोनसहस्रायामा इति बोध्यम् । तदेवं पर्वतैः सह जम्बूद्वीपं लक्षयोजनविस्तारम् । तदेवं सुमेरुणा सह सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण स्थितं जम्बूद्वीपम् । सुमेरोश्च परिमाणम्

चतुरशीतिसाहस्रं योजनैरस्य चोच्छ्रयः ।
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ।
मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः ॥ (वि. पु. २।२।८–९)

इति । सोयं जम्बूद्वीपो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः । ततो जम्बूद्वीपात्क्रमेणोत्तरोत्तरं द्विगुणद्विगुणाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मलिगोमेदप्लक्षपुष्कर-द्वीपाः स्वस्वद्वीपाद्द्विगुणाः । समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा नात्यन्तमुच्छ्रिता नापि भूमेः समाः कूलद्वयस्थितविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदका वलयाकृतयः । ससमुद्राः सर्वे लोकालोकपर्वतपरिवारा द्वीपाः सप्तसमुद्रपरि-वेष्टिता वलयाकृतय इतरलोकसहिता पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमिताः ।

तदेतत्समग्रं पञ्चाशत्कोटिपरिमितं भूगोलं सुप्रतिष्ठितमण्डमध्ये व्यूढम् । तादृशं च शतकोटिविस्तरमण्डं सप्तावरणसहितमपि प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योतः । प्रकृतिं प्रकृत्य

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां प्रदृश्यन्ते कोटिकोटिशतानि च ॥ (वि. पु. २।७।२७)

इति विष्णुपुराणात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ (श्वे. ४।१०)

इति श्रुतेश्च । शक्तिशक्तिमतोरविभागेन शक्त्यंशेषु शक्तिमदंशत्वमपीति तदाशयः।

तत्र पाताले जलधौ पर्वतेषु चैतेषु देवनिकाया देवसमूहा असुरगन्धर्वकिंनरकिंपुरुषयक्षराक्षसोरगभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाश्च प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवामनुष्याश्च प्रतिवसन्ति । सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः । अत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि । सुधर्मा देवसभा । सुदर्शनं पुरम् । वैजयन्तः प्रासादः ।

---

12. B. C. om. प्लक्ष.
18. A. C. read विस्तारम् for विस्तरम्.
26. A. om. चैतेषु.

तदूर्ध्वमन्तरिक्षलोके रव्यादयो ग्रहा अश्विन्यादीनि ऋक्षाणि तदितरक्षुद्रज्योतीरूपास्तारकाश्च सर्वोपरि मेढिकावन्निश्चलतया स्थिते ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे वायुरज्ज्वा निबद्धा वायोः प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैरवधृतगतयः सुमेरोरुपर्युपरिभावेन संनिविष्टा दिवि भुवर्लोके भ्रमन्ति । न च सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलभ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रस्यावरणं यतो रात्रिंदिनव्यवस्थेति वाच्यम् । वृक्षेण सूर्यव्यवधानवन्मेरोरेकपार्श्वस्थस्य सूर्यादेः पार्श्वान्तरेण व्यवधानसंभवात् ।

माहेन्द्ररूपस्वर्लोकनिवासिनः षड्देवजातीयाः समूहास्त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति । सर्वे संकल्पसिद्धा अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्ता ब्रह्मदिनरूपकल्पायुषो वृन्दारकाः पूज्याः कामभोगिनः पित्रोः संयोगं विनैव लब्धदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराश्च।

ततो महर्लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः कुमुदा ऋभवः प्रतर्दना अञ्जनाभाः प्रचिताभा इति । एते सर्वे महाभूतानां परिणामने स्वतन्त्रा ध्यानमात्रतृप्ताः कल्पसहस्रायुषः ।

ततो ब्रह्मणः प्रथमे जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः । ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति । ते सर्वे भूतानामिन्द्रियाणां च परिणामने समर्था द्विसहस्रकल्पायुषः ।

द्वितीये ब्रह्मणो लोके तपसि त्रिविधा देवनिकाया आभासुरा महाभासुराः सत्यमहाभासुरा इति । एते सर्वे भूतेन्द्रियान्तःकरणानां परिणामने समर्थाः स्वेच्छयाऽन्यानिर्माणे चित्तनिर्माणे च समर्था ध्यानतृप्ता ऊर्ध्वरेतसोऽस्खलितरेतस ऊर्ध्वं सत्यलोकादावप्रतिहतज्ञाना अधोधोलोकेष्वनावृतज्ञानविषया उत्तरोत्तरं द्विगुणायुषश्च ।

तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकाया अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरि स्थिताः पूर्वपूर्वापेक्षयोर्ध्वमूर्ध्वं स्थिताः । सत्यलोकेप्यवान्तरलोकभेदान्मूलप्रकृतेः परिणामने समर्थाः । सर्वे यावत्सर्गायुषश्च । तेषां नामानि त्वच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्च । तत्राद्याः सवितर्कध्यानेनैव सुखिनः । द्वितीयाः सविचारध्यानसुखाः । तृतीया आनन्दमात्रध्यानसुखाः । तुरीया अस्मितामात्रध्यानसुखाः । ते लोके चतुर्दशभुवनमध्य एव तिष्ठान्ति न ब्रह्माण्डाद्बहिः । न चाण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात्कथं ब्रह्माण्डसंज्ञेति वाच्यम् । सर्वेषामेषां हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वलोकव्यापनादंशांशिभावेन सर्वजीवानां तद्भेदाच्च सर्वेषां ब्रह्मतया ब्रह्माण्डत्वाक्षतेः । विदेहप्रकृतिलयास्तु मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाद्ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिश्च स्वातन्त्र्येण तेषां व्यापारान्न लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्येतत्सर्वं भुवनं वैराग्यातिशयात्सूर्यद्वारे सूर्यान्तश्छिद्रे ब्रह्मलोकद्वार-

33. A. C. read अतिशयाय for अतिशयात्.

भूते सुषुम्नायां वा संयमं कृत्वा योगिना साक्षात्करणीयम् । एवं योगशास्त्रोक्तेनान्यत्रापि संयमेनेदं भुवनं द्रष्टव्यम् । एवं संयमं तावदभ्यसेद्यावदिदं सर्वं दृष्टं भवतीति दिक् ॥ २५ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं जानीयात् ॥ २६ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराव्यूहज्ञानानन्तरं ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयात् । एवं यत्रकुत्रचिद्विमाने कृतसंयमः सर्वाणि तानि साक्षात्कुर्यात् ॥ २७ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

शरीरमध्यवर्तिनाभिकन्दरूपं कदलीकन्दवद्धादावुत्पद्यते । यतः शाखापल्लवादिवच्छिरःपादादिकमवयवजातमूर्ध्वमधश्चाविर्भवति । तत्र नाभिचक्रे संयमेन साक्षात्कारपर्यन्तेन कायस्थपदार्थवातपित्तत्वगसृगादिव्यूहं जानीयात् । वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः । धातवः सप्त त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि । पूर्वपूर्वमेषां बाह्यमित्येषां विन्यासः ॥ २८ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

जिह्वाया अधस्तात्तन्तुः । ततोऽधस्तात्कण्ठः । ततोऽधः कूप उरःपर्यन्तम् । तत्र संयमात्क्षुत्पिपासे न बाधेते ॥ २९ ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

उरसि कुण्डलितसर्पगोधान्यतरवत्स्थिता कूर्माकारा या नाडी तस्यां कृतसंयमः स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिरःकपालमध्यस्थच्छिद्रस्यान्तः स्वप्रकाशरूपं ज्योतिरस्ति । तत्र संयमपूर्वकात्साक्षात्काराद्द्यावापृथिव्योरन्तश्चारिसिद्धदर्शनं भवतीत्यर्थः । मूर्धशब्देन सुषुम्ना नाडी लक्ष्यत इति मिश्राः ॥ ३१ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकं ज्ञानं संसारतरणोपायत्वात्तारकं विवेकजस्य वक्ष्यमाणस्य सार्वज्ञ्यस्य पूर्वरूपं लिङ्गं यथा सूर्यस्योदयपूर्वरूपं प्रभा। तेनोत्पन्नेन योगी सर्वमेवातीतानागतादि जानाति । पूर्वोक्तसंयमं विनापीत्यर्थः। प्रातिभस्यापि क्षणतत्क्रमादिसंयमजन्यताया वक्ष्यमाणत्वादस्या अपि परंपरया

13. B. reads रस for त्वक्.
23. A. C. read अन्तर for अन्तः.
29. B. reads क्षणतः क्रम for क्षणतत्क्रम.

संयमासिद्धित्वेन तासु गणनामिति बोध्यम्। यद्यपि तारकं सर्वविषयम् (यो.सू.३।५४) इत्यागामिसूत्रे विवेकज्ञानमेव तारकं प्रातिभं च वक्ष्यते तथाप्यत्र प्रातिभादिति हेतुवचनाद्विवेकज्ञानपूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्यातम्॥३२॥

इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुस्तत्संयमहेतुभूतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह—

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३३ ॥

यदिदमस्मिन्बृहत्वाद्ब्रह्मणो जीवस्य पुरे शरीरे दहरं सगर्तं पुण्डरीकाकारं वेश्म तत्र विज्ञानं विज्ञानवृत्तिकमन्तःकरणं ब्रह्मणः सिंहासनकल्पं विद्यते। अतस्तस्मिन्हृदयाख्ये वेश्मनि संयमाच्चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः। एवंभूतेषूक्तेषु संयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषाद्गुरुमुखाच्च प्रत्येतव्यः ॥ ३३ ॥

चित्ते च ज्ञाते ततो विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह—

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिक्याद्बुद्धिः सत्त्वम्। यद्बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समानसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं प्रकृष्टज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयमात्माकारतयाऽऽत्मकल्पं तस्मादपि परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा पुरुषः। परिणामशून्यत्वात्। अत एव शुद्धोन्यश्चितिमात्ररूपः। एवं च तादृशचित्तेनासंकीर्णस्य बाह्याद्याकारचित्तेनासंकीर्णत्वमर्थात्सिद्धमित्यत्यन्तासंकीर्णत्वं पुरुषस्य। एवं तयोरत्यन्तासंकीर्णयोर्यः प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययोर्विविच्याग्रहणं स भोगः।

अयमविवेको बुद्धिधर्मः। तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाद्याकारवृत्तिः। पुरुषस्य च प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नश्चैतन्यांशः सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा। यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषातिरिक्तो न भवति तथापि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नोंश एव प्रत्ययः। पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवदिति तयोर्भेदः।

तयोरविवेके बीजं तु पुरुषस्य दर्शितविषयत्वम्। यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयोरिव धर्मसंकरादविवेकः। धर्माविवेकेनैव च धर्मिणोः सांकर्यम्। तद्धर्मविवेकेनैव निरासितुं शक्यत इति धर्मविवेकसंयमः कार्य इति प्रतिपादयितुमत्र भोगो लक्षितः।

एवमुभयात्मकस्य भोगस्य मध्ये यः सत्त्वस्यांशो भोगप्रत्ययः स परप्रयोजनकत्वाद्दृश्यः। यस्तु तस्मात्परार्थादन्यो विशिष्टश्चितिमात्रः पुरुषांशप्रत्ययः स

---

30. A. reads तस्मात्परार्थात् before दृश्यः.

30. A. C. read पुरुषांशः for पुरुषांश.

परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यत्वात्स्वार्थः । तत्र यथोक्ताविवेकेन साक्षात्कारपर्यन्तात्संयमात्पुरुषविषयः साक्षात्कारो भवति दिव्यः । एवं चायं मुख्यो भोगोऽविविक्तप्रत्ययात्मकोंशभेदेनोभयोरेव भवति । यस्तु "चिदवसानो भोगः" (सां. सू. ६।५५) इति सांख्यसूत्र उक्तः स गौणः पुरुषस्यैव । यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याकारवृत्तिरूपः स बुद्धेरेव । तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्तमानाविति तत्र तत्र भाष्यात् । स हि तत्फलस्य भोक्तेति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति बोध्यम् ।

नन्विदं पुरुषज्ञानं किं बुद्धेरुत पुरुषस्य । आद्ये बुद्धेश्चेतनत्वापत्तिः । अन्त्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधः सदैव ज्ञानप्रसङ्गश्चेति चेन्न । बुद्धिसत्त्वधर्मेण पुरुषाकारप्रत्ययेन जडतया पुरुषो न भास्यते, किं तु पुरुष एव स्वस्वरूपाकारां बुद्ध्यारूढां वृत्तिं स्वस्मिन्प्रतिविम्बितां पश्यतीत्यदोषात् । एवं च स्वप्रतिबिम्बवत्स्वाकारबुद्धिवृत्तेः प्रतिबिम्बनात्मकमेव दर्शनं पुरुषस्य पुरुषज्ञानम् । यथा घटाद्याकारवृत्तिप्रातिबिम्बनरूपं वृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य घटदर्शनम् । न चात्र कर्तृकर्मविरोधः । तत्र हि स्वास्मिन्स्वसंवन्धानुपपत्तिरेव बीजम् । प्रकाशसंबन्धस्यैव प्रकाश्यत्वात् । स च संवन्ध एकस्मिन्नपि विम्बप्रतिविम्बाख्यरूपभेदेनोपपन्नः । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नो हि ज्ञाता, केवलश्च ज्ञेय इति विशेषात् । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव । " चेतनात्मा स्ववेदन " इति स्मृतेः । एतेनात्मनो ज्ञेयत्वाभाव एवेति चिन्त्यम् ।

यत्तु वृत्तिव्याप्य एवात्मा न फलव्याप्य इति, अत्र केचित् । फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतया क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तिः । अन्यथा घटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यापत्तेः ।

यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह । (तै. २।४)

इति त्वस्मदादिमनोवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयति ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । (का. २।१२)

इति श्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च । पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वं श्रुतिराह " विज्ञातारमरे केन विजानीयात्"(बृ. २।४।१४) इति । आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपः स्यात्तदा केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीयादिति तदर्थः । इयं हि श्रुतिर्न प्रेत्य संज्ञास्ति (बृ. २।४।१२), यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् (बृ. २।४।१४) इति पूर्ववाक्येन स्वयं ज्ञानस्वरूपोपि सर्वकरणविलयात्सर्वदृश्यविलयाच्च मोक्षकाले किमपि न पश्यतीति

1. A. Reads भोगाख्यः after स्वार्थः.

4. B. reads विकार for विपाक.

मैत्रेयीं प्रत्युक्ते मोक्षकालेऽनाभिव्यक्त्यात्मा ज्ञानस्वरूप एव मास्त्विति तदाशङ्का मनसि निधाय तन्निरासाय प्रववृते 'आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न स्यात्तद्विषयकज्ञानान्तरकल्पनेऽनवस्था स्यात्' इत्याशयिका। एतेनेयं श्रुतिः पुरुषस्य सदैवाज्ञेयत्वं वदतीति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ३४ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३५ ॥

ततः स्वार्थसंयमजन्यपुरुषसाक्षात्कारात्। यत्तु स्वार्थसंयमादिति तन्न। तज्जन्यायाः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्तत्वेन चकाराभावेन च पुरुषज्ञानस्यैव पूर्वसूत्रे विशेष्यतया च तत्परामर्शस्यैवौचित्यात्। ततो मनआदीनां प्रातिभादिसंज्ञकशक्तिविशेषरूपाः सिद्धयो भवन्ति। तत्र प्रतिभोपदेशादिनैरपेक्ष्येण सूक्ष्मादीनां मानसं यथार्थज्ञानम्। तत्सामर्थ्यं प्रातिभम्। एवं श्रावणाद्यपि। वेदनाद्यास्तु त्वक्चक्षूरसनाघ्राणानां सामर्थ्यसंज्ञाः। तत्र प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानम्। श्रावणात्तेषां दिव्यशब्दानां च श्रवणम्। वेदनाद्दिव्यस्पर्शज्ञानम्। आदर्शाद्दिव्यरूपज्ञानम्। आस्वादाद्दिव्यरसज्ञानम्। वार्तातो दिव्यगन्धज्ञानम्। एतत्सर्वं कामनां विनापि जायते ॥ ३५ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रातिभादयः। ते समाहितचित्तस्य जायमाना उपसर्गाः। तस्य समाहितस्य यद्दर्शनं पुरुषैकाग्र्यं तद्विरोधित्वात्। व्युत्थितचित्तस्य तु जायमानाः सिद्धयो भवन्ति। अतस्ता उपेक्ष्य पुरुषदर्शनाभ्यास एव कार्य इति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

चञ्चलस्वभावत्वादेकत्रानवस्थितस्य मनसो धर्माधर्मवशादेकशरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः संबन्धविशेषः स बन्धः। तादृशबन्धकारणस्य कर्मणः शैथिल्यं देहबन्धनाक्षमता समाधिसामान्यबलाद्भवति। तथा 'एवंप्रकारेणानया नाड्या चित्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छति' इत्येवं चित्तगतिसाक्षात्काराश्चित्तस्य प्रचारसंवेदनम्। तदपि समाधिसामान्यबलजमेव। एवं कर्मनिमित्तकस्य निर्गमप्रतिबन्धकसंयोगविशेषस्य क्षयाच्चित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य

---

1. B. reads नाभिव्यक्त्यात्मा for अनभिव्यक्त्यात्मा.
6. B. C. read तत्र for तन्न.
22. B. reads चञ्चलस्य सदा; C. reads चञ्चलत्वात् for चञ्चलस्वभावत्वात्.

T

शरीरान्तरेषु निक्षिपति । निक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजमुत्पतन्तं मक्षिका अनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्त इति दिक् ॥ ३७ ॥

योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषेणोदानजयात्सिद्धिमाह—

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

प्राणापानादिरूपा सर्वेन्द्रियवृत्तिर्जीवननाम्नी । न च सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तीनां दर्शनात्सर्वेन्द्रियाणामित्यसंगतम् । किं तु जीवनयोनियत्नवशादन्तःकरणस्यैव वृत्तिरिति युक्तमिति वाच्यम् । सुप्तेन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधेन प्राणादिवृत्तेः सत्त्वेप्यक्षतेः । न च बाह्यवायुभिरन्तस्थप्राणानां तुल्यलक्षणत्वाद्वायुविशेषा एव प्राणादयः सन्तु, किमर्थं करणानां वायुतुल्यक्रियाकल्पनमिति वाच्यम् । प्राणाच्छ्रद्धां च वायुं च (प्र. ६।४) इति श्रुतौ वायोः प्राणकार्यत्वश्रवणात् । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" (ब्र.सू. २।४।९) इति वेदान्तसूत्रे वायुतत्संचाराभ्यामतिरेकस्य प्राणेऽवधारणाच्च । किं चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते । तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावस्यैव युक्तत्वम् । अन्यधर्मेणान्यपरिणामेतिप्रसङ्गाददृष्टकल्पनापत्तेश्च । तस्य च वायुरधिष्ठात्री देवता । सूर्यश्चक्षुर्वायुः प्राणः (मु.२।१।४) इत्यादिश्रुतेः । तस्मात्तेषामेव परिणामभेदाः प्राणाः । ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु करणानीति भेदः । देवतयाऽभेदात्तु सूर्यश्चक्षुरिति वायुः प्राण इति व्यवहारः ।

यत्त्वत्र भाष्ये प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः प्रयत्नभेद एवोक्तः, स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थ इति तन्न । तस्य क्रिया पञ्चतयी मुखनासिकागतिः प्राण इत्यग्रिमभाष्ये प्राणादीनां गत्यादिवचनेन विरोधात् । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते । करणे प्रवेशात् । तस्य करणसामान्यस्य क्रियोपलक्षितपरिणामभेदः पञ्चविधः । तत्र प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः। सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयनात्समानो हृदयान्नाभिपर्यन्तवृत्तिः । मूत्रपुरीषगर्भाणामपनयनहेतुरपानो नाभेः पादतलपर्यन्तवृत्तिः । ऊर्ध्वगतिप्रदत्वाद्रसाद्यूर्ध्वनयनाच्चोदानो नासिकाग्राद्ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तवृत्तिः। सर्वदेहव्यापिवृत्तिकोऽचलनादिहेतुर्व्यानः। एषां प्राणः प्रधानम् । प्राणो यदश्नाति पिबति तेनैवान्येषां धारणात् । प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति (बृ.४।४।२) इति तदुत्क्रमे सर्वेषामुत्क्रमणश्रवणाच्च ।अतो मुख्यनाम्ना सर्वेषां व्यवहारात्पञ्च प्राणा इत्यादिव्यवहारोपपत्तिः । तस्योदानस्य शास्त्रोक्तसंयमेन जयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्गो विकारहेतोः संयोगस्य तैरभावः । तथाऽर्चिरादिमार्गगमनाय स्वेच्छया मरणकाल उत्क्रान्तिश्च भवति ॥ ३८ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ३९ ॥

संयमविशेषेण समानजयात्तेजस उपध्मानं कृत्वा सतावत्स्वशरीरं ज्वलयति दहतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

सर्वश्रोत्राणामाकाशं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । तदुपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात् । इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वेन भूतोपादानकत्वाभावात् । तत्तद्भूतसंसृष्टतयोत्पत्तेस्तु परेषां भौतिकत्वव्यवहारः । शब्दस्य वायुपरिणामत्वे तद्द्वाराधिष्ठानमाकाशोपादानकत्वे तु सम्यगेव शब्दप्रतिष्ठात्वमाकाशस्य । एवं च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशम् ।

श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वं पञ्चशिखेनाप्युक्तम् । तुल्यदेशश्रवणानामेकश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति । अस्यार्थः । कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रवणाख्यज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकदेशावच्छिन्नश्रोत्रकत्वं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः । स चैकदेशस्तत्तद्देशावच्छिन्नमाकाशम् । एवं चायःप्रतिममाहंकारिकश्रोत्रमयस्कान्तमणितुल्येन वक्तृवक्त्रस्थेन शब्देनाकृष्टं स्ववृत्तिपरंपरया वक्तृवक्त्रगतं शब्दं गृह्णाति । अत एव तत्तद्दिग्देशवर्तित्वेन शब्दप्रतीतिर्जीवमात्रस्योपपन्ना । एवं घ्राणरसनत्वक्चक्षूंष्यप्याहंकारिकाणि पृथिवीजलवायुतेजोरूपभूताधिष्ठानानि । स्वाश्रयवृत्तिगन्धादिगुणसहकारेणैव तेषां बाह्यपृथिव्यादिगुणगन्धादिग्राहकत्वम् ।

तदेतच्छ्रोत्रमाकाशस्य लिङ्गम् । सूक्ष्मेन्द्रियस्य निराश्रयस्थितेरभावात् गन्धवत् । कर्णशष्कुली च न तस्याधारः । लोकान्तरगतिकाले तदभावात् । नापि शून्यमाधारः । अभावानभ्युपगमात् । अभावस्य भावाधारत्वासंभवाच्च । नापि पृथिव्यादिस्तदाश्रयः । आश्रयगतस्वसजातीयगुणसहकारेणैव तेषां स्वग्राह्यगुणग्राहकत्वात् । नापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः पुरुषस्तस्याश्रयः । विवरपिधानेपि तदवच्छेदेन चैतन्याभिव्यक्त्या पुरुषादेरनावृततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात् । तस्मात्पिधानयोग्यं परिशेषादाकाशमेवाश्रयः ।

एवं शब्दाश्रयोप्याकाशमेव । न वायुः । द्रव्यान्तरपूरिते वेण्वादौ वायुसंयोगेन शब्दप्रसङ्गात् । न च छिद्रवायुसंयोगोपि शब्दकारणम् । तथासति संयोगाधारतया छिद्रस्य द्रव्यत्वासिद्धौ तस्यैव शब्दाश्रयताया युक्तत्वात् । एवमवकाशरूपानावरणमप्याकाशलिङ्गम् । अन्यथा स्थाल्यादिष्वन्तस्तेजःप्रवेशो न स्यात् । न च पुरुष एवावकाशः । आवरणासंभवात् । न च दिक्कालाववकाशः । तयोर्नभःपरिणामविशेषत्वात् ।

---

2. B. reads स तावत् for सतीवत्.

8. B. C. read तस्यापि for तद्द्वारा.

T

तथा विभ्वप्याकाशम् । परिच्छिन्नत्वे हि मूर्तत्वापत्तावन्यत्र पृथिव्यादिस्थले मूर्तानामसमानदेशत्वदर्शनादस्य मूर्तान्तरैर्घटादिभिः समानदेशत्वदर्शनाद्विभुत्वेनामूर्तत्वासिद्धेः । किं चानावरणस्याकाशलिङ्गत्वे सिद्धे यत्र यत्रानावरणं तत्र तत्राकाशमिति सर्वगतत्वेन विभुत्वसिद्धिः । न चाकाशस्य विभुत्वे कथं कार्यत्वम्, कथं वाकाशपरिमाणकथनामिति वाच्यम् । आकाशस्याप्यन्तःकरणवद्वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवच्च कार्यकारणरूपेण द्वैविध्यात् । तत्र कारणाकाशं तमोगुणविशेष एव । तदानीमाकाशताव्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् । कारणपृथिव्यादिवत् । तच्च कारणाकाशं गुणान्तरोपष्टब्धं सदंशत आदौ शब्दजननयोग्यार्थरूपेण परिणमते क्षीराब्धिरिवामृतमथनेंशतो दधिरूपेण । ततश्चाणुसंघातेनैव महापृथिवीवदेव महाभूताकाशमहंकारापेक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणमुपपद्यते । एवमन्तःकरणोत्पत्तिरपि बोध्या ।

एवं च क्रियायाः करणसाध्यत्वाच्छब्दग्रहणक्रियया तत्करणं श्रोत्रमनुमीयते । न च चक्षुराद्येव तदस्तु । वधिरावधिरयोरितरेन्द्रियसत्त्वेपि बधिरस्य शब्दाश्रवणात् । तयोः श्रोत्राकाशयोः संवन्धसंयमाद्दिव्यं तन्मात्रादिसूक्ष्मशब्दग्राहकं श्रोत्रं भवति । इदमुपलक्षणं त्वग्वातयोश्चक्षुस्तेजसो रसनाजलयोर्घ्राणपृथ्व्योः संवन्धसंयमाद्दिव्यं त्वगादीत्यपि बोध्यम् ॥ ४० ॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४१ ॥

चोत्र वार्थे । यत्रासनादौ कायस्तत्र शरीरावच्छेदेन चाकाशं तिष्ठति । तस्यावकाशदातृत्वात् । अतः कायस्य यस्तेन संबन्धः प्राप्तिरूपस्तत्र संबन्धे कृतसंयमस्तत्संबन्धं साक्षात्कारेण वशीकृत्य लघुषु वा तूलादिष्वा परमाणुभ्यः संयमेन स्वायत्तीकृताकाशसंबन्धः प्रथमं लघुर्भवति येन जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां संचरति । तत ऊर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्म्यादिरश्मिषु विहरति । ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवति ॥ ४१ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४२ ॥

शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो वहिर्वस्तूनां संकल्पवशतारूपः सा विदेहा नाम धारणेति संज्ञिकाः । सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो वहिर्वृत्तिमात्रेण भवति तदा कल्पितेत्युच्यते । या तु त्यक्तशरीरस्यापि मनसो बाहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता ।

---

2. A. reads रूपानावरण after देशत्व.
5. C. reads परमाणु for परिमाण.
21. B. reads संबन्ध for संबन्धस्.

सा च कल्पितया साध्यते। यया साधितया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः। सेयमकाल्पिता महाविदेहेत्युच्यते। तया च प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशाः कर्म च विपाकत्रयं च रजस्तमोमूलकं तस्य समूलस्य क्षयो भवति। तेषां क्षये च निरावरणं योगिनश्चित्तं स्वेच्छया विहरति च जानाति च ॥ ४२ ॥

इदानीं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यसंयमासिद्धिमध्ये ग्रहीतृग्रहणयोर्ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ तत्संयमसिद्धिमाह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु साक्षात्कारपर्यन्तसंयमाद्भूतानां जयो वशवर्तितेत्यर्थः। पृथिव्यादिपञ्चभूतानां सामान्यविशेषसमूहरूपाणामेकैकाधिकास्तन्मात्रभिन्नाः शब्दादयो विशेषा वक्ष्यमाणैराकारादिभिर्धर्मैः सह धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाभ्यां स्थूलशब्देन शास्त्र उक्ताः। विशेषाश्च षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयो मधुराम्लादयः सुरभिदुर्गन्धादयश्च। एते हि नामरूपादिभिः परस्परस्माद्भिद्यन्त इति विशेषाः। आकारादयश्च—

आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च।
वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥

इति भूमेः। आकारोऽवयवसंस्थानविशेषः। वरणमावरकत्वम्। वृत्तिः सर्वभूताधारता। भेदो विधारणम्। क्षमा धारणसामर्थ्यम्।

स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत्।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः ॥ २ ॥

रक्षा आवरणादिना रक्षकत्वम्।

ऊर्ध्वभाक्पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम्।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् ॥ ३ ॥
तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम्।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥ ४ ॥

आक्षेपः पातनम्। छायाशून्यत्वमच्छायता।

सर्वतोगतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः।
आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वधर्मविलक्षणाः ॥ ५ ॥

सर्वतो गतिर्व्यापकत्वम्। अव्यूहः सर्वपदार्थानां प्रविरलीकरणम्। अविष्टम्भोऽवकाशः। एतत्सूत्रोक्तपञ्चरूपेष्वाद्यं रूपं भूतानाम्।

1. A. reads कल्पिततया for कल्पितया.
29 B. reads पूर्व for धर्म after पूर्व.
31. A. reads पञ्च for रूपम्.

द्वितीयं रूपं स्वरूपं तु सामान्यं साधारणलक्षणम्। यथा भूमेः सांसिद्धिककाठिन्यरूपमूर्तिव्यञ्ज्या पृथिवीत्वजातिः । सामान्याविशेषयोरभेदात्तु मूर्तिर्भूमिरिति भाष्ये प्रयुक्तम् । स्नेहव्यञ्ज्यजलत्वजातिर्जलस्य। औष्ण्यव्यञ्ज्यतेजस्त्वजातिस्तेजसः । वहनशीलत्वरूपप्रणामित्वव्यञ्ज्यवायुत्वजातिर्वायोः । विभुत्वव्यञ्ज्याकाशत्वजातिराकाशस्य । कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वात् । इदं चोक्तशब्दादिविशेषाणां सामान्यम् । ते हि तां तां जातिमितरेभ्यो व्यावर्तयन्ति । तत्तज्जात्याश्रयाणां च परस्परं भेदं कुर्वन्ति । तदुक्तमेकजातिसमान्वितानामेषां तत्तद्रसादिधर्ममात्रेण सजातीयान्तराद्व्यावृत्तिरिति ।

सामान्याविशेषसमुदायोत्र शास्त्रे द्रव्यम् । अतिरिक्तावयव्युपगमेपि तयोरभेदाभ्युपगमात् । अन्यथा घटो मृत्तन्तवः पट इत्यभेदप्रत्ययानुपपत्तिः । अवयवानपलापाच्च । तदपलापे तदाधारतानुपपत्तेश्च । तदतिरिक्तावयव्यनुपलब्धेश्च । तत्र सामान्यं नाम घटे घटव्यक्तिरूपघटपरमाणुमत्त्वम् । रूपक्रियादीनामप्यस्मन्मते द्रव्यत्वात् । सर्वत्र तत्तद्व्यक्त्यनुगमोस्त्येवानुगताकारप्रतीतिजनक इति बोध्यम् । न च समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिः। समुदायस्य द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थितेः । तथा ह्येकः शब्देनानुपस्थितभेदकावयवेष्वनुगतो यथा शरीरं वृक्ष इत्येकद्रव्यरूपः समूहो यूथं वनमिति चानेकद्रव्यरूपस्तदनुगतः समूहः। यूथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वं बोध्यम् । अपरस्तु शब्दोपस्थितभेदकावयवेष्वनुगतः समूहो यथोभये देवमनुष्याः । अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समुदायस्योभाववयवौ यस्येति व्युत्पत्त्या तदवयवभेदस्योपादानात्। देवमनुष्या इति शब्देन च बहुवचनेन च तयोरप्यनेकेवयवा भेदेनोपात्ताः । अत्र हि समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागः । ताभ्यामेव च समूहोभिधीयते ।

स द्विविधोपि समुदायो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति। यथाम्राणां वनं ब्राह्मणानां संघ इति षष्ठ्या भेदेन। आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति च कर्मधारयेऽभेदेन ।

स द्विविधोपि पुनर्द्विविधः । युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च । युतसिद्धत्वं पृथग्भावेन सिद्धत्वम् । आद्यो वनं संघो यूथ इति। तदवयवानां गोवृक्षादीनां सान्तरालत्वात् । अन्त्यः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति । परमाणूनां पञ्चचतुरादितन्मात्रसमूहत्वात्तदवयवानां निरन्तरत्वात् । तेष्वयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। संयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयवविशेषेष्वनुगतः सामान्याविशेषसमूहोऽवयव्याख्यं द्रव्यमिति तदर्थः । अवयवसाधारणं लक्षणं तु

---

12. A. reads परमणुत्वम् for परमाणुमत्त्वम्.

16. B. om. च after यूथादौ.

27–8. A. reads चतुरादीनाम् for चतुरादि.

सामान्यविशेषसमुदायविशेषत्वमेवेति बोध्यम् । सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तु न युक्तम् । तन्मते तत्र समुदायोस्ति न वा । अन्त्येऽनुभवापलापः । तदाधारत्वासंभवश्च । आद्ये तु तदेवास्तु द्रव्यम् । तदतिरिक्तस्य तदाधारस्यानुपलम्भाच्च ग्रावभ्यो ग्रावसमुदायवत् । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् । स्वरूपत्वं च स्थिरतामात्रेण । विशेषा ह्यागमापायित्वान्न स्वरूपाणि । आद्यपादे तु स्थूलस्वरूपे एकीकृत्य वितर्कानुगतविषयः स्थूलमित्युक्तम् । एवमेव विचारानुगतस्य त्रैविध्यमग्रे द्रष्टव्यम् ।

एषां भूतानां सूक्ष्मं रूपं तु पञ्चतन्मात्रम् । भूतानां साक्षात्कारणत्वात् । तस्य हि भूततन्मात्रस्यैकोवयवकार्यं परमाणुः । सोपि घटादिवदेव सावयवः । द्व्यादितन्मात्रकार्यत्वात् । अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेरिति । एवं परमाणोरपि सूक्ष्मत्वात्तन्मात्राणि सूक्ष्माणीत्युक्तानि । एतत्तृतीयं रूपम् ।

अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं तु ख्यातिक्रियास्थितिशीलाः सत्त्वरजस्तमोरूपा गुणाः । ते हि कार्यरूपो यः स्वीयो भाव : स्वात्मकः पदार्थस्तत्रानुगतत्वादन्वयशब्देनोच्यन्ते । कार्यमात्रे सुखदुःखमोहात्मकत्वदर्शनेन तदनुगम उन्नीयते ।

अर्थवत्त्वरूपं पञ्चमं रूपं तु गुणेषु वर्तमानं भोगापवर्गजातं भोगविवेकख्यातिरूपं तत् । न च गुणेषु तस्य वर्तमानत्वेऽपि भूतानां कथमर्थवत्त्वम् । गुणानां तन्मात्रभूतभौतिकेष्वनुगतत्वात् । यद्यपि भोगापवर्गावन्तःकरण एव तथाप्यनागतावस्थया वासनारूपेण वा प्रलये गुणेष्ववस्थानान्न दोषः । तद्वर्तमानेषु स्थूलभूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य दर्शनं वशीकाररूपो जयश्च भवति । तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतेषु जयी भवति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः । तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्यो भूतकारणानि भूतप्रकृतयो भवन्तीति दिक् ॥ ४३ ॥

तेषां संकल्पानुविधायित्वे यत्फलं तदाह—

ततोणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४४ ॥

तत्राणिमाऽणुत्वं संकल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवापचयेन देहस्य सौक्ष्म्यम् । तद्भूतप्रकृतिवशित्वात्(१) । लघिमा लघुत्वं गुरुतरशरीरस्यापीषिकातूलवल्लघुत्वम् (२) । महिमा महत्त्वं यथा त्रिविक्रमादेः (३) । इन्द्रियैः प्राप्तिर्यथा भूमिष्ठोप्यङ्गुल्यग्रेण चन्द्रं स्पृशति (४) । एताश्चतस्रः स्थूलसंयमसिद्धयः । प्राकाम्यमिच्छा-

---

4. A. reads स्वरूपं च for स्वरूपत्वं च.
14. B. om. तु.
17. A. om. स्थूलभूतेषु.
27. B. om. त्रि before विक्रम.

नभिघातः। इच्छायां सत्यामस्य स्वरूपं भूतस्य स्वरूपैर्न विहन्यते। भूतस्वरूपाणां जितत्वात्। यथा—जलमिव भूमिमुद्भिद्योन्मज्जत्युत्तिष्ठति जल इव भूमौ मज्जति प्रविशति च। एषा स्वरूपसंयमस्य सिद्धिः (५)। वशित्वं भूतेषु व्याष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु वशीभवति स्वेच्छया परिणामने समर्थो भवति। न तु ब्रह्माण्डादिषु समष्टिभूतेषु। जगद्व्यापारवर्जम् (ब्र. सू. ४।४।१७) इति वेदान्तसूत्रेणादिसर्गसामर्थ्यवर्जनात्। तत्कारणतन्मात्रविजयाद्रागादिना तेषामवश्यश्च भवति। सूक्ष्मसंयमसिद्धिफलमिदम् (६)। ईशित्वमेषां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्पत्तीविनाशयोर्व्यूहाख्यसंस्थानविशेषे च सामर्थ्यम्। भूतानां मूलप्रकृतिजयात्। एषान्वयसंयमसिद्धिः (७)। यत्र कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता। यथा संकल्पस्तथा भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्राणामवस्थानं परिणामः। विजितार्थसंबन्धो हि योगी यद्वस्तु यदर्थतया संकल्पयति तत्तदर्थकमेव भवति। विषमप्यमृतत्वेन संकल्प्य भोजयञ्जीवयति। न चैवं जलमपि तेजः कुर्याद्धर्ममप्यधर्ममित्यव्यवस्थैव स्यात्। शक्तेनापि पदार्थविपर्यासाकरणात्। पूर्वपूर्वयोगिनां यथादृष्टेष्वेव संकल्पात्। 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (म. ना. ५।७) इति स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्धानां प्रेरणात्। अर्थवत्त्वसंयमसिद्धिरेषा (८)। इत्यष्टावैश्वर्याणि।

कायसंपद्वक्ष्यमाणा।

तद्धर्मानभिघातः पृथिवी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियाम्। शिलामप्यनुप्रविशति। नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति। नाग्निरुष्णो दहति। न वायुः प्रणामी वहति। अनावरणात्मकेप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्य इति। एष च संयमातिशये सति संकल्पं विनैव भवतीति प्राकाम्यादिः पृथगुक्तः ॥ ४४ ॥

कायसंपदमाह—

रूपलावण्यबलवज्रसंहननानि कायसंपत् ॥ ४५ ॥

दर्शनीयः कान्तिमानतिशयबलो वज्रवद्दृढगात्रश्च भवति योगी ॥ ४५ ॥

ग्रहणसंयमसिद्धीराह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः॥४६॥

ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति पञ्च। सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्विषयः। तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिरालोचनं विषयाकारपरिणतिश्चिन्तावधारणाभिमानसंयमरूपादन्तःकरणासाधारणवृत्तिचतुष्काद्विलक्षणा दर्शनस्पर्शनादिरूपा ग्रहणम्। यद्यप्येषापि स्मृत्यनुरोधादन्तःकरणस्यैव तथापि चक्षुराद्युपष्टम्भेन भवतीति दर्शनादिश्चक्षुरादीनामुच्यते। न चालोचनशब्दार्थो निर्विकल्पकज्ञानं चक्षुरादिमात्रवृत्त्येवास्तु। सर्ववृत्तीनां चित्तनिष्ठत्वस्य भाष्य उक्तत्वात्। यत्तु बौद्ध इन्द्रियवृत्तिः सामान्यमात्रविषया। विशेषस्तु मनोमात्रगोचरः। तदु-

कम्---इन्द्रियं सामान्यमात्रेण यद्ग्रहणं तदाकारं तद्रूपवृत्तिमदिति तन्न । तस्य विशेषस्येन्द्रियेणानालोचितस्य मनसा ग्रहणानुपपत्तेः । मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । अन्यथा चक्षुराद्यगोचरार्थानामपि मनसा विशेषग्रहणप्रसङ्गात् । अन्धबधिरादिमनसापि तद्ग्रहणापत्तेश्च । बाह्यविषयसामान्यग्रहणस्य तेन तन्निष्ठविशेषग्रहणे हेतुत्वेन न दोष इति चेत्, लाघवेनेन्द्रियाणां विषयविशेषग्रहणाकारत्वकल्पनमेवोचितम् ।

इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपं स्वरूपं तु प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्या येऽयुतसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहंकाररूपास्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । तत्र विशेषरूपं ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकारा वृत्तिरूपाः परिणामाः । सामान्यं च चक्षुष्ट्वादि । इन्द्रियाणां सात्त्विकाहंकारकार्यत्वात्प्रकाशात्मकत्वम् ।

तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणोऽहंकारः । अभिमानाख्यवृत्तिनिरासायास्मितालक्षण इत्यस्मितावृत्तिक इत्यर्थकम् । यथा च तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषास्तथाहंकारस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः। तत्कार्यत्वात् । इन्द्रियेष्वनुगतत्वाच्चाहंकार इन्द्रियाणां रूपम् । भूतानां तन्मात्रवत् ।

चतुर्थं रूपं व्यवसायाख्यमहत्तत्त्वरूपबुद्धिरूपेण परिणताः सत्त्वरजस्तमोगुणा येषामिन्द्रियाणि साहंकाराणि कार्यम् ।

पञ्चमं रूपमिन्द्रियप्रकृतिगुणेष्वनुगतं पुरुषार्थवत्त्वम् । पञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं ग्रहणादिक्रमेण संयमः कार्यः । तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयात्सर्वरूपैरिन्द्रियजयस्तद्वशीकारः । तेन चेन्द्रियप्रकृतयः संकल्पानुविधायिन्यो भवन्तीति दिक् ॥ ४६ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

कायस्यानुत्तमो मनोवच्छीघ्रतरो गतिलाभो मनोजवित्वम् । तत्कर्मेन्द्रियवृत्तिजयाद्भवति । स्थूलदेहसंपर्कराहित्येन विदेहानामिन्द्रियाणां चित्तस्य चाभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः । व्यापितेति यावत् । सर्वासां व्यक्तिभेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृतीनां सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां च स्वेच्छयानुविधानं प्रधानजयः । भूतजयरूपपूर्वभूमिकायामेव तज्जये वृत्तेष्युत्तरभूमि-

---

4. B. C. read अतनिष्ठ for तन्निष्ठ.

5. A. reads विषयस्य for विषय.

19. B. reads ग्रहणादक्रमेण for ग्रहणादिक्रमेण.

T

कायामेकीकृत्य सर्वजयकथनान्न विरोधः। एत एव पूर्वस्थाने प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते। एतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीकसंज्ञा उच्यन्ते। एताश्च करणपञ्चकस्य ग्रहणादिपञ्चरूपस्य जयादधिगम्यन्ते। प्रकृतिमहदहंकाराणामपीन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपत्वात्तज्जयेन तेषामेव जयो बोध्यः ॥ ४७ ॥

अथ ग्रहीतृसंयमसिद्धिमाह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

मात्रशब्देन ख्यातेः संयमरूपत्वं लब्धं धर्मधर्म्यभेदात्संयमवतश्चित्तस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यरूपेष्वधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया नियोक्तृत्वं सदैव भवति। प्रकृतिपुरुषादिसर्वज्ञातृत्वं चेत्यर्थः। संयमोत्रापि साक्षात्कारपर्यन्तः। परार्थात्स्वार्थसंयमात् (यो. सू. ३।३५) इति सूत्रे पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तः। अत्र तु तेन संयमेन ज्ञातेऽपरिच्छिन्ने पुरुषे बुद्धिविवेकसंयम उच्यत इति विशेषः। तथा हि। निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्यातिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बग्रहणसामर्थ्यरूपपरमस्वच्छत्वे जाते परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः (यो. सू. १।४०) इत्युक्तपरवशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपेण प्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम्। करणतद्विषयात्मका ये सर्वे भावाः प्रकाशजडरूपास्तांस्तदात्मकीभूय स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्युपस्थापकत्वम्। संकल्पमात्रेणाशेषं भोग्यं वस्त्वयस्कान्तं लोहवत्पुरुषमुपतिष्ठत इति यावत्। सर्वज्ञातृत्वं च सर्वपुरुषाणां बद्धमुक्तेश्वराणां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्माविशिष्टगुणानां च युगपज्ज्ञातृत्वम्। तच्च प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानत्वेन विवेकजमित्युच्यते। एषा विशोका नाम सिद्धिः। यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनत्वाच्छोकशून्यो वशी विहरति ॥ ४८ ॥

अथास्य संयमस्य मुख्यां सिद्धिमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

अपिः कैवल्यमित्यनेनान्वेति। तस्यां विवेकख्यातौ तज्जायां यथोक्तसिद्धौ च वैराग्यादसंप्रज्ञातयोगेन दुःखदोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणां चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः। तथा हि। यदास्य योगिनः क्लेशकर्मक्षयरूपकर्तव्यसमाप्तौ 'बुद्धिसत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययसत्त्वं च हेयपक्षे, पुरुषश्चापरिणामी सत्त्वादन्य' इत्येवं विचारेण विरज्यमान-

---

4. A. C. read अपि for एव.
7. B. om च.
9. B. Reads सद्दैव for सदैव.
21. B. reads बंध for बन्धन.

स्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि मनसा सहास्तं गच्छन्ति । तेषु प्रलीनेषु पुरुषस्तापत्रयं न भुङ्क्ते । तदा परवैराग्यावस्थायामेषां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यावस्थे मनसि क्लेशकर्मविपाकरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणावियोगः कैवल्याख्यो भवति। तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति दिक् ॥ ४९ ॥

कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह—

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः। तेषां स्वर्गलोके नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति सङ्गस्मययोरकरणमुपायः । तत्करणे पुनरपि संसारप्रसङ्गात् । सङ्गः प्रीतिः । स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताभिमानः ।

तथा हि । चत्वारः खलु योगिनः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्च । तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रवृत्तमात्रं न तु निष्पन्नं ज्योतिर्ज्ञानं यस्य स सवितर्कादिरूपापरप्रत्यक्षवान्प्राथमकल्पिकाख्य आद्यः। ऋतंभरप्रज्ञः, ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति । परप्रत्यक्षं निर्वितर्कमत्र ऋतंभरप्रज्ञा । तद्वान् मधुभूमिको द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः प्रज्ञाज्योतिराख्यः। स हि सर्वेषु भावितेषूत्पादितेषु कृतरक्षाबन्धो यतस्तेभ्यो न च्यवते । भावनीयेषूत्पादनीयेषु विशोकादिसिद्ध्यादिष्वसंप्रज्ञातान्तेषु विहितसाधनवान् । साधनविषयस्यैव पुरुषयत्नस्य साध्यनिष्पादकत्वात् । चतुर्थोतिक्रान्तभावनीयः । तस्य चित्तप्रतिसर्गोऽसंप्रज्ञातसमाधिसाध्यचित्तलयः । स एवैकोर्थः कर्तव्यत्वेन शिष्यते ।

तत्र प्रथमभूमिकायां देवानामीदृशानुग्रह एव न भवति । तृतीयचतुर्थयोस्तु देवा उपेक्षणीया एव भवन्ति । अतो मधुमती भूमिका स्वस्य निष्पन्नेत्यनुभवतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैः 'इह रम्यतां कमनीयोयं भागः कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरां मृत्युं बाधते वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या मन्दाकिनी सिद्धा महर्षयश्चेमे इमा उत्तमा अनुकूला अप्सरसोत्र दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमर्जितमायुष्मता प्रतिपद्यतामिदमक्षय्यमजरममरं स्थानं देवानां प्रियम्' इत्येवमुपनिमन्त्रयन्ते । अजरत्वं सदा नवत्वम् । उपनिमन्त्र्यमाणश्च घोरेषु संसाराङ्गारेषु पापच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगदीपः । तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः । स खल्वहं लब्धालो-

16. A. om. अत्र.

21. B. reads साध्यः for साध्यचित्तलयः.

T

कः कथमनया मृगतृष्णया वञ्चितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तसंसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति विषयप्रीतिजदोषरूपान्सङ्गदोषांश्चिन्तयेत् । एवं विचार्य सङ्गं त्यक्त्वा स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत्कुर्यात् । एवं सङ्गं त्यक्त्वा 'एवमहं देवानां प्रार्थनीय' इति स्मयमपि न कुर्यात् । स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशगृहीतमात्मानं न भावयिष्यति । एवं चास्यान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नप्रतिकार्यः प्रमादः काये मृत्युलब्धाविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति । ततश्च पुनरनिष्टप्रसङ्गः । एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढो भाविष्यति भावनीयश्चाभिमुखो भविष्यति ॥ ५० ॥

पुनः सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह—

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

विवेकात्पूर्वसूत्रोक्तसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपाज्जायमानं ज्ञानं विवेकजं ज्ञानम् । इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणम् । तत्क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवति । प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्क्षणेषु तत्क्रमेषु च साक्षात्कृतेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्क्रमयोः साक्षात्कारात्सर्ववस्तूनां विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः ।

तत्र क्षणो नाम यथा लोष्ठादेर्भिद्यमानस्य परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुरेवं कालस्यापकर्षावधिभूतोवयवविशेषः पूर्वापरांशशून्यो यः स क्षणः । यद्वा यावता समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यात्तावान्कालः, विभक्तो वा यावता कालेनोत्तरदेशेन संयुज्येत तावान्कालः क्षणः । अवयविद्रव्यस्य देशत्यागो बहुक्षणेनापि, कदाचिदवयवानां क्रमेण संचारादत उक्तं परमाणुरिति । देशस्यावयविनः क्रिययाऽनेकक्षणेन जनितदेशत्यागव्यावृत्तये चलित इति ।

क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदः । तेषां क्षणानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्याविरलतेति तदर्थः ।

क्षणानामव्यवहितानन्तर्यरूपतत्क्रमाणां च क्षणिकत्वादेव नास्ति वस्तुभूतः समाहारो मेलनम् । अतो मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव । न च स्थूलकालस्य वस्तुनोऽभावे कथं लोकानां तत्र यथार्थप्रतीतिः । तस्यावस्तुनो बुद्धिनिर्माणस्यापि शब्दज्ञानानुपातित्वाद्व्युत्थितदर्शनानां भ्रान्तानां वस्तुस्वरूपत्वाभिमानात् । न च क्षणोऽप्येवंभूत एवास्तु । क्षणस्य वस्तुकोटौ पतितत्वात् ।

---

6. B. Reads कायः for काये.

26. B. reads मिलनम् for मेलनम्.

28. A. om. स्व.

आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तुरूपत्वावश्यकत्वात् । तस्यैव कालविद्भिः कालत्वेन कथनात् । तस्य च क्षणद्वयावस्थायित्वाभावाद्द्रव्यान्तरेभ्यो विभागः । कालनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतयस्तु प्रवाहरूपकालपराः । स च सत्त्वादीनां शब्दतन्मात्रस्य परिणामविशेषः । स एवास्माकमस्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेषः । क्षणस्यास्थैर्यं प्रत्यभिज्ञाद्यभावात् ।

यत्तु पूर्वदेशविभागाद्यवच्छिन्नः परमाणुक्रियादिरेव क्षण इति तन्न । विशिष्टस्यानतिरेके विशेष्यविशेषणतत्संबन्धानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारजननाक्षमत्वात् । अतिरेके तु सिद्धं न इष्टम् । अस्माभिरपि तादृशस्यैव गुणपरिणामस्य क्षणत्वाङ्गीकारात् । नित्याखण्डकाले च न प्रमाणमस्ति । इदानीमित्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयकत्वात् । दिक्त्वाकाश एव । पूर्वादिव्यवहारश्च तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाकाशेनैव । स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहारवत् । अत एव श्रुतिषु क्वचिद्दिशः श्रोत्रं क्वचिदाकाशाच्छ्रोत्रमिति श्रूयते तदविरुद्धमिति दिक् । क्रमोपि वैकल्पिक एवेति मिश्राः ।

क्षणतत्क्रमयोर्वस्तुसमाहाराभावः कुत इति चेत्, शृणु । द्वयोः क्षणयोः सहभावाभावाद्द्वयोः सहभुवोः क्रमस्यासंभवाच्च । तथा हि । पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानन्तर्यमव्यवधानं क्षणान्तरस्य स क्रमः । तस्माद्वर्तमान एक एव क्षणस्तिष्ठति न पूर्वोत्तरे क्षणास्तत्सहभावेन तिष्ठन्तीत्यतो नास्ति मेलनमिति तत्समाहाराभावः । अतो मुहूर्तादिर्विकल्प एव । ये पुनर्भूतभाविवर्तमानाः क्षणास्ते सर्वेपि सर्ववस्तुपरिणामा एकदैव वार्धकाद्यदर्शनात्क्षणत्वेन परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे क्षणप्रतियोगी (यो. सू. ४।३३) इत्यादिसूत्रे व्याख्येयाः । अत एकैकेन क्षणेन सर्वो लोकः परिणाममनुभवति यतोतस्तत्क्षणोपारूढाः सर्वे पदार्था इति तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्कारादखिलपरिणामतत्क्रमसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूनामन्योन्यव्यावृत्ततया स्वरूपधारणं भवतीति विवेकजं ज्ञानं भवति ॥ ५१ ॥

तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पत्तय एकमुदाहरणमाह—

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५२ ॥

जातिलक्षणदेशैर्भेदावधारणासंभवे विवेकजज्ञानादेव साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः।

---

1. A. reads क्षणस्वरूप for क्षणरूप.
17. A. B. om. सः.
18. B. reads मिलनम् for मेलनम्.
24–6. A. om. सर्ववस्तु० ज्ञानस्य.

तत्र तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताहेतुर्यथा गोवडवयोः । तुल्ययोर्देशजातितुल्यत्वे लक्षणमन्यताहेतुर्यथा कालाक्षीयं गौरियं स्वस्तिमती गौरिति । लक्षणमाभिव्यक्तो धर्मभेदः । एवं द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्ये देशभेदोन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति । यत्र जात्यादिभिरन्यतानुमानं न संभवति तादृशं विवेकजज्ञानस्योदाहरणम् । यथा यदा पूर्वदेशस्थमामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेकं करिष्यतो योगिन उत्तरदेशे स्थाप्यते तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमिदं चोत्तरदेशोपलक्षितमिति विवेकानुपपत्तिः । तयोर्जात्यादित्रिकसाम्यात् । योगिनोऽसंदिग्धेन तत्त्वज्ञानेन भावितव्यम् । अत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकज्ञानात्प्रतिपत्तिरिति ।

कथमेतदितिचेत्, शृणु । आमलकस्य क्षणेन सह वर्तते यः पूर्वो देशः स आमलकान्तरस्य क्षणेन सह वर्तमानादुत्तरदेशाद्भिन्नः । अतः स्वदेशक्षणप्राप्त्या ते आमलके भिन्ने।तत्क्षणविशिष्टस्यैकदेशसंबन्धासंभवात्।अतो भिन्नयोः पूर्वोत्तरदेशसंबन्धक्षणयोः साक्षात्कारस्तयोरामलकयोरन्यत्वहेतुर्यथोक्तविवेकग्रहे कारणम्। य आमलकपूर्वपूर्वापरदेशाभ्यां पौर्वापर्यपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरकृतपौर्वापर्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमी ते भिन्ने प्रत्येति । एवं द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनिष्ठताज्ञानं क्षणक्रमसाक्षात्कारेणैवेति बोध्यम् । एतेन स्थूलदृष्टान्तेन तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्याविवेकप्रत्यय ईश्वरस्य योगिनश्च प्रकृत्यादिप्रेरणमभीप्सोः क्षणतत्क्रमानुभवाद्बोध्यः । तथा हि । पूर्वयोः परमाणुदेशतत्साहित्यसंपादकक्षणयोः साक्षात्करणादयं पूर्वदेशस्थोऽयमुत्तर इति विवेकः । यत उत्तरस्य पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिर्भिन्ना । तयोः साहित्यसंपादकक्षणभेदात् ।

येपि वैशेषिका मुक्तात्मनां प्रलये परमाणूनां चानन्यजातिलक्षणदेशानामन्योन्यं विभाजकान्तरासंभवेन तत्कालिकत्वेनान्त्यो विशेषनामा कश्चन भेदको योगिग्राह्यः पदार्थः स एवेदानीं परमाणूनामप्यन्यताप्रत्ययं करोतीति वदन्ति, तन्मतेपि संस्थानरूपमूर्तिव्यवधानजातिलक्षणदेशयोगिबुद्धिगम्यक्षणभेदोन्यत्वहेतुरस्त्येवेति समानम् । तत्र संस्थानाद्भेदः प्रसिद्ध एव । संस्थानमवयवसंनिवेशः । व्यवधिर्यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोः । अत एवोक्तं वार्षगण्येन मूर्तिव्यवधिजात्यादिभ्यो भेदेनातिरेकेण विशेषस्याभावान्मूलेषु नित्यद्रव्येषु पृथक्त्वं विशेषपदार्थो नास्तीति । अस्य मते बद्धावस्थायां ये मूर्त्यादयः

---

5. B. C. om. विवेकज॰ यदा पूर्व.
7. A. C. read वा for चोत्तरदेशोपलक्षितम्.
17. A. C. read अन्योन्यम् for अन्योन्य.
24. B. om. अपि.
29. A. reads पृथक्त्वे for पृथक्त्वम्.

स्थितास्त एव मुक्त्यवस्थायामपि योगिभिर्गृह्यमाणा मुक्तानामन्योन्यं भेदव्यवहारजनकाः । एवं परमाण्वादीनामपि प्रलये भेदव्यवहारः स्वगतसूक्ष्मकार्यभेदादुक्तक्षणभेदाच्चेति मन्तव्यम् । मूलस्य प्रधानस्य तूक्तभेदहेत्वभावाद्भेदो नास्त्येव । तदुक्तं कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टम् (यो. सू. २।२२) इति ॥ ५२ ॥

इदानीं विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगमाह—

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

इतिर्हेतौ । यतो विवेकजज्ञानं सर्वविषयादिरूपमतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेणोक्तवैराग्यद्वारा संसारतारकमित्यर्थः । तारकम् । लौकिकसामग्रीं विनैव सत्त्वपुरुषान्यतासंयमेन क्षणतत्क्रमसंयमेन वोद्बोधितं यथार्थज्ञानसामर्थ्यं प्रतिभा तदुत्थम् । प्रतिभोत्थत्वं चानौपदेशिकत्वात् । तच्च सर्वविषयं न किंचिदविषयम् । सर्वथाविषयं सर्वैः प्रकारैरतीतानागतादिरूपैः स्वगतसर्वविशेषैः सर्वविषयकम् । ईदृशं च न शाब्दम् । तस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात्, परिच्छिन्नविषयकत्वाच्च । अक्रमम् । एकक्षणे बुद्धिवृत्त्युपारूढसर्वविषयम् । एवंप्रकारेण विवेकजज्ञानं पूर्णम् । अस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमती भूमिः । यस्यां स्थान्युपनिमन्त्रणम् । सा हि विवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशकत्वादंशः । तत आरभ्यास्य पूर्तिपर्यन्तं यत्किंचिन्मध्ये ते सर्वेऽस्यैवांशाः सवितर्कादिरूपाः परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च संप्रज्ञातयोगभूमिका योगवह्निकणत्वेनात्यल्पतया योगप्रदीपत्वेन नोक्ताः । अत एव विवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वमन्यत्रोक्तम् ॥ ५३ ॥

नन्वेवं सति किमेतादृशज्ञानानन्तरमेव मोक्ष उत तद्विनापीति संशय उत्तरमाह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वेत्यादिः । एवं चेतरसिद्ध्यनपेक्षा सुतरां कैवल्य इति बोध्यम् । बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह यदा शुद्धिसाम्यं तदैव मोक्षो न तूक्तसिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । यदा हि निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्यये विवेकख्यातिमात्रेऽधिकारः कर्तव्यताबुद्धिर्यस्य तादृशं दग्धान्यनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्यसंसारबीजानि यत्र तादृशं भवति तदा पुरुषस्य शुद्ध्या सारूप्यं प्राप्तमिव भवति । बुद्धेर्दुःखात्मकत्वेनात्यन्तशुद्धेः

---

6. A. reads सर्वविद्या for सर्वथा.
10. B. C. read सामर्थ्य for सामर्थ्यम्.
13. A. reads अशाब्दम् for शाब्दम्.
13. A. reads अविषयक for विषयक.

कदाप्यभावात्। किमंशेन तर्हि साम्यमिति चेच्छृणु। बुद्धिधर्मत्वात्पुरुष उपचरितस्य प्रत्ययाविशेषाख्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिः। बुद्धेरपि जीवन्मुक्तिदशायां विवेकित्वेन तादृशभोगाभावेन शुद्धिसाम्यात् । साक्षितामात्ररूपभोगव्यावृत्तय उपचरितेत्युक्तम्। प्रत्ययाविशेषरूपो हि भोगः। तस्याविवेकस्योपाधिधर्मत्वात्। एवं च यथा साक्षी निरभिमान एवं चित्तस्य निरभिमानत्वं मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादिकमिति फलितम्।

अस्यां च शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धानिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवतीश्वरानीश्वरसाधारण्येन । पूर्वोक्तिसंयमानां तत्तत्सिद्धिकामनयानुष्ठानात्प्राप्तज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वरः। तादृशैश्वर्ये कामनाभावात्तदलाभेपि तैः प्राप्तविवेकजज्ञानस्यानीश्वरस्य वेतरस्य वोत्पन्नात्मज्ञानस्य दग्धक्लेशबीजस्य मुक्त्यर्थं ज्ञानान्तरे न काचिदपेक्षास्ति। न चैवं किमर्थं सिद्धीनां कथनम्। समाधिजस्य क्रियाशक्तिरूपाणिमाद्यैश्वर्यस्य सार्वज्ञ्यस्य च वैराग्यरुपसत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षार्थत्वेन कथनात्।

परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्या कैवल्यम् । तथा ह्यज्ञाने निवृत्त उत्तरक्लेशनिवृत्तौ तदभावात्कर्मविपाकाभावः। कैवल्यं च चरिताधिकाराणां गुणानामस्यामवस्थायां पुरुषं प्रति दृश्यत्वेनानुपस्थानम्। तदा हि पुरुषः सुखदुःखमोहात्मकगुणाद्यदर्शनेन चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिर्दुःखादिप्रतिबिम्बरूपमलरहितः सन्केवल ईश्वरेऽविभागं प्राप्नोतीति शिवम्॥ ५४॥

इति सांख्यप्रवचने पातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे विभूतिपादस्तृतीयः॥

---

11 B. om न before काचित्.

15. A. reads अज्ञाननिवृत्तेः for अज्ञाने निवृत्ते.

15. A. om. च.

योगसूत्रवृत्तिः

चतुर्थः कैवल्यपादः ।

इदानीं समाधिसिद्धेरुत्कर्षं दर्शयितुं पञ्चप्रकारां सिद्धिमाह—

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

तत्रैहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरजन्ममात्रेण भवन्त्यणिमादिसिद्धिर्जन्मजा। असुरादिभवेनषु रसायनादिजा कायवज्रसारत्वादिसिद्धिरोषधिजा । मन्त्रजपादिभिर्याणिमाद्याकाशगमनादिसिद्धिः सा मन्त्रजा । तपसा संकल्पसिद्धिस्तपोजन्या सा । समाधिजा व्याख्याता ॥ १ ॥

अथ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारमाह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

अन्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनिस्तत्तत्कायेन्द्रियप्रकृतिभूतानामवयवानामापूरादनुप्रवेशाद्भवति । लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तेर्भूतप्रकृतीनामनुप्रवेशेन दृष्टत्वात् । अतो योगिनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मा निमित्तापेक्षाः कायेन्द्रियप्रकृतय आपूरणेन स्वस्वजातीयं विकारमुपकुर्वन्ति । तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि। इन्द्रियप्रकृतिश्चाहंकारः। दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनव्यापी परिणामः । एवमेव वामनादीनां त्रिभुवनव्यापित्वे । कृष्णेन चार्जुनादिभ्यो विश्वरूपप्रदर्शनं प्रकृत्यापूरेण तडित्वत्क्षणभङ्गुरेणेति बोध्यम् । एवं शरीरस्य तारुण्यवार्धकादिकमपि । एवमणिमादिकं प्रकृत्यपगमादिति बोध्यम् । अगस्त्यादीनां समुद्रपानं तोयादिप्रकृत्यपगमेनेति बोध्यम्। अत्र जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरगादिवैभवं कायव्यूहादिकं च ग्राह्यम् ।

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा ।
शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः ॥ (छा. ७।२६।२)

इति कायव्यूहे श्रुतिः ॥ २ ॥

---

7. A. C. om. सा.
10. A. C. read उपजनः for उपजनिः.
18. C. reads तडिद्वत् for तडित्वत्.

T

ननु योगजधर्मैर्बलात्प्रकृत्याकर्षे प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिरत आह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

धर्मादिरूपं निमित्तकारणं न प्रकृतीनां प्रेरकम्। परतन्त्रेण कार्येण स्वतन्त्रस्य कारणस्याप्रवर्तनात्। ननु प्रकृतेः स्वातन्त्र्ये धर्मादिकं व्यर्थमित्यत आह—वरणेत्यादि। यथा क्षेत्रिकोऽद्भिः पूर्णात्केदारात्समं निम्नं निम्नतरं वा केदारान्तरं ताभिरद्भिः पिप्लावयिषुर्नापः पाणिनाऽपकर्षति क्षिपति। आवरणं त्वासां भिनत्त्यालवालाख्यम्। तस्मिंश्च स्वयमेवापः केदारान्तरं गच्छन्ति। तथा धर्मेण प्रकृतीनामावरणेऽधर्मे भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वस्वसजातीयं विकारं विकारप्रकृतीनां परिणामान्तरार्थं व्याप्नुवन्ति।

एवं क्रियावदारम्भकसंयोगोपि प्रकृतेः स्वत एव भवति। तथा हि। यथा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदार औदकान्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं न समर्थः। किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोपकर्षति। अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य। शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात्। न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ संयोगविशेषे वा धर्मो हेतुः। एवं चाधर्मादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादिः परिणामकारणम्। यथा संस्कार एव स्मृतिहेतुः। सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगता एव संस्कारस्योद्बोधकमात्राः। उद्बोधश्च तमोदोषरूपावरणभङ्गः। तथा प्रकृतिरेव जगत्कारणम्। कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः। तत्र धर्माधर्मौ स्वविरुद्धाधर्मधर्मरूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ। ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः। कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्यूह्यम्। एतदेव निमित्तकारणत्वम्। अव्यभिचारात्तु संयोगस्यासमवायिकारणत्वमिष्यत एव। द्वारत्वात्तु न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति बोध्यम्। तत्र धर्मस्याधर्मापसारणद्वारा कायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वम्। यथा नन्दीश्वरे। स हि नन्दिनामा मनुष्यो धर्मातिशयवशान्नन्दीश्वरो जातः। एवं बलवानधर्मोपि धर्मापसारणेन तन्निमित्तं यथा नहुषाजगरस्येति दिक् ॥ ३ ॥

यदा योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किं ते निर्मातृमनोमात्रेणैव व्यवहारभाज उत तदतिरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजस्तत्राह—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

स्वसंकल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तानि निर्मितदेहसमसंख्यानि

---

13. A. om. तेषु.
23. A. om. तेन.

भवन्ति । चैत्रमैत्रादिशरीरेष्वेकैकासाधारणचित्तान्वितत्वदर्शनात् । तानि चाहंकाराख्यास्मितामात्रात् । चित्तशब्दोत्र मनोमात्रवाची । योगिनो मनस्तु संकल्पमात्रेण निमित्तकारणं तेषाम् । एवं बुद्ध्यहंकारा अपि स्वप्रकृतिप्रधानबुद्ध्यापूराद्भवन्तीति बोध्यम् । युक्तिसाम्यात् । ततस्तानि सर्वाणि शरीराणि साचित्तानि भवन्ति । ननु व्यापकस्य निर्मातृचित्तेनैव कायव्यूहेषु वृत्तिसंभवेनानेकतत्कल्पना व्यर्थेति चेन्न । समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्चैकदैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन तद्भेदसिद्धेः । यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहान्निर्मितेषु देहेषु योजयति तदाऽवश्यमन्तःकरणभेदापेक्षणाच्च ।

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।
एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ॥
योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।
संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥

इति स्मृतेः । कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारोपि । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । न चैवमात्मनानात्वकल्पना व्यर्था । चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति वाच्यम् । बन्धमोक्षव्यवस्थानुरोधेन तत्सिद्धेरिति दिक् ॥ ४ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तेषां बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्तिः स्यादिति योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति। एवं च तदभिप्रायेण तेषां प्रवृत्तिः ।ऐश्वर्यनिर्वाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया पूर्वसिद्धं चित्तं स्थापयित्वा तत्र प्रवृत्तिभेदं संपादयतीति भावः । एतेनैकाभिप्रायानुरोधः स्वपरप्रतिसंधानं चोपपादितम् । एतेन विष्णवादीनामंशावतारा अपि व्याख्याताः । तेष्वात्मन एकत्वेप्यंशांशिभावव्यवहार उपाधीनामंशांशिभावेनौपाधिक इति दिक् ॥ ५ ॥

अथोक्तपञ्चविधसिद्धियुक्तचित्तानां मध्ये मुक्तियोग्यं चित्तमाह—

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

तेषु यद्ध्यानजं ध्यानसंस्कृतं निर्माणयोग्यं चित्तं तदेवानाशयं क्लेशकर्म-

---

T 25, C. reads भावाः for भाव.

वासनारूपाशयरहितम् । योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदो न मन्त्रादिभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतरेषां तु कर्माशयोस्त्येव, त्रिविधकर्मवत्त्वादित्याह—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पन्नयोगस्य कर्म कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः । पुण्यपापाहेतुत्वात् । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानां त्रिविधं शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति। तत्र कृष्णं तमोवर्धकतया दुःखफलदं यथा दुरात्मनाम् । शुक्लं सत्त्ववर्धकत्वात्सुखफलदं यथा तपःस्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनामपि । तस्य हि केवले मनस्यायत्तत्वेनाबहिःसाधनाधीनतया परापीडयैवोत्पत्तेः । शुक्लकृष्णं रजोवर्धकत्वात्सुखदुःखफलदम् । यथा कामिनाम् । तस्य देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्यानि साधनानि तत्साध्यतया परपीडानुग्रहोभयद्वारकत्वात् । बहिःसाधनसंपादने ह्यन्ततोऽपरिहार्या पिपीलिकादीनां पीडा भवत्येवेति बहिःसाधनसाध्यं सर्वं वेदोक्तमपि कृष्णसंकीर्णमेव। अनुग्रहश्च तत्र देवादीनां प्रसिद्ध एव । अशुक्लाकृष्णं यथा संन्यासिनामभिमानफलत्यागिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानाम् । न तु संन्यासाश्रमिमात्राणाम् । अविद्यादिक्लेशसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात् । क्लेशक्षये च गृहिणामप्यशुक्लाकृष्णत्वात् । योगिभिः फलस्याहंकरोमीत्यभिमानस्य च त्यागात् । विहितं हि कामनायां सत्यामेव फलदम् । विहितं निषिद्धं चेत्युभयमप्युपादानाख्याभिमाने सत्येव फलदम्। अत्राशुक्लाकृष्णानां सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन सत्त्वशुद्धिफलकत्वमस्त्येव । न च ज्ञानेनैव तेषां सत्त्वशुद्ध्याख्यः पापक्षयो भविष्यति । कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात् । आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः (मु. ३।१।४) इति श्रुतेः ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । (भ. गी. ५।११)

इति स्मृतेश्च । अन्यथा वसिष्ठादीनां कर्मानुष्ठानानुपपत्तिः । न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्म । लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव तत्त्वस्यौचित्यादिति दिक् ॥ ७ ॥

नन्वयोगिनां कर्मसत्त्वेपि वासनानभिव्यक्त्या मोक्षोस्त्वित्यत आह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

ततस्त्रिविधात्कर्मणो वासनानामभिव्यक्तिर्भवत्येव । नन्वेवं मानुष्यप्रापककर्मणा पश्वादिभोगवासनाभिव्यक्तौ तृणभोजनेपि प्रवृत्तिः स्यादतस्तद्विपाकानु-

---

17. B. reads फलं ददाति for फलदम्.

27. B. reads न च योगिनाम् for नन्वयोगिनाम्.

गुणानामिति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानामेवाभिव्यक्तिरित्यर्थः । न हि दैवं कर्म फलोन्मुखं तिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं संभवति । किं तु दैवानुगुणवासनाभिव्यक्तिनिमित्तमेवेति । नारकतिर्यङ्मनुष्ये चायं समानश्चर्चो विचार इति दिक् ॥ ८ ॥

चतुर्जन्मादिव्यवहितवासनाभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथानुपपत्त्याह—

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत्तत्कार्यकारित्वं भवति । अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादेकाकारत्वादित्यर्थः । तथा हि । वृषदंशविपाकारम्भः स्वव्यञ्जकेनाञ्जनेन कालादिनाभिव्यक्तो वर्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण झटित्येवेति नियमः । स यदा जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितं स्वव्यञ्जकं प्राप्योदियात्तदा शीघ्रं पूर्वप्राप्तवृषदंशविपाकजनितसंस्काररूपवासना गृहीत्वैव व्यक्तो भवति । व्यवहितानामपि वासनानां सदृशं कर्म व्यञ्जकमभिव्यक्तौ निमित्तं प्रकृतेरेवोपादानत्वादित्यानन्तर्यमेव । अर्थात्सादृश्यं चैकजातीयफलकत्वेन ।

प्रमाणमाह—स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । न चाव्यवहिते मनुष्यजन्मन्येव वृषदंशवासनाः सन्तु । अनुभवैः स्वसमानाकारसंस्काराणामेव जननात् । न चैवं मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाकोस्तु । संस्काराणां कर्माशयानुरूपाणामेवापेक्षणात् । न च मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहकस्मृतिरस्तु । स्मृतिसंस्कारयोः समानरूपत्वात् । तस्माज्जात्यादिव्यवहितसंस्कारेभ्यः स्मृतिः । न । चैवमेकविपाककाले स्मृत्युत्पादनेन पूर्वसंस्कारनाशात्कथं पुनस्तज्जातीयं विपाकान्तरम् । इदानींतनस्मृतिभिः पुनः संस्कारोत्पत्तेः । एवमेते स्मृतिहेतुसंस्काराः कर्माशयोद्बोधाद्व्यज्यन्ते । अतो व्यवहितानां निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु सकलजन्मार्थं वासनास्वीकारेऽनवस्था स्यादत आह—

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामनादित्वं प्रवाहरूपेण मा न भूवं भूयासमित्याशिषो नित्यत्वात्प्रतिजन्मनियतत्वात् । यद्यप्याशीर्नित्यतया तद्धेतुवासनानामनादित्वं

10. A. reads पृषदंश for वृषदंश.
13. A. reads पृषदंश for वृषदंश.
14. A. reads सदृश for सदृशम्.
18,19. A. reads पृषदंश for वृषदंश.
28. A. om. प्रतिजन्मनियतत्वात्.

सिध्यति न तु भोगहेतुवासनानां तथापि तत्रानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वे तद्दृष्टान्तेनान्यासामप्यनादित्वमनुमेयम् । न चाग्न्यौष्ण्यादिवदियमाशीश्चित्तस्य स्वाभाविक्येवास्तु । जातमात्रस्यानुमानाद्यसमर्थस्यात्र जन्मन्यननुभूतमरणादिधर्मकस्य द्वेषतदनुषक्ततत्कारणमरणादिदुःखस्मरणाभ्यामेव जायमानस्य यथोक्तरूपस्य त्रासस्य पूर्वजन्मानुभूतमरणादिदुःखवासनां विनानुपपत्तेः । न च स्वाभाविकः सः । खड्गदर्शनादिनिमित्तसापेक्षत्वादन्यदाऽभावात् । न हि स्वाभाविकं निमित्तसापेक्षम् । स हि दृश्यमानखड्गादेर्दुःखहेतुभावानुमानात् । तच्च तज्जातीयादनुभूतदुःखस्मरणे सति तज्जातीयतयाऽस्यापि तत्त्वमनुमिनोति । तस्मात्प्राग्भवीयोनुभवः शिष्यते । बालकस्य दृश्यमानः कम्पो भयादीदृशकम्पत्वान्मत्कम्पवत् । भयं च द्वेषदुःखस्मृतिदुःखनिमित्तकं भयत्वान्मद्भयवत् । स्मृतिश्च पूर्वानुभवनिबन्धना सांप्रतिकानुभवाभावविशिष्टस्मृतित्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिः । तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं विपाकोन्मुखकर्मवशात्काश्चिदेव वासना गृहीत्वा पुरुषस्य भोगायोपावर्तते ।

ननु वासनानामनादित्वं चित्तस्य नित्यत्वे सर्वशरीरेष्वेकत्वे च स्यात् । तत्तु न । पुंप्रकृत्यतिरिक्तस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरीरभेदेन तत्तत्परिमाणचित्तस्यापि भेदाच्चेति चेत्,

अत्र सांख्याः । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तम् । किं तु घटप्रासादरूपस्वल्पमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत्स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोचविकासशालितया स्वल्पमहत्परिमाणं च । न तु विभु । तथा सत्यणुत्वासंभवेनान्तरा प्रलये लयस्यानुपपत्तेः । एवं चाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायाः प्रकृतेः सत्त्वरूपांशतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्यानित्यताहानिः । तथा संसारः संसरणमिहलोकपरलोकसंचारश्चोपपद्यते । सक्रियत्वात् । विभुत्वे चैतदुभयं न घटत इति वदन्ति ।

एतच्छास्त्राचार्यास्तु विभ्वेव चित्तम् । प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात् । पुरुषभेदेनानन्तं च ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥

इति स्मृतेः । यथा चाकाशस्य विभोरपि घटाद्युपाधिकं गमनं तथास्यापि वृत्त्युपाधिकं तत् । विभूनामेव जीवचित्तानां मलिनदर्पणवदविद्याकामकर्मा-

---

1. A. reads सिद्धम् for सिध्यति.
2. A. C. om. आदि after औष्ण्य.
5. C. readss आशीरूपस्य for रूपस्य.
20. A. om. लये.
20. B. C. read अवस्थायां प्रकृते for अवस्थायाः प्रकृतेः.
24. आचार्यः स्वयंभूरिति मिश्राः ।

वृतप्रकाशशक्तीनां बाह्यसत्त्वान्तरोपष्टम्भाज्ज्ञानादिहेतुरेकादशेन्द्रियपञ्चप्राणरूपः परिणामविशेषः प्रदीपशिखावद्द्रव्यरूपो जायते। सा वृत्तिस्ता वृत्तयश्च संकोचविकासशालिन्यः स्वल्पमहच्छरीरभेदेन संकोचविकासशीला भवन्ति । प्राकृतलयपर्यन्तं चावातिष्ठन्ति। तदुपाधिकं च गमनागमनम् । तद्वृत्तिजन्यवृत्तीनां घटपटाद्याकाराणां ज्ञानादिशब्दवाच्यता। एवं च चित्तं कार्याकार्यरूपेण द्विविधमाकाशवत्। योगिनां युगपत्सर्ववस्तुज्ञानदर्शनाच्चास्य विभुत्वम्। अन्यथा संनिकर्षाभावात्कथं गृह्येत। योगजधर्मस्यापि प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवात्। तस्माद्योगजधर्मस्तमआख्यप्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रे कारणम् । योगिनोपि प्रत्यक्षं संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव। अनन्तवासनाधारत्वाच्च विभुत्वम्। अत एव वासनानां देशव्यवधानमाचार्येणोक्तं ग्रन्थिवच्च वासनानां स्थितिर्भाष्य उक्ता। सर्वथाणुत्वे तु युगपत्पञ्चेन्द्रियवृत्त्यनुपपत्तिः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् (न्या. सू. १।१।१६) इत्यनेन च सदा सर्वज्ञत्वाभाव एव मनआख्यकरणे लिङ्गत्वेनोक्तो न त्वेकदेन्द्रियद्वयवृत्त्यभावो हेत्वसिद्धेरिति बोध्यम्।

ननु वृत्तीनां संकोचविकासयोः किं कारणमिति चेच्छृणु । धर्माधर्मरूपं निमित्तकारणं तयोः। अनादित्वाच्च नान्योन्याश्रयः। न चैवं शारीरादिधर्मैः स्तुतिदानादिभिरेव ज्ञानसंभवे योगो व्यर्थः। बाह्याध्यात्मिकभेदेन निमित्तद्वैविध्यात्। तत्र बाह्यं शरीरादिसाधनापेक्षं स्तुतिदानाभिवादनादि निन्दापरस्वादानादि च । आध्यात्मिकं चित्तमात्राधीनं श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञारूपं तद्विपरीतमश्रद्धादि च । तदुक्तम्–ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनामयत्नसाध्यत्वेन विहारास्ते बाह्यसाधनानपेक्षस्वभावत्वेन निष्पापं प्रकृष्टं धर्ममुत्पादयन्तीति। तयोराध्यात्मिकं बलवत्। ज्ञानवैराग्यरूपतया सर्वातिशायित्वात्। चित्तबलं विना दण्डकारण्यं कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कुर्यात्समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत्। दण्डकराजक्रोधेन दण्डकदेशं सप्तदिनवृष्ट्या जनशून्यं कृतवान्काश्चिद्योगी। एवं च योगजधर्मवद्बाह्यधर्मो न तथा चित्तविकासकारीति न तद्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

इदानीं मोक्षोपपत्तयेऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेदमाह—

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

तत्र हेतुरुच्यते। धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखाद्द्वेषस्ततः प्रयत्नस्तेन प्रयत्नेन मनसा वाचा कायेन वा चेष्टमानः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा । ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति षडरं धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपारषट्कसहितं प्रवृत्तमिदमविद्यादण्डप्रेरणेन भ्रामितं संसारचक्रं ज्ञानकर्मवासनहेतुः ।

यथा कुलालचक्रस्य दण्डेन प्रेरणे वेगाख्यः संस्कारो भवति ततस्तं विनापि किंचित्कालं स्वयमेव भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनाहेतुः । अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यानेत्री भ्रामिका । सैव सर्वक्लेशानां मूलकारणम् । अविद्याक्षये च कर्मणां सत्त्वेपि चक्रभ्रमणेऽपि न वासनोदय इत्येषोऽविद्यारूपो वासनाया हेतुः ।

फलं तु यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्माद्युत्पन्नं तदेव वासनानामपि फलम् । कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वात् । ननु फलेन सह कथं कारणस्य नियमरूपः संग्रहः । फलाभावेपि कारणस्य सत्त्वादिति चेन्न । अपूर्वस्यासतो जन्माभावात् । एवं च सत्कार्यवादस्वीकारेणानागतावस्थफलेनं तत्संभवः ।

आश्रयस्तु वासनानां साधिकारं पुरुषार्थवन्मनः । प्रलये वासनासत्त्वानुरोधेन तदाश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमित्युक्तम् । अधिकारसमाप्तौ तु मनसो लयेन क्व निराश्रया वासनास्तिष्ठेरन् । मनोत्र चित्तम् ।

आलम्बनं तु यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम् । मोक्षकाले तु कामिनीरूपादीनां रागवासनाऽव्यञ्जकत्वान्नालम्बनत्वम् । एवमेतैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीता व्याप्ताः सर्ववासनाः । अत एषामभावेऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रयाणां तन्नियतानां वासनानामभावोऽत्यन्तोच्छेद इति तासामनादित्वेपि मोक्षसंभव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सत्कार्यवादात्कथं वासनानामत्यन्तोच्छेदेति आह—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

स्यादयं दोषो यदि स्वरूपापायस्तासामुच्येत । किं त्वत्यन्तातीततामात्रमुच्यते । यतोतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोस्ति । ननु विरुद्धधर्माणां कथमेकदा सत्ता तत्राह–अध्वभेदादिति । भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थः । वर्तमानलक्षणानामेव विरोध एकदेति भावः । तयोः स्वरूपानपाये किं प्रमाणमिति चेच्छृणु । भविष्यदभिव्यक्तिकमनागतमनुभूताभिव्यक्तिकमतीतमनुभूयमानाभिव्यक्तिकं वर्तमानं त्रयमप्येतत्स्वरूपसत् । यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयः । यदि चैतत्स्वरूपतो न स्यान्नेदं विर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत् । शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शनात् । न च शुक्तिरजतादिवद्बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्मादिजन्योतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोस्त्विति चेन्न । योगिना पूर्वानुभूतातीतादेः कालान्तरेपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । वर्तमानवस्तूनामप्येवं बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । अस्मदादीनां तु सौक्ष्म्यादनुपलम्भ उपपन्नः । घटोतीत इति प्रतीतिवन्नास्तीति प्रत्ययोप्यतीततादिविषयकः ।

---

15. B. om. एवम्.

25. A. B. read स्वरूपं सत् for स्वरूपसत्.

किं च यदि भोगसाधनस्यापवर्गसाधनस्य वा कर्मणः फलमुत्पत्स्यमानं निरुपाख्यमसत्तदा तेन निमित्तेन तदुद्देशेन कुशलस्य योगिनोनुष्ठानं न स्यात् । अनागतं साक्षात्कृत्य योगी तद्वर्तमानत्वाय यतते । यथार्जुनः कालात्मके कृष्णशरीरे भाविनं भीष्मादिमृत्युं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्तः । न चैवं कारणव्यापारो विफलः । सत एव फलस्य वर्तमानीकरण व्यापारात् । दृष्टं च तिलेषु विद्यमानस्यैव तैलस्य तैलिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रम् । नापूर्वोपजने कारणव्यापारः । शिलायामङ्कुरोत्पादनेपि तदापत्तेः । न चैवं कारणस्यापि नित्यत्वादतीतकारणादपि कार्याभिव्यक्तिः स्यात् । वर्तमानस्यैव कारणस्य कार्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । न त्वपूर्वोत्पादने हेतुत्वम् । शशशृङ्गादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः । उत्पत्तेः प्राग्द्वयोरपि परमते तुल्यत्वात् ।

धर्मी चानेकधर्मस्वभावः । तस्य च ते धर्मा अध्वभेदेन प्रत्यवस्थिताः । न च विरोधः । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषेणैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इत्यभ्युपगमात् । न हि यथा वर्तमानमभिव्यक्तिमापन्नं द्रव्यतः स्वक्रियाकारित्वेनास्त्येवमतीतमनागतं च वर्तते । किं तर्हि स्वेनैव भाविव्यक्तिकेन रूपेणानागतमस्त्यतीतं चानुभूताभिव्यक्तिकेन स्वरूपेणास्ति । वर्तमाने एव त्वध्वनि स्वरूपव्यक्तिरित्यतीतानागतयोरध्वनोस्तस्या अभावः । न चैवमेकाध्वसमयेऽपराध्वाभावात्तत्रैव सत्कार्यहानिः । एकस्य चाध्वनोऽभिव्यक्तिसमये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वा भावस्त्रयाणामध्वनामित्यदोषात् । एतच्चोपपादितं प्राक् ॥ १२ ॥

अथ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यज्ज्ञानविषयमाह—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

तेमी अध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तस्वरूपा अतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाः सर्वमिदं महदादिघटपटान्तं धर्मजातं गुणानां संनिवेशविशेषमात्रम् । परमार्थतस्तु गुणात्मान एव ते धर्माः । गुणरूपेणैवैषां सत्त्वं न तु स्वरूपेणेत्यर्थः । तदुक्तं—

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥

इति । परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायेव । लौकिकमायावत्क्षणभङ्गुरम् । अतः सुतुच्छकमत्यन्ततुच्छमत्यसारम् । स्थिरांशाभावात् । अत्र सुशब्देन परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितम् । तेषामपि

15. A. om. अभि.
17. C. om. अभिव्यक्तिसमये.
27. A. reads मायैव for मायेव.
28. A. reads मायैव for मायेव.

परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छत्वात् । गुणकार्यं तु ततोपि तुच्छम् । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तूनां कारणे मुख्यः । " मायां तु प्रकृतिं विद्यात् " (श्वे. ४।१०) इति श्रुतेः । विश्वस्य बीजं परमासि माया (सप्तशती ११।५) इति स्मृतेश्च । मायात्वं च मृषाविकारेण व्यामोहकत्वम् । तच्च प्रकृतावेव मुख्यं तथापि कार्यकारणभेदात्कार्येपि मायाशब्द उक्तः ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । (गी. ७।१४)

इत्यादिवत् ॥ १३ ॥

ननु सर्वविकाराणामनेकगुणरूपत्वे कथमेकं शब्दतन्मात्रमेकं चक्षुरित्याद‑यो व्यवहारा इत्यत आह—

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

परमार्थतो नानात्वेपि व्यावहारिकेण परिणामरूपेण परिणामस्यैकत्वाद्व‑स्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । दृष्टो हि बहूनामप्येकः परिणामो यथा रूमानिक्षिप्तानां गवाश्वमहिषमातङ्गानामेको लवणत्वजातीयः परिमाणो वर्तितैलानलानां च प्रदीप इति । तथा हि । प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपैकरूपेण परिणतानां बाह्यकरणभावेन श्रोत्रेन्द्रियमेकः परिणामः । एवमन्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्येकः परिणामः । तथा ग्राह्यात्मकानां तामसान्तःकरणरूपेण परिणतानां शब्दतन्मात्रादिरूप एकः परिणामः । स शब्दः शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यम् । विषयो नाम जडो देवादिश्रोत्रेन्द्रियविषयश्चेति । एवं राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां गुणानामेकः परिणामो वागादीन्द्रियम् । तेषामेव शब्दतन्मात्रादीनां मूर्त्या काठिन्येन सजातीयानां द्रव्याणामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुः स्थूलपृथिव्याः सूक्ष्मावस्थोंशः पञ्चतन्मात्रावयवकः । गुणानामणुत्वेपि तेषु पृथिवीत्वाद्यभावेन न पृथिव्याद्यणुव्यवहारः । तेषां च परमाणूनामेकैकः परिणामः पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादिः । एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानसमानियतजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राण्युपादाय सामान्यतः सजातीयानामनेकेषां धर्मभूत एकविकारारम्भ उपपादनीयः । तत्र तत्तज्जातीयारम्भकाः परमाणवो भिन्ना एव । तदनुगम एव तत्र तत्र तत्तज्जातिव्यवहारभाक् । एवं क्रियाद्युपादानभूता अपि रजआद्यंशा भिन्ना एव । तदनुगमादेव तत्तत्क्रियात्वादिव्यवहारः । त एव च तत्तद्व्यक्तयः । अत एव त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति वदन्ति । त एव पृथिवीजलादिव्यक्तिरूपाः । एवं

---

13. A. reads रुमा for रूमा.

14. A. om. गुणानाम्.

15. A. om. रूपैक.

25. B. reads सामान्यम् for सामान्यतः.

पृथिव्यादिविकाराणां सामान्यभूताः परमाणव एव तेषां व्यक्तिभूताः। अनुगतत्वाच्च घटत्वादिजातिरूपा अपि ते।

अत्रेदमवधेयम्–शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामिति भाष्योक्तेस्तन्मात्रपञ्चके काठिन्यस्नेहादिव्यङ्ग्या पृथिवीत्वादिजातिरूपा व्यक्तयः सन्ति । तत्र पृथिवीजातीयैः शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिव्यणव आरभ्यन्ते। तेषां च महापृथिव्यादिः परिणामः। तस्यां पञ्चगुणोपलम्भात्। एवं जलजातीयैः शब्दादिरसपर्यन्तैश्चतुस्तन्मात्रैर्जलपरमाणवस्तेभ्यो महाजलादि। एवं तेजोजातीयैः शब्दादिरूपान्तात्रितन्मात्रैस्तेजोणवस्तैर्महातेजआदि। एवं वायुजातीयाभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यां वाय्वणवस्तेभ्यो महावाय्वादि। एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहंकारसहकृतादाकाशाणवस्तेभ्यो महाकाशादि। एवं च परमाणुगणोत्पत्त्यनन्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतोत्पत्तिरिति बोध्यम्। सर्वत्र तन्मात्रैस्तत्तद्भूतोत्पादनेहंकारस्य सहकारित्वं बोध्यं स्मृतिबलात्।

यत्तु विज्ञानवादिनः कार्यकारणरूपं सर्वं वस्त्वसत्‌चित्तकल्पितमात्रम्। स्वप्नवद्बाह्यवस्तुनो हि प्रातीतिक्येव सत्ता। परमार्थतो गुणा वा तत्परिणामो वातीतादिकं वा न किंचिदस्ति।

यथा रथादयः स्वप्ने भान्ति नैव तु सन्ति ते।
तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि च न सन्ति वै॥

इति स्मृतेः।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥

इति श्रुतेश्च। किं च स्वप्नादौ ज्ञानं विषयभूतार्थं विनोभयवादिसिद्धम्। अर्थश्चानुभवविषयत्वं विना शशशृङ्गादिः परैरपि न स्वीक्रियते। किं च ज्ञानाभावकाल उभयवादिसिद्धोऽर्थो नास्ति। अत उभयसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्नादिवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति बाह्यं वस्त्वपन्हुवते। किं च यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानस्यात्मा । वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः। निषेध्यभेदविरुद्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपति। तथा यद्येन नियतसहोपलम्भं तत्ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्राद्द्वितीयश्चन्द्रः। नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। निषेध्यभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमं व्यावर्तयंस्तद्व्याप्तं भेदं प्रतिक्षिपति। भेदप्रतीतिश्च कल्पितभेदविषया विकल्परूपैवेति।

---

10. B. reads गुण for गण.

तन्न । तेषां स्वमाहात्म्येन संनिकर्षादिनोपस्थितं (न तु दोषादिना स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात्) वस्तुस्वरूपं गृहीत्वाप्यप्रमाणविकल्पात्मकस्वप्नज्ञानदृष्टान्तबलेनापलपतां श्रद्धेयवचनत्वाभावात् । तेषां ज्ञानस्य भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वेनाश्रद्धेयत्वात् । सहोपलम्भनियमवेद्यत्वरूपौ हेतू अनैकान्तिकौ । तथा हि । वस्तुनि स्थूलत्वं बाह्यत्वं च । न ते ज्ञानगते । नानादेशव्यापित्वं च स्थौल्यं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वम् । न चैकस्यैमौ विरुद्धधर्मौ । न च विज्ञानभेदः । युगपद्विज्ञानद्वयाभावात् । न च विकल्पः । विशदप्रतिभासात् । अलीकत्वे विज्ञानस्यापि तत्त्वापत्तिः । वेद्यत्वेन विज्ञानाभेदात् । तस्मान्न वेद्यत्वमभेदव्याप्तम् । एवं सहोपलम्भनियमो भेदेऽपि घटपटयोर्दृष्टो वनमित्यादिप्रत्यये चेति दिक् ॥ १४ ॥

इतोपि तन्मतमसंगतमित्याह—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एकत्रैव विषये चित्तान्तरवियोगेन चित्तान्तरालम्बनत्वदर्शनात्तयोश्चित्तार्थयोः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोऽन्नयनवर्त्म । एकानेकत्वरूपमित्यर्थः । क्षणिकविज्ञानमेव परेषां चित्तमिति चित्ताद्भेदेनैव विज्ञानभेदोऽर्थेषु सिद्ध इति भावः । तथा हि । बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणत्वेन प्रत्यभिज्ञया सिद्धम् । तच्च नैकपुरुषीयचित्तात्मकं नाप्यनेकपुरुषीयचित्तात्मकमपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेण स्वातन्त्र्येणैव स्थितम् । कुतः । वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् । पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मरूपनिमित्तात्सुखवती स्रच्याकारवृत्तिर्भवति । अधर्मरूपनिमित्ताच्च तत्रैव दुःखवती सा । अविद्यानिमित्तेन तत्रैव मोहवती सा । सम्यग्दर्शनेन च तत्रैव माध्यस्थ्यवतीति । अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन कल्पितमभिन्नं स्यान्न कस्यापीति नैकचित्तात्मकत्वसंभवः । या त्वया दृश्यते सैव मयापीति प्रत्यभिज्ञानाच्च । किं चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यचित्तोपरागासंभवः । परस्वप्नस्य परेणाज्ञानात् । एतेनानेकचित्तपरिकल्पितत्वमपि निरस्तम् । बहुभिरेकस्वप्नादर्शनात् । तस्माद्ग्राह्यग्रहणरूपयोर्वस्तुज्ञानयोर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोर्विभक्त एव पन्था नानयोः संकरगन्धोपीति बोध्यम् ।

ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनामर्थस्य स्थिरत्वान्निरन्तरमेव कथं ज्ञानं न भवति । कथं वैक एवार्थः सुखादिभेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात् । न ह्येकस्मात्कारणात्कार्यभेदो घटत इति चेन्न । सांख्यमते सर्वस्य वस्तुनः सुखदुःखमोहात्मकत्रिगुणत्वेन चित्तस्य चलस्वभावत्वेन च धर्मादिनिमित्तसापेक्षत्वेन च वस्तुसंबन्धस्य कादाचित्कत्वेन चोक्तदोषद्वयाभावात् । धर्मादिनिमित्तानु-

---

T 12. B. reads अपि after साम्ये.

रूपसुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्राति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तुनो हेतुतया कारणतावच्छेदकभेदाच्च । केचित्तु ज्ञानाद्भिन्नोपि ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवत्। अत्र सुखं दृष्टान्तस्तन्मतेनैव । अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिरत्वात् । रागद्वेषादिकं तूभयासिद्धो दृष्टान्तः । अन्यदा मत्वे मानाभावादिति । तन्न । एवमनुमानेन पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुस्वरूपस्यैवापलापेन तस्य पुरुषान्तरसाधारणत्वानापत्त्या यत्त्वया दृष्टं तदेव मयेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः ॥ १५ ॥

किं च—

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

वृत्त्याख्यज्ञानातिरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति तदेवात्र चित्तम् । तत्तन्त्रं तान्नियतम् । एवं च वस्त्वेकज्ञानानियतं नेति प्रतिज्ञा । तदित्यादिर्हेतुः । यद्येकज्ञाननियतं चेद्वस्तु स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसंचारिणि निरुद्धे वा तद्वस्त्वस्वरूपमेव तत्स्यात् । तेनापरामृष्टत्वादन्यस्याविषयत्वाच्च । एवं च केनाप्यगृहीतस्वभावत्वरूपाप्रमाणकं किं तत्स्यात् । चित्तापाये कुत्र विलीयेत । न कुत्रचित् । यदि चित्तकारणे विलीयेतेत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थानां लाघवाच्चित्ताभेदापत्तौ विज्ञानवादिमत एव प्रवेशः । यदि मृदादिषूच्येत तर्हि विनाशकारणत्वेन दृष्टस्य मुद्गरपातादेरभावेन तद्वस्तुनाशानुपपत्तिः । एवमपि नाशाङ्गीकारे पुनश्चित्तेन समकालमाविर्भवत्कुत उत्पद्येत । कारणत्वेन क्लृप्तस्याभावात् । न च तज्ज्ञानकारणमेव तत्कारणम् । आशामोदकैरपि तृप्तिप्रसङ्गात् । किं चास्यार्थस्य शरीररूपस्याप्रतीयमानाः पृष्ठाद्यंशास्तेप्यप्रामाणिकत्वादसन्तः स्युः । एवं च पृष्ठाद्यभावादुदरं प्रतीयमानमपि न सत्यतया गृह्येत । उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाद्यभावेनोदराभावसिद्धेः । तस्मात्स्वतन्त्रोर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते । तयोः संवन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोगो वियोगाच्चानुपलब्धिर्मोक्ष इति दिक् ॥ १६ ॥

इदानीं चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह—

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु । अर्थज्ञानेर्थाकारतारूपोपरागसापेक्षत्वात् । एवं च ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्चित्तं परिणामि । न चार्थाकारतातिरिक्तं

---

3. A. reads स्थितत्वात् for स्थिरत्वात्.
8. C. reads तत्प्रमाणकम् for तदप्रमाणकम्.
11. A. om. एक.
13. A. reads अन्य for अन्यस्य.
16. B. om. तर्हि.
18. A. reads ज्ञान for तज्ज्ञान.

बुद्धेर्ज्ञानं किं यत्र तस्यापेक्षोच्यत इति वाच्यम् । भूतप्रकाशवत्सुषुम्न्यादिव्यावृत्तस्य सत्त्वगतप्रकाशस्य सत्त्वेन तस्यैवाकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञानत्वात् । तथा हि । अयस्कान्तमणिवदक्रिया एव विषया अयोवत्क्रियाशीलं चित्तं स्वमहिम्नाऽऽकृष्य स्वास्मिन्संबध्य स्वाकारेण तत्परिणामेनोपरञ्जयन्ति । अतो येन विषयेणोपरक्तं यच्चित्तं स तस्य विषयो ज्ञातः । इतरे चाज्ञाताः । अतो ज्ञाताज्ञातवस्तुकत्वानुपपत्त्या चित्तस्योपरागाख्यपरिणामवत्त्वं सिद्धं पुरुषाद्वैधर्म्यम् । एतेनार्थस्य स्वतन्त्रत्वे जडत्वान्न कदाचित्प्रकाशः स्यात् । न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्राकट्यादिः प्रकाशः । तत्त्वे नीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारणत्वापत्तावेकस्य शास्त्रार्थज्ञत्वे सर्वेषां विद्वत्त्वापत्तेः । अतीतानागतयोर्वर्तमानधर्मवत्त्वासंभवाच्चेति निरस्तम् । अर्थोपरक्तचित्तप्रतिबिम्बेन चितेरर्थानुभवात् । यद्यपि जडत्वाच्चित्तस्य न ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् । तच्च पौरुषेयमेव । सत्त्वस्य प्रकाशरूपता तु पुरुषप्रतिबिम्बग्रहणक्षमनैर्मल्यमेव तथापि तप्तायःपिण्डवद्व्यवहारतो बुद्धिसत्त्वप्रकाशोपि ज्ञानशब्देनोक्तः ॥ १७ ॥

घटादयस्तु पुरुषस्य न साक्षाद्विषयाः । किं तु चित्तमेव तद्विषयः । अतो न पुरुषस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वमित्याह—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात् ॥ १८ ॥

तत्प्रभोश्चित्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयभूताश्चित्तवृत्तयः सदा ज्ञाताः । पुरुषस्यापरिणामात् । परिणामित्वे हि पुरुषस्य कदाचिदान्ध्यापत्त्या चित्तवृत्त्यज्ञानेहं सुखी न वा दुःखी न वेच्छामि न वेत्यादिः संशयः स्यात् । अतो वृत्तेरज्ञातसत्ताभावात्पुरुषोऽपरिणामी । किं च परिणामित्वे पुरुषीयज्ञानादिलक्षणधर्मस्य मोक्षे नाशापत्तौ व्ययदोषेण दारिद्र्यवन्मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्तिः । तथा हि । यदि चित्तवत्तत्प्रभुः परिणमेत तदा तस्य पुरुषस्य विषयभूताश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः । सदा ज्ञातत्वं तु मनोवृत्तीनां स्वप्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयतीति ।

ननु सर्वसंबद्धत्वाविशेषेपि चित्तमेव पुरुषस्य विषय इत्यत्र किं मानमिति चेच्छृणु । अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रम् । अतीन्द्रियेषु संयोगसत्त्वेपि चित्तविषयत्वाभावात् । पुरुषे चार्थाकारताप्रतिबिम्बरूपेणैव

---

5. B. om. इतरे चाज्ञाताः.
8. A. om. जड.
10. C. reads तच्चितेः for न चितेः.
22. B. om. तत्.

स्वतोऽपरिणामित्वात् । अतः पुरुषे प्रतिविम्बनसामर्थ्यं वृत्तिमच्चित्तस्यैव । फलबलात् । यथा जलादौ प्रतिविम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्थूलद्रव्यस्यैव । शब्दादीनां तु चित्तारूढानामेव पुरुषेण भासनम् । अर्थे विषयत्वं तु पुरुषवृत्तिप्रतिविम्बानिष्ठतत्तदाकारतानिरूपकत्वमेव । तदेव च तत्तद्वस्तुनिष्ठं विशेष्यतादिशब्दैर्व्यवह्रियत इति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—अज्ञानस्य चित्तधर्मतया तत्कार्यधर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छासुखादिकं सर्वं चित्तस्यैव । सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तौ लाघवात् ॥ १८ ॥

ननु चित्तमेव विषयवत्स्वस्यापि प्रकाशकमस्तु कृतं पुरुषेण । अग्निवत् । अग्निचित्तसाधारणं स्वप्रकाशत्वमखण्डोपाधिरिति बौद्धाशङ्कायामाह—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वप्रकाशानि तथा मनोपि ज्ञेयम् । यद्धि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासम् । आत्मनि वृत्तिविरोधात् । न हि तदेव क्रिया च कारकं च । न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते । पुरुषस्तु नानुभवकर्मेत्यतः स्वप्रकाश एव । अपराधीनप्रकाशतैवास्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मतेति मिश्राः ।

अन्ये तु चित्तं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाशं दृश्यत्वादिन्द्रियशब्दादिवदिति प्रयोगः । एवं च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तभानार्थं पुरुषसिद्धिः । वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चानवस्था । पुरुषे स्वज्ञेयतायां उक्तत्वेन तत्र व्यभिचारवारणाय काल इत्यन्तम् । कर्तृकर्मविरोधो विपक्षे बाधकस्तर्कः । कर्तृकर्मविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगाद्यनुपपत्तिस्तर्कः । न चैवं पुरुषस्य ज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधः । चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य पटादिवत्तत्र सत्त्वात् । तत्र बुद्धिवृत्त्यारूढरूपो दृश्यो दर्पणारूढमुखवत्केवलस्तु द्रष्टेति प्रकारभेदान्न तद्विरोधः । प्रकारभेदेपि वस्तुतः स्वप्रकाशत्वमस्त्येव । एतेनात्मा दृश्य एव न । पुरुषगोचरस्तु व्यवहारः स्वरूपसतैव पुरुषेण । प्रकाशगोचरव्यवहारे प्रकाशानपेक्षादर्शनादिति चिन्त्यम् । चित्तवृत्तावप्येवं परैरदृश्यतायाः सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिद्ध्यनुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्या वृत्त्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । तस्यापि सत्त्वरूपतया प्रकाशत्वात् । परोक्ताग्निदृष्टान्तोप्यसिद्धः । यद्यग्निः पूर्वतमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयतीति क्वचिद्दृष्टं स्यात्तदाग्नेः स्वप्रकाश्यत्वं पुरुषस्येव सिध्येत् । तदेव तु नास्ति ।

---

4. A. reads तत्तच्छब्दाकारता for तत्तदाकारता.
4. A. reads निष्ठ for निष्ठम्.
23–25. A. om. प्रकारभेदा० व्यवहारे.

यद्यपि पुरुषोपि प्रकाशरूप एव सर्वदा तमस्तु बुद्धिवृत्तेरेव प्रतिबन्धकं तथापि बुद्धिवृत्त्याख्यकरणाभावकाले स्वमविषयीकृत्य तदाख्यकरणकाले करोतीत्यग्नितो विशेषात् । अतः प्रकाशरूपतादिसाम्येपि पुरुषः स्वप्रकाश्यो-नाग्निः । किं च प्रकाश्यत्वव्यवहारः प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः । न च स्वरूप-मात्रे संयोगः । संयोगोऽत्र प्रतिबिम्बसाधारणः संबन्धः । अग्नेः स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण । अग्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं शास्त्रेपूच्यते चित्ताद्विवेकाय । चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक एवायसो दग्धृत्ववत् । अ-वेद्यत्वे सत्यपरोक्षयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं पुरुषे इति वेदान्तभाष्यकृतः । तेषां द्रष्ट-व्य इत्यादिश्रुतीनां का गतिः । वेदनस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुत्वस्य क्लृप्तस्य का गतिरिति वदन्ति । किं च स्वाभासं चित्तमि-त्यस्य कस्याप्यग्राह्यमित्येवार्थो यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यस्यापरप्रतिष्ठ-मिति । एवं च वृत्तिरूपस्वबुद्धिप्रचारस्य संवेदनात्क्रुद्धोहं भीतोहममुत्र मे रा-गोऽमुत्र मे क्रोध इति प्राणिनां व्यवहारो दृश्यते स स्वबुद्ध्यग्रहणे न स्यात् । अतो बुद्धेर्ग्राह्यत्वमावश्यकम् । ननूक्तप्रत्ययेहमिति पुरुषस्यापि भानात्तस्यापि स्वाभा-सत्वं न स्यादिति चेन्न । अग्राह्यत्वरूपस्वाभासत्वस्य पुरुषेप्यनङ्गीकारादिति दिक् ॥ १९ ॥

चित्तस्य स्वाभासतामते तन्मतमालम्ब्यैव दूषणमाह—

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

एकस्मिन्नुत्पत्तिक्षण एव स्वपरावधारणं न युक्तम् । पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगो-चरत्वात्स्वस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थः । न च स्वोत्पत्त्यनन्तरं ग्रहणमस्तु । क्षणि-कवादिना या वस्तुन उत्पत्तिः सैव तस्य क्रिया कार्यं सैव च तस्याः कर्त्रादिकारक-मित्यभ्युपगमात् । तन्मते हि सर्वं वस्तूत्पत्तिमात्रफलकं निर्हेतुकं च स्वयमेव भवति ॥ २० ॥

ननु स्वाभासशब्देन स्वसंतानग्राह्यत्वमुच्यते । एवं च स्वरसेन विनाश-स्वाभाव्येन निरुद्धं नष्टमपि चित्तमुत्तरोत्पन्नेन चित्तान्तरेण ग्राह्यमित्याश-ङ्कायामाह—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

---

2. A. reads बुद्धिर्वृत्त्याख्य for बुद्धिवृत्त्याख्य.
2. B. reads कारणाभाव for करणाभाव.
2. B. reads तदाख्याकरण for तदाख्यकरण.
14. A. om. भानात्तस्यापि.
27. B. reads दृश्यो for दृश्ये.

वृत्तिरूपचित्तं वृत्तिरूपचित्तान्तरेण चेद्गृह्यते सा वृत्तिविषया वृत्तिः केन गृह्येत । अन्ययेति चेदतिप्रसङ्गेनवस्थारूपः । न च सर्वमेव चित्तं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावान्नानवस्था । एवमप्यनन्तवृत्तिगोचरानन्तवृत्तिकल्पनागौरवमेवातिप्रसङ्गः । अस्माभिर्लाघवेन सकलवृत्तिगोचरैकज्ञानकल्पनात् । एतेन वैशेषिकाणामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता । गौरवात् । स्मृतिसंकरश्चेति । बुद्धिबुद्धेरिति शेषः । तथा हि । यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावन्त्यः स्मृतयः स्युः । विषयानुभवज्ञानज्ञानधारा जातेति विषयस्मृतिकालेप्यनन्तानां तज्ज्ञानानां घटो मया ज्ञातो घटज्ञानं ज्ञातं तज्ज्ञानं च ज्ञातमित्येवमनन्ताकारैकदा स्मृतिः प्राप्नोति । सोयं स्मृतिसंकरः । तत्संकरे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यात् ।

किं चैवं बुद्धिप्रतिसंवेदिपुरुषापलापिनां नास्तिकानां बन्धमोक्षधर्माधर्मव्यवस्थादिकं सर्वं व्याकुलमेव । किं च तेषां मध्ये विज्ञानवादिनः क्षणिक विज्ञानरूपं चित्तमात्रं भोक्तृत्वेन परिकल्प्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति । अस्ति स सत्त्वविशेषो य एतान्सांसारिकान्पञ्चस्कन्धान् हित्वान्यान्प्रतिसंदधातीत्यादिना स्वग्रन्थेन । तत एव स्वाभ्युपगमाच्चित्तस्थैर्यापत्त्या त्रस्यन्तीति न्यायविरुद्धास्ते । पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराख्याश्चित्तस्यैव शाखाभेदा न तु चित्ताद्भिन्नाः । तत्र विज्ञानं विषयानुभवः । वेदना दुःखम् । संज्ञारूपे नामरूपे । शब्दार्थाविति यावत् । संस्कारो वासना । एष्वेवान्येषामपि सुखादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमेवेति तन्मतम् ।

तथान्ये शून्यवादिनः स्कन्धानां महानिर्वेदाख्यवैराग्यायापुनर्जन्मरूपानुत्पादाय प्रशान्तस्य जीवन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्याम इत्युक्त्वा शिष्यतामापन्ना नास्तिकगुरूपदेशात्सत्त्वस्याहंशब्दार्थस्य सत्तामपलपन्ति ते शून्यवादिनो भवन्तीति तेपि न्यायविरुद्धाः । स्वाभ्युपगमविरोधात् । भोक्तुः सत्त्वस्यापलापेनाहंशब्दार्थस्य मोक्षस्य ब्रह्मचर्यादीनां चासत्तास्वीकारादुद्देश्यविस्मृतेः । सांख्ययोगादयस्तु प्रकृष्टा वादाः प्रकृष्टानि शास्त्राणि स्वशब्देनाहं स्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन भोक्तृतया चित्तस्य स्वामिनं पुरुषमुपगच्छन्तीति न तेषां कश्चिद्दोषः ॥ २१ ॥

ननु चित्तस्य तदाकारपरिणामेन विषयग्रहणं दृष्टम् । पुरुषस्य तु परिणामाभावात्कथं चित्तज्ञातृत्वमत आह—

---

5. B. om. उत्तर after उत्तर.
5. A. om. पूर्व after पूर्व.
7. A. om. ज्ञान after ज्ञान.
14. B. om. सः.
17. B. reads संस्कार for शाखा.
25. C. reads वासत्ता for चासत्ता.

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अप्रतिसंचाराया अपि चितेः स्वीयबुद्धिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारापत्त्यैव भवतीत्यर्थः। ज्ञातुः संचारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः। किं त्वर्थाकारताहेतुसंनिकर्षद्वारा। अन्यथा स्वप्नादौ मनःसंचाराभावेनार्थभानायोगः। अतो विभुत्वेन सर्वत्र संनिकृष्टस्यात्मनः संचारो नापेक्ष्यते। आपत्तिग्रहणं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम्। यथा हि विषयासंनिकर्षकालेपि स्वप्नादौ तद्भानायागत्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेपि तद्भानं भवति, येन पुरुषेपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत। किं तु संनिकृष्टजपालौहित्यस्येव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बनमेव लाघवादिष्यते। उभयत्राकाराख्यपरिणामकल्पने गौरवात्। स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रातिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्च। एवं च वृत्तिप्रतिबिम्बनमेव वृत्त्याकारापत्तिः।

तथा हि। भोक्तृशक्तिश्चितिरपरिणामिनीत्यसंचारा। अतश्चित्तस्येव न पुरुषस्य ज्ञानसंभवः। सा च वृत्तिरूपे परिणामिन्यर्थे प्रतिबिम्बरूपेण संचारितेव सती तद्वृत्तिं चेतनवत्करोति। न चाविवेकादेवेदृशी बुद्धिवृत्तिः। अविवेकस्यैव तन्मूलकत्वाद्दोषान्तराभावात्। चेतनभानार्थं च वृत्तौ तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते। घटमहं जानामीति बुद्ध्यारूढतयैव शब्दादिवदात्मनो भानात्। केवलपुरुषग्राहिका त्वितराकाररहिता प्रतिबिम्बविशिष्टा तद्वृत्तिः। इदमेव प्रतिबिम्बं बुद्धेश्चिच्छायापत्तिरित्युच्यते बुद्धेरर्थाकारतावदात्माकारतेत्यप्युच्यते। तस्या वृत्तेः प्राप्तचैतन्यप्रतिबिम्बरूपाया अनुकारमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाधारतामात्रेण चितेस्तद्वृत्तिज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्युच्यते। मिश्रास्तु विषयाकारबुद्धौ चितेः प्रतिबिम्बेन तस्य प्रतिबिम्बस्य तदाकारत्वापत्तिर्यथा जलप्रतिबिम्बितचन्द्रस्याचलादेरपि चलत्वादि। एवं च विनापि चितिव्यापारमुपसंक्रान्तचित्प्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया‌ऽक्रियावतीमपि चितिं क्रियावतीमिवासंगतामपि संगतामिवाभासयति। स्वयं च भोग्यभावमासादयदभोक्त्रीमपि भोक्तृभावमापादयति। वृत्तौ चैतन्यप्रतिबिम्बमेव पुरुषस्य वृत्तिरित्याहुः। तदुक्तम्—

न पातालं न विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम्।

---

14. A. reads रूपेण for रूपे.

14. B. reads असंचारितेव for संचारितेव.

15. A. om. न चा.

26. A. reads आसादयति for आपादयति.

गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्ते ॥

इति । अस्यार्थः । यस्यां गुहायां गुह्यं शाश्वतं ब्रह्मांशांश्यभेदादात्मसामान्यं निहितं संगुप्तमित्युच्यते सा गुहा न पातालादि। किं तु ब्रह्मवृत्त्याविशिष्टां बुद्धिवृत्तिमेव कवयः पण्डिताः पश्यन्ति । अविशिष्टता च परस्परप्रतिबिम्बनेनोभयोरपि विषयाकारत्वाच्चेतनत्वाच्च । अतो विविच्य ग्रहणायोग्यतयावस्थितिरेवात्मनः संगोपनं बुद्धाविति तात्पर्यम् । आदित्यपुराणेपि—

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसंनिधिमत्तया ।
यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति ॥ २२ ॥

नन्वेवमपि शब्दादिसंवेदनं चितेः कथम् । तेषामपि चितौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्ये सर्वदा सर्वार्थभानप्रसङ्गः । किं च चितेः स्वसंवेदने चित्तवत्पुरुषेप्युक्तानवस्था समाना । किं च बुद्धिपुरुषयोर्वेद्यवेत्तृभावोप्यनुपपन्नः । अत आह—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

सर्वे ग्रहीतृग्रहणग्राह्याः पुरुषस्यार्था भोग्या यस्मिन्निति सर्वार्थम् । ईदृशं चित्तं यतो द्रष्टृदृश्योभयाकारम्। बाधकं विना संनिकृष्टवस्त्वाकारतास्वाभाव्यस्य चित्ते सर्वसिद्धत्वात् । एवं च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्थस्य शब्दादेः पुरुषस्य च संवेदनम् । यद्धि शब्दादिपुरुषोभयाकारा बुद्धिवृत्तिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते इदमेव शब्दादेः पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्ववत्। अतो न पुरुषदर्शनार्थं द्रष्ट्रन्तरापेक्षा । नापि कर्तृकर्मविरोधः। अन्तःकरणस्य द्वारत्वात्। तथा हि। मनो मन्तव्येनोपरक्तं तदाकारं स्वयं च स्वेन रूपेणोपरक्तं तत्पुरुषस्य विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेण स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन च संबद्धम्। संनिकर्षस्य ग्रहणहेतुत्वाद्बुद्धिवृत्तौ च पुरुषस्यासङ्गस्य प्रतिबिम्बातिरिक्तसंनिकर्षासंभवाद्धटमहं जानामीति ज्ञानानुभवात्। तदेतच्चित्तमेवोभयोपरक्तं शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरूपेण च निर्भासते साक्षिणि प्रतिबिम्बितं चेतनाचेतनरूपापन्नत्वात् । यथा स्फटिकमणिः पार्श्वद्वयस्थयोर्जपेन्द्रनीलयोः प्रतिबिम्बनात्स्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव, एवं चित्तं विषयात्मनोः प्रतिबिम्बनाद्ग्रहीतृग्रहणग्राह्यात्मकरूपत्रयवदिव भवति। अतः सर्वार्थं चित्तमेव । अन्येषां संनिकर्षसत्त्वेप्याकारग्रहणसामर्थ्याभावात् । अत्र स्फटिकदृष्टान्तोंशेन। स्वप्नाद्यनुरोधेन बुद्धेरर्थाकारपरिणामस्यैवाङ्गीकारात् । स्फटिके तु प्रतिबिम्बमात्रम् । तत्तद्वस्तुसंनिकर्षादिना तत्तद्रूपतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टान्तता ।

---

18. A. reads दृश्यत्वं च for दृश्यत्ववत्.
20. A. reads तमः for तत् before पुरुषस्य.

तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमिति प्रतिपन्ना वैशेषिकादयो बाह्याश्च । अपरे विज्ञानवादिनश्चित्तस्य चेत्सर्वरूपताङ्गीकृता तर्ह्यलं पुरुषेण बाह्यार्थेन वा । अनादिवासनावशात्स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामसंभवात् । दुग्धस्य दधिरूपतावदिति, तन्न । भ्रमादिस्थले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया अस्माभिरभ्युपगमेपि समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोर्थश्चित्ते प्रतिबिम्बितो योनुभूयते स तस्य चित्तस्यालम्बनीभूतत्वाच्चित्तादन्योवश्यं वाच्यः । तस्य चित्ताकारमात्रत्वे प्रज्ञयैव प्रज्ञाकारः कथं गृह्येत । कर्तृकर्मविरोधात् । पुरुषस्यानङ्गीकारात् । एवं ज्ञानातिरिक्तार्थसिद्धौ प्रज्ञारूपस्य प्रज्ञाग्राह्यत्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रतिबिम्बरूपेण जातोर्थो ज्ञानाकारो येन गृह्यते स पुरुष इत्यपि सिद्धम् । न च स्वमगृहीत्वैव स्वस्य रूपं प्रज्ञा गृह्णातु । आकाशाग्रहणेपि शब्दवदिति वाच्यम् । शब्दवत्केवलाकाराग्रहणात् । अयं घट इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवद्धर्मिपुरस्कारेणैवाकारानुभवात् । न तत्स्वाभासम् (यो. सू. ४।१९) इति सूत्रेण चित्तस्य चित्तग्राह्यत्वं निराकृतम् । अत्र तु चित्ताकारस्य चित्तग्राह्यत्वं निराक्रियते भाष्यकृतेति विशेषः । एवं च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यरूपं त्रितयं परस्परविजातीयतया ये विवेचयन्ति ते सम्यग्दर्शिनः । तैरेव लब्धः पुरुषः । अन्ये भ्रान्ताः ॥ २३ ॥

इतोपि चित्तातिरिक्तः पुरुष इत्याह—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

तच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिश्चित्रीकृतमपि परस्य सुखादिसाक्षात्काररूपभोगविवेकसाक्षात्काररूपापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्गृहवत् । संहत्यकारित्वमितरसाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वम् । तादृशानां च पदार्थानां लोके परमात्रार्थत्वं दृष्टं न स्वार्थत्वमपि । गृहादिकमपि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोतीति संहत्यकारि । पुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थे नान्यमपेक्षते । अन्या चार्थाक्रिया पुरुषस्य नास्तीति न संहत्यकारी । चित्तं करणादिसापेक्षत्वात्तथा । यतः सुखचित्तं न चित्तस्य सुखभोगार्थम् । तथा तत्त्वज्ञानचित्तरूपमपवर्गचित्तमपि न चित्तस्यापवर्गार्थम् । भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनियमेनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्यं तत्सार्थकमिति सर्वसंमतम् । अतश्चित्तस्यैतदुभयमपि परार्थम् । पुरुषस्य भोगापवर्गौ स्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति नानवस्था पुरुषार्थत्ववादिनाम् । यश्च भोगेनापवर्गेण वार्थवान्स पुरुष एव

---

3. A. reads अन्यदीय for अनादि.
17. B. reads चित्तम् for चित्रम्.
22. C. reads शयनादिक for शयनादिकार्यम्.
24. A. om. चित्तम्.

परो न तु यत्किंचित्स्वोत्तरोत्पन्नक्षणिकीचत्तादिकं वैनाशिकाभिमतम् । तस्य सर्वस्य संहत्यकारित्वेन परार्थत्वात् । कूटस्थनित्यः पुरुषस्तु न संहत्यकारीत्युक्तमिति दिक् ॥ २४ ॥

अथ विवेकज्ञानजमाद्यं मोक्षमाह—

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

तत्रात्मभावना सकारणोच्यते । यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्रापि पुरुषे आत्मभावजिज्ञासाद्वाराऽपवर्गजनककर्मजन्यं विशेषदर्शनबीजमस्तीत्यनुमीयते यतस्तस्यैहिकसाधननिरपेक्षा स्वाभाविकी कोऽहमासं किं नरादिरूप आसं कथं वा सुखी वा दुःखी वा किंस्विदिदं वर्तमानमपि मे रूपं देहो वा मनआदिर्वा कथंस्विदिदं केन पापेन पुण्येन वा तिष्ठति को भविष्यामि कथं भविष्यामीत्येवंरूपात्मभावभावना यथोक्तकर्मकरणिका प्रवर्तते । ऐहिकप्राग्भवीयतादृशसत्कर्मशून्यस्य दोषात्पूर्वपक्षे देहाद्यात्मतायां रुचिः श्रद्धा निश्चयो भवत्यरुचिश्च तत्त्वनिर्णये । मातृमानमेयात्मकाखिलप्रपञ्चस्य तप्तायःपिण्डवदेकीभावापन्नस्य यथोक्तप्रकारैरन्योन्यं विवेकसाक्षात्काररूपविशेषदर्शनवतस्तु सा पूर्वोक्तात्मभावभावना भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यनर्थहेतुर्निवर्तत इति तन्निवृत्तिरूप आद्यो मोक्षो भवति । विशेषदर्शने हि चित्तस्यैवैष स्वर्गनरकमोक्षादिरूपो विचित्रः परिणामो न पुरुषस्य । अविद्यायाश्चित्तधर्मत्वेनाविद्याजन्यानामेषां तत्रैवौचित्यात् । पुरुषस्त्वसत्यामपि विद्यायामविद्याशून्यत्वाच्छुद्धः पापपुण्यरहितोताश्चित्तधर्मैर्जन्ममरणसुखदुःखादिभिरपरामृष्टः कालत्रयेप्यसंबद्ध इति ज्ञानात्कुशलस्यास्यात्मभावभावना निवर्तते । तन्निवृत्तेः स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिः फलमिति दिक् ॥ २५ ॥

विशेषदर्शिनो लक्षणमुत्तरमोक्षकारणं संप्रज्ञातयोगं चाह—

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

कैवल्यप्राग्भारं कैवल्याभिमुखम् । तदा विशेषदर्शनावस्थायाम् । प्राग्यदस्य चित्तं विषयाभिमुखमज्ञानमार्गसंचार्यासीत्तत्तदा स्वर्गादिवैराग्यवशात्कैवल्याभिमुखं विवेकनिम्नं विवेकमार्गसंचारि भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

---

12. A. C. read रूपाः for रूप.
12. A. reads प्रवर्तन्ते for प्रवर्तते.
15. A. om. सा.
17. B. om. हि.
20. A. om. अस्य.
26. A. reads क्षीयमाण for तदा.

नोत्पन्नेन विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता, पूर्वसंस्कारवशादन्तरान्तरा मोहाख्यानां भवदुःखबीजवृत्तीनामनुवृत्तेरित्याह—

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहारोहणरूपविवेकप्रत्ययनिम्नत्ववतश्चित्तस्य ताच्छिद्रेषु व्युत्थानेषु देवमनुष्यादिरूपोस्मि ममेति वा जानामीति न जानामीति वाऽविद्यारूपाणि प्रत्ययान्तराणि क्षीयमाणबीजरूपेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्यो भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

कथं तर्हि संप्रज्ञातप्रवाहेणाप्यविद्यानिवृत्तिः स्यादत आह—

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषां संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं क्लेशानामिवोक्तं पूर्वाचार्यैः। यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ तथा तत्संस्काराणामपीति फलितोर्थः। तदुक्तं यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्संस्कारानुत्पत्तौ पूर्वसंस्काराः प्राचीनाः क्लेशसंस्कारा ज्ञानाग्निदग्धबीजभावा न प्रत्ययमुत्पादयन्ति। ज्ञानसंस्कारास्त्वविरुद्धत्वाच्चित्ताधिकारसमाप्तिपर्यन्तं भवन्त्येव। ततश्च तेनैव सह तेषां नाश इति न संचित्यन्त इति। यद्यप्येकदा मम जन्मादिदुःखं नास्तीति ज्ञानेन्तरान्तरा मोहेपि तद्धानार्थं प्रवृत्तिरयुक्ता मोहस्यापि चित्तधर्मतायाः पूर्वं निश्चितत्वात्तथापि चित्तस्य मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदुःखोत्पत्त्या पुरुषस्य दुःखभोगः स्यादित्याशयेन ज्ञानिभिरपि चित्तस्यात्यन्तं मोहनिवृत्त्यर्थं यत्नकरणात्। भोगश्च पुरुषस्यैवेत्युक्तम् ॥ २८ ॥

उक्तस्य संस्कारहानस्य प्रकारमाह—

प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदा चायं ब्राह्मणः प्रसंख्याने विवेकसाक्षात्कारेप्यकुसीदस्ततः सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तत्फलेपि च विरक्तस्तदा तस्य विघ्नाभावेन सर्वथा संस्कारबीजस्य क्रमेण दाहादविद्यारूपप्रत्ययानन्तरिता विवेकख्यातिर्भ-

---

1–2. A. om. मोहाख्यानां भव.

5. A. om. न जानामीति.

17. B. om. प्र before वृत्तिः.

25. B. reads विद्याभावेन for विघ्नाभावेन.

26. A. om. रूप.

26. C. reads अन्तर after प्रत्यय.

वति तदा धर्ममेघनाम्नी संप्रज्ञातसमाधेः परा काष्ठा भवतीत्यर्थः । क्लेशकर्मादीनां निःशेषेणोन्मूलकं धर्मं मेहति वर्षतीति धर्ममेघः ॥ २९ ॥

एतत्समाधेर्धर्ममेघद्वारा फलं द्वितीयं मोक्षमाह—

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

निवृत्तिर्दाहसमाप्तिः । तस्य धर्ममेघस्य लाभादविद्यादयः क्लेशा अभिनिवेशातिरिक्ताः स्वमूलसंस्कारैः सह सम्यग्निवर्तन्ते । पापपुण्यरूपकर्माशयाश्च प्रारब्धातिरिक्ताः क्लेशाख्यमूलेन सह हता भवन्ति न पुनरुत्पत्स्यन्ते । तयोर्निवृत्तौ च जीवन्नेव विद्वान्मुक्तो भवति ।

केचित्त्वभिनिवेशस्यापि निवृत्तिमिच्छन्ति । न च दुःखात्यन्तानिवृत्तिर्मोक्षः । जीवतश्चावश्यं दुःखम् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति (छा. ८।१२।१) इति श्रुतेः । एवं च जीवन्मुक्तिः कथमिति वाच्यम् । दुःखकारणविपर्ययस्यात्यन्तोच्छेदेन तत्र गौणमुक्तित्वात् । क्षीणक्लेशविपर्ययस्य कस्यचित्कचिदपि केनापि जातस्यादर्शनादिति दिक् ॥ ३० ॥

इदानीं जीवन्मुक्तस्य परममुक्तिप्रकारमाह—

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

तदा जीवन्मुक्तावस्थायां सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्मलैर्विमुक्तस्य ज्ञानसत्त्वस्यानन्त्यं भवति । ज्ञानस्य सत्त्वप्रकाशस्यानन्त्यं विभुत्वं भवति । भूतसत्त्वव्यावृत्तये ज्ञानसत्त्वमित्युक्तम् । पूर्वं हि तमसाभिभूतमावृतमनन्तं स्वभावतो व्यापकमपि ज्ञानसत्त्वं रजसोद्घाटितं क्वचिदेव ग्रहणसमर्थम् । तच्च यदा सर्वैरावरणमलैरपगतं भवति तदाऽनावृतस्य तस्या नन्त्याज्ज्ञेयं प्रकाश्यमल्पं तदपेक्षया भवति । यदि पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तमन्यदपि वस्तु तिष्ठेत्तदा तदपि प्रकाश्येत । ज्ञेयस्यैव त्वाकाशे खद्योतवदल्पतया न प्रकाश्यते न तु सत्त्वस्याल्पतयेति भावः ।

अत्र तमोभिभवानन्तरमेव वृत्त्युत्पत्त्युक्तेर्वृत्तेस्तमोनाशकत्वयादश्चिन्त्यः । एतादृशसार्वज्ञ्यं चातीवाश्चर्यमन्धमणिवेधादिवदित्युपहसद्भिर्बौद्धैर्यत्र सार्वज्ञ्ये इदमुक्तम्–अन्धो मणिमविध्यत्सच्छिद्रं कृतवान् । तं मणिमनङ्गुलिरावयद्ग्रथितवान् । ग्रथितं च तं ग्रीवाशून्यः कण्ठेऽधारयत् । तं चाजिह्वोस्तौदिति । अस्यायं भावः- अनाद्यविद्यामूढैश्चित्तैः सांख्याद्यभिमतसूक्ष्मार्थानामवधारणरूपं वेधनमेवादावशक्यम्–ततश्च तस्य सूक्ष्मार्थस्याविरलवृत्तिसंतानसूत्रेण ग्रथनं ततोऽप्यशक्यम् । ततोऽपि सर्वथाविवेकख्यातिरतीवाशक्या । ततोऽपि तादृशचित्तस्य परिपूर्णत्वेन स्तुतिरप्यशक्येति । आस्तिकैस्तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्येन सर्वमिदं श्रद्धेयमिति ॥ ३१ ॥

---

20. B. reads तन्न for तच्च.

यथोक्तसार्वज्ञ्यात्परवैराग्योदयेनासंप्रज्ञातपरंपराजन्यं प्रारब्धभोगसमाप्ति-जन्यं वा तृतीयं मुख्यं मोक्षमाह—

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

ततो धर्ममेघोदयात्क्लेशकर्मनिवृत्त्या ज्ञानस्यानन्त्ये सति परवैराग्येण पुरुषार्थ-समाप्त्या कृतार्थानां पुरुषाणां विषये गुणानां सत्त्वादीनां परिणामक्रमः समाप्यते। कृतार्थपुरुषाणां भोगौपयिकः परिणामः पुनर्न । यतः कृतभोगापवर्गाः सत्त्वादयो गुणा अत एव समाप्तक्रमास्तं पुरुषं प्रति क्षणमप्यवस्थातुं न समर्था भवन्ति । स्थितिहेतुपुरुषार्थाभावात् । अत्राचेतनानां चेतनार्थतया चैतन्याधीनसत्ता वेदान्तिभिरुच्यमाना सिद्धा । अत्र यज्ज्ञानस्यानन्त्यात्सार्वज्ञ्याख्यान्मोक्षकथनं तन्मुख्यकल्पाभिप्रायेण । वस्तुतः " सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये " (यो. सू. ३।५५) इति सूत्रे भाष्य ईश्वरस्यानीश्वरस्य वा प्राप्तविवेकज्ञानस्येत्यनेनासर्वज्ञस्याप्यभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्तः ॥ ३२ ॥

ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः । न चायमर्थः क्रमशब्दाल्लभ्यते । तस्य पौर्वापर्यमात्रवाचित्वात् । अतः क्रमशब्दार्थमाह—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति यावत् । एवंरूपोऽत्र क्रमो विवक्षितो न तु पौर्वापर्यमात्रम् । परिणामश्च पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तम् । ईदृशक्रमे प्रमाणं परिणामेत्यादि । क्षणानन्तर्यात्माऽव्यवधानरूपक्षणानन्तर्यधर्मकः क्रमो वस्त्रादिरूपस्य परिणामस्य पूर्वान्तापेक्षयाऽपरान्तेन चरमावस्थयानवच्छिन्नपरिणामधाराया अनुमानेन ग्राह्यः । न हि वस्त्रस्यान्तकाले दृश्यमाना पुराणताऽननुभूतो यथोक्तक्रमो यैरेवंभूता क्षणा यस्यास्तादृशी संभवति । अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलादिरूपैः परिणामक्षणेष्वविरलः क्रमोनुमीयते ।

नन्वपरान्तेनानित्येषु क्रमसिद्धावपि प्रधाने चरमावस्थाऽभावाद्गुणानां परिणामक्रमे मानाभावेन पूर्वसूत्रोक्ता तत्समाप्तिः कथं घटेतेति चेन्न । नित्येषु स्वतोऽपरान्ताभावेपि विकाराणामपरान्तैरेव प्रतिक्षणपरिणामानुमानाद्धर्मद्वारा धर्मिविक्रियाया एव प्रपञ्चस्य प्रागुक्तत्वात् । न चैवं नित्यताहानिः । कूटस्थनित्यताहानावपि परिणामिनित्यत्वाक्षतेः । कूटस्थनित्यता हि पुरुषस्यैव । परिणामित्वेन तस्या

---

17. A. om. अपि.

20. A. reads धर्मः for धर्मकः.

25. B. reads न च परान्तेन for नन्वपरान्तेन.

27. A. reads अपरान्ते च; B. reads एवैतैरेव for अपरान्तैरेव.

एव विरोधो न तु नित्यतासामान्यस्य। नित्यता च यस्मिन्परिणम्यमानेपि तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं नातीतं भवति तत्त्वम्। एवं चातीततताशून्यत्वं नित्यतासामान्यलक्षणम्। तच्चोभयत्रापि कूटस्थे पुरुषे परिणामिषु गुणेषु च। तत्र गुणधर्मेषु महदादिषु विनाशित्वात्परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यवसानः। नित्येषु धर्मिषु गुणेषु कार्यद्वारा विद्यमानोपि क्षणापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः स्वतोऽलब्धपर्यवसानः कूटस्थनित्येषु पुरुषेषु च। बद्धेषु चित्ताव्यतिरेकाभिमानात्तत्परिणामेन परिणामाध्यासः। स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु तत्तत्क्षणसंबन्धरूपा स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति तत्क्रमः पुरुषेष्वस्ति। इदानीं स्थित्वा पश्चात्स्थास्यति पूर्वं च स्थित इति व्यवहारात्। अतस्तत्रापि स्वतोऽलब्धपर्यवसानः क्रमो यतः शब्दपृष्ठतोस्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति। षड्भावविकारेष्वास्तिता तु वृद्धिहेत्ववयवोपचयरूपक्रियारूपेति सैव पुरुषे निषिध्यते। तत्तत्क्षणसंबन्धरूपा तु न निषिध्यत इति बोध्यम्।

नन्वस्य संसारस्य जन्मादिपरिणामजातस्य सृष्ट्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा। आद्येऽलब्धपर्यवसानत्वोक्तिविरोधोन्त्ये भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे. १।१०) इति श्रुतिविरोध इति चेन्न। कृतार्थपुरुषं प्रत्येव विश्वमायानिवृत्तेः श्रुत्युक्तत्वेनास्य प्रश्नस्योत्तरानर्हत्वात्। उत्तरार्हस्तु प्रश्नो यथा सर्वो जातो मरिष्यतीति प्रश्नः। अयमों भो इति इष्टापत्त्यैव परिहरणीय एकान्तवचनीयो न तु विभज्य वचनीयः। विभज्य वचनीयो यथा सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति प्रश्नः। जातविवेकज्ञानो न जनिष्यते, अन्यस्तु जनिष्यत इति विभज्योत्तरार्हः। तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वेति प्रश्नोपि पशूनुद्दिश्य श्रेयसी ऋषिदेवापेक्षया नेति विभज्य वचनीय एव। अयं त्वदीयः संसारोयमन्तवान्न वेति प्रश्नस्त्वत्यन्तमवचनीयो यतः कुशले गुणकृतसंसारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्यतो गुणसृष्टिप्रवाहोच्छेदानुच्छेदान्यतरावधारणे दोषः। आद्ये बाधोन्त्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति मोहापत्तिः। तस्मादयं प्रश्नो विकल्पेन व्याख्येयः। यदि सर्वथा गुणानां सृष्ट्याद्युच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम्।

अनादिर्भगवान्कालो नान्तोस्य द्विज विद्यते।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः॥

इत्यादिस्मृतेः। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे. १।१०) इति

---

5. B. om. गुणेषु.
5. A. reads क्षणः for क्षण.
6. B. C. read अध्यास for अध्यासः.
11. C. reads तत्क्षणात्तत् for तत्तत्क्षण.
18. B. reads भोः भोः for ओं भोः.

T

श्रुतिश्च मायाख्यप्रकृतेः प्रलये व्यापारोपरमाख्यां निवृत्तिमेव वदति । यदि तु पुरुषस्य संसारोच्छेदः पृच्छयते तदा कुशस्यास्ति नेतरस्येति विभज्य प्रतिवचनीयमेतत् ॥ ३३ ॥

गुणाधिकाराणां परिणामविशेषाणां क्रमसमाप्तौ कैवल्यमिति ततः कृतार्थानाम् (यो. सू. ४।३२) इत्यादिसूत्रेण तात्पर्यत उक्तम् । तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधारयति—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां महदादिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीराद्यात्मकानां पुरुषोपकरणानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणेत्यन्तलय एतद्बुद्धेः कैवल्यम् । तदेव च प्रधानस्य ज्ञानिनं प्रति कैवल्यम् । पुरुषेण पुनरसंयोगात् । या तु पुनर्बुद्धिसत्त्वासंबन्धात्केवलचितिशक्तिरूपा पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वोपाधिकरूपशून्यतारूपा जपायोगापाये स्फटिकस्य स्वरूपप्रतिष्ठावत्, तस्याश्च सर्वदा यत्तथावस्थानं पुनरव्यवस्तत्पुरुषस्य कैवल्यम् । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । परस्परवियोगे ह्युपाध्युपाधिमतोरुभयोः केवलता भवति । एते एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते । इतिः शास्त्रसमाप्ताविति शिवम् ॥ ३४ ॥

पातञ्जलाब्धौ रचितः सेतुर्विज्ञानभिक्षुणा ।
महापङ्कुर्मूढतमो येन तं तीर्णवानहम् ॥ १ ॥

पातञ्जलेषु सूत्रेषु वृत्तिर्या लिखिता मया ।
प्रीयतां तु तया साम्बः शिवो मे सपतञ्जलिः ॥ २ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतायां पातञ्जलसूत्रवृत्तौ भाष्यच्छायाव्याख्यायां चतुर्थः पादः ॥ श्रीरस्तु ॥

इति योगवृत्तिः समाप्ता ॥

---

5. A. om. स्य after कैवल्य.
8. B. reads स्वरूपमप्रतिष्ठा for स्वरूपप्रतिष्ठा.

अथ पातञ्जलयोगसूत्रपाठः

तत्र प्रथमः पादः ।

ॐ । अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥ स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥ वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥ तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥ (स[१] एष) पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥ तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥ तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-

---

१ एतत्पदद्वयं सूत्रान्तर्गतत्वेन वृत्तिपुस्तके दृश्यते ।

लब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥ दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥ विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥ यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का (समापत्तिः)[1] ॥ ४२ ॥ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥ एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥ सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥ ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥ तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥ अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्

T १ एतत्पदं सूत्रान्तर्गतत्वेन वृत्तिपुस्तके दृश्यते ।

॥ ४ ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥ सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥ दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥ ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥ ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥ हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥ विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥ तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ॥ २१ ॥ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥२२॥ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥ तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥ विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥ तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥ जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥३७॥ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथं-

तासंवोधः ॥ ३९ ॥ शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥ सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥ स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥ प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७॥ ततो द्वंद्वानभिघातः ॥४८॥ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥ वाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः॥५०॥ वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥ धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥ त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥ तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥ तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥ त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥ तदपि वहिरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥ एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥ शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः

॥ १५ ॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥ न[1] च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥ कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुष्प्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥ सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥ मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥ बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥ कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥ प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥ हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥ सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥ बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥ उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥ समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥ श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥ कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाऽऽकाशगमनम् ॥ ४२ ॥ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥ रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥ ततो मनोजवित्वं

[1] इदं सूत्रं वृत्तौ न दृश्यते ।

विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥ स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥ तासामनादित्वं चाऽऽशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥ हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥ परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥ एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेर-

तिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥ तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥ विशेषदर्शिन आत्मभावभावना(वि)निवृत्तिः ॥ २५ ॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

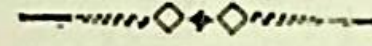
इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तोयं श्रीमत्पतञ्जलिप्रणीतो योगसूत्रपाठः ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्राणां

वर्णानुक्रमसूची ।

T

---

१ इदं सूत्रं वृत्तौ नास्ति.

१ एतत्सूत्रारम्भे स एष इति पदद्वयं सूत्रान्तर्गतत्वेन वृत्तिपुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

T [1] स एष इति पदद्वयं भाष्यपुस्तके सूत्राद्बहिर्दृश्यते.

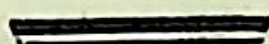
समाप्तेयं पातञ्जलयोगसूत्राणां वर्णानुक्रमसूची ।

॥ श्रीः ॥

योगसूत्रस्थानां पदानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्—

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

॥ श्रीः ॥

पातञ्जलसूत्रभाष्ये वाचस्पतिमिश्रविरचितायां तत्त्ववैशारद्यां नागोजीभट्टकृतसूत्रवृत्तौ च प्रसङ्गादुद्धृतानां श्रुतिस्मृतिसूत्रादीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्

१ संक्षिप्तचिह्नसूचितानि ग्रन्थनामानि प्रागुपोद्घातान्ते प्रदर्शितानि.

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
अपरामृष्टमेवाह	२३९	१९	...	...	वृ.	?
अपरिणामिनी	८९	८	भा.	...	...	प.
	२९४	७	...	...	वृ.	,,
अपाम सोमममृता	६२	१७	...	त.	...	तै. सं.
अभिन्नोपि हि	२०७	१४	...	त.	...	?
अभ्यासेन तु	२३१	२०	...	...	वृ.	गी.
अमरा निर्जरा	२५३	३१	...	...	वृ.	अम.
	३३५	२३	...	...	वृ.	,,
अयं तु खलु	८४	४	भा.	...	...	प.
अयं लोकस्त्रिषु	२८६	३	...	...	वृ.	,,
अर्धमात्रा परं	२४४	१०	...	...	वृ.	गा.
अविद्यया मृत्युं	३१९	२३	...	...	वृ.	ई.
अविद्याऽस्मिता—	१४	३	भा.	...	...	यो. सू.
अव्यक्तमेवाक्षरम्	२९१	७	...	...	वृ.	गो.
अव्ययानि दश	३१	२४	...	त.	...	वा. पु.
अव्युच्छिन्नास्ततः	३८७	२७	...	...	वृ.	?
अष्टौ प्रकृतयः	२९१	२१	...	...	वृ.	ग.
अष्टौ स्थानानि	१४०	७	...	त.	...	पा. शि.
	३३२	११	...	...	वृ.	,,
असंशयं महाबाहो	२३१	१९	...	...	वृ.	गी.
अस्यावयवभूतैः	३४२	२४	...	...	वृ.	श्वे.
अहं ब्रह्म परं	२४४	२२	...	...	वृ.	?
अहिंसन्सर्वभूतानि	३०८	१०	...	...	वृ.	?
आकारो गौरवं	१६६	६	...	त.	...	?
	३५१	१६	...	...	वृ.	?
आकाशधर्माः	१६६	१५	...	त.	...	?
	३५१	२९	...	...	वृ.	?
आगमेनानुमानेन	५२	६	भा.	...	...	?
	२५९	२१	...	...	वृ	?
आचिनोति च	९६	२१	...	त.	...	वा. पु.
	२९९	१४	...	...	वृ.	,,
आत्मरतिः क्रियावान्	३६६	२१	...	...	वृ.	मु.
आत्मानं चेद्विजानीयात्	२७७	३०	...	...	वृ.	बृ.
आत्मा वा इदम्	२३९	६	...	...	वृ.	ऐ.

श्रुत्याद्यः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
गोबलीवर्दन्यायः	२७९	२५	...	...	वृ.	?
गोमयपायसन्यायः	३८	१	भा.	...	...	?
	३८	१५	...	त.	...	?
	२४७	३०	...	...	वृ.	?
ग्राह्यग्राहकसंवित्ति-	२०७	१५	...	त.	...	?
चतुरशीतिसाहस्र-	३४२	८	...	...	वृ.	वि. पु.
चर्मणि द्वीपिनं	१८	२४	...	त.	...	?
चलं च गुणवृत्तम्	७७	९	भा.	...	...	?
	१२७	१२	भा.	...	...	?
	१३९	१०	...	त.	...	?
चलनेन तृणादीनां	५६६	२१	...	त.	...	?
चलमच्छायता	१६६	१३	...	त.	...	?
	३५१	२६	...	...	वृ.	?
चितेरप्रतिसंक्रमायाः	८	२४	...	त.	...	यो. सू.
चित्ताकाशं चिदाकाशं	३६८	२६	...	...	वृ.	?
चिदवसानो भोगः (१।१०४)	३४६	३	...	...	वृ.	सां. सू.
चिन्तयेत्तन्मयो	१२०	१५	...	त.	...	वि. पु.
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं	१२०	१२	...	त.	...	,,
चिन्तयेद्भगवद्रूपं	१२२	१८	...	त.	...	,,
चेतनात्मा स्ववेदने	३४६	१७	...	...	वृ.	?
चेष्टा शक्तिश्च	१३९	१	भा.	...	...	?
	३३१	१२	...	...	वृ.	?
छायया व्यासभाष्यस्य	२१९	४	...	...	वृ.	वृ.
जगद्व्यापारवर्जं	३५४	५	...	...	वृ.	ब्र. सू.
जपध्यानयुतो	३१४	१९	...	...	वृ.	?
जलभूम्योः	१३५	३	भा.	...	...	?
जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं	२३०	४	...	...	वृ.	?
जानूर्वोरन्तरे	३११	१२	...	...	वृ.	?
जिव्हामूलं च	१४०	८	...	त.	...	पा. शि.
	३३२	१२	...	...	वृ.	,,
ज्ञानं च कर्मसहितं	३०१	२४	...	...	वृ.	कू. पु.
ज्ञानं तु केवलं	३१९	२९	...	...	वृ.	?
ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो	२९२	२०	...	...	वृ.	?
ज्ञानं वैराग्यम्	३१	२२	...	त.	...	वा. पु.

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
ज्ञानशक्तिरहं	२३९	९	...	...	वृ.	?
ज्ञानसहभूः	१९९	२	भा.	...	...	?
ज्ञानस्यैव च	१४४	१९	...	त.	...	?
ज्ञानस्वरूप एवात्मा	२९२	२१	...	...	वृ.	?
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	२२२	१६	...	...	वृ.	गी.
	२७३	२३	...	...	वृ.	"
तं त्वौपनिषदं	२१९	१६	...	...	वृ.	बृ.
तं सूक्ष्मतमं	२५१	८	...	...	वृ.	?
तच्च मूर्तं हरेः	११९	२१	...	त.	...	वि. पु.
तच्छरीरसमुत्पन्नैः	२९२	५	...	...	वृ.	म. स्मृ.
तच्छ्रूयतामनाधारा	११९	२२	...	त.	...	वि. पु.
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः	१०६	१०	भा.	...	...	यो. सू.
	३०६	२०	...	...	वृ.	"
ततः शङ्खगदाचक्र–	१२२	१७	...	त.	...	वि. पु.
ततो न्यूनाश्च	२४१	३१	...	...	वृ.	?
तत्त्वमसि	२४०	२८	...	...	वृ.	छा.
तत्त्वैः संपादितं	२४४	२६	...	...	वृ.	मा.
तत्परेणेरितं	२३९	१०	...	...	वृ.	मै.
तत्र तान्निश्चलीभूतं	३१८	२९	...	...	वृ.	?
तत्र यः परमात्मा	२३८	२६	...	...	वृ.	?
तत्संयोगरूपदुःखहेतोः	२८३	१५	...	...	वृ.	प.
तत्संयोगहेतुविवर्जनात्	८१	१	भा.	...	...	"
तत्सर्वं त्वयि	५८	१२	...	त.	...	?
	२६५	२	...	...	वृ.	?
तथा जाग्रदवस्थायां	३७३	१७	...	...	वृ.	?
तथापि नश्यतः	३१४	१४	...	...	वृ.	व.
तथा सुबाहुः	२९५	२४	...	...	वृ.	? -
तदा द्रष्टुः	२२०	२७	...	...	वृ.	यो. सू.
	२९९	२३	...	...	वृ.	"
तदा सर्वावरणमलापेतस्य	२१	१९	...	त.	...	"
तदिच्छस्व कर्माणि	२७६	१३	...	...	वृ.	?
तदेकावयवं	१२२	२१	...	त.	...	वि. पु.
तदेव सक्तः	२७३	२७	...	...	वृ.	बृ.

T

T

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
नैवेह किंचनाग्रे	३२४	१२	...	...	वृ.	सु.
पञ्च सूना	७५	१४	...	त.	...	म. स्मृ.
परमाणुपरममहत्त्वान्तः	३५६	१४	...	...	वृ.	यो. सू.
परस्तु निर्गुणः	२३९	२	...	...	वृ.	नार.
परस्परेणाभिभवं	११६	१९	...	त.	...	वि. पु.
परस्यान्ते कृतात्मानः	१५५	२४	...	त.	...	कू. पु.
परार्थात्स्वार्थसंयमात्	३५६	१०	...	...	वृ.	यो. सू.
परिणामतापसंस्कारदुःखैः	६२	१०	भा.	...	...	,,
परिणामत्रयसंयमात्	१२१	२१	...	त.	...	,,
	१२३	२१	...	त.	...	,,
	३२१	२२	...	...	वृ.	,,
परिणामे विषमिव	७५	२०	...	त.	...	गी.
पातञ्जलाब्धौ	३८८	१८	...	...	वृ.	वृ.
पातञ्जलेषु सूत्रेषु	३८८	२०	...	....	वृ.	,,
पार्श्वपादौ च	३११	१०	...	...	वृ.	?
पुमानकर्ता	८०	२२	...	त.	...	?
पुरुषं निर्गुणं	२४	१९	...	त.	...	वा. पु.
पुरुषः सुखदुःखानां	२८६	१८	...	...	वृ.	गी.
पूर्णं शतसहस्रं	२४	१८	...	त.	...	वा. पु.
	२३६	११	...	...	वृ.	,,
पूर्वे पूर्वे प्रकुर्वीत	३१४	१२	...	...	वृ.	व.
पूर्वकाल—	७०	२४	...	त.	...	पा. सू.
प्रकृतिं पुरुषं	२३९	१२	...	...	वृ.	भार.
	२९०	१९	...	...	वृ.	,,
प्रकृतिं पुरुषे	२४४	२१	...	...	.	?
प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ	२८९	१३	...	...	वृ.	?
	२९०	२५	...	...	वृ.	?
प्रकृत्यैव च	२२४	३	...	...	वृ.	गी.
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां	११६	७	भा.	...	...	यो. सू.
	३१५	७	...	...	वृ.	,,
प्रज्ञाप्रसादमारुह्य	५१	१२	भा.	...	...	वैया.
	२५९	७	...	...	वृ.	,,
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां	२२७	८	...	...	वृ.	?

T

T

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
शब्दादिष्वनुपक्तानि	११७	१५	...	त.	...	वि. पु.
शय्यासनस्थोथ	१०६	८	भा.	...	...	?
	३०६	१२	...	...	वृ.	?
शान्तोदित—	२८१	२४	...	...	वृ.	यो. सू.
शार्ङ्गचक्रगदाखड्ग	१२०	१४	...	त.	...	वि. पु.
शिशुपालः सिद्धिमाप	२६४	६	...	...	वृ.	गा.
शैत्यं रक्षा	१६६	९	...	त.	...	?
	३५१	२१	...	...	वृ.	?
श्रेयांसि बहुविघ्नानि	१०७	२२	...	त.	...	?
श्रेयान्द्रव्यमयात्	३०५	२७	...	...	वृ.	गी.
श्रोत्रियंश्छन्दोधीते	१४६	२	भा.	...	...	पा. सू.
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य	३१०	६	...	...	वृ.	तै.
षिञ् बन्धने	१२	२५	...	त.	...	धा.
स एकधा भवति	३६३	२२	...	...	वृ.	छा.
स एको ब्रह्मणः	२३९	२९	...	...	वृ.	तै.
	२७९	४	...	...	वृ.	,,
	३१०	५	...	...	वृ.	,,
संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्था	१	१६	...	त.	...	वाच.
संयमाद्भूतसंयोगः	१८१	२१	...	त.	...	,,
संलक्ष्यते यथा	२२४	१७	...	...	वृ.	?
संसारबीजक्षयम्	१०६	९	भा.	...	...	?
	३०६	१३	...	...	वृ.	?
संहरेच्च पुनः	१८५	२८	...	त.	...	वा पु.
	३६५	१३	...	...	वृ.	,,
स खल्वयं ब्राह्मणः	१०३	११	भा.	...	...	?
सति मूले	४	१३	...	त.	...	यो. सू.
	२१	१५	...	त.	...	,,
सत्त्वपुरुषयोः	८	२५	...	त.	...	,,
सत्त्वेनान्यतमे	२२५	२६	...	...	वृ.	?
सदसद्बाधाबाधाभ्याम्	२८९	६	...	...	वृ.	सां. सू.
सदसद्भ्याम्	३२४	२६	...	...	वृ.	?
सदेव सोम्येदम्	३२९	१६	...	...	वृ.	छा.
दैशकसंस लिङ्गं	२९२	३	...	...	वृ.	सां. सू.

T

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
स्वग्रन्थमात्मसंबोधो	३१	२३	...	त.	...	वा. पु.
स्वप्नादिवदविद्यायाः	९	२०	...	त.	...	?
स्वयमाचरते	९६	२२	...	त.	...	वा. पु.
	२९९	१५	...	...	वृ.	"
स्वल्पः संकरः	२७६	२३	...	...	वृ.	प.
स्वस्वामिशक्त्योः	२८२	८	...	...	वृ.	यो. सू.
स्वाध्याययोगसंपत्त्या	३४	५	भा.	...	...	वैया. वि. पु.
	२४५	४	...	...	वृ.	"
स्वाध्यायाद्योगमासीत	३४	४	भा.	...	...	"
	२४५	३	...	...	वृ.	"
स्वाध्यायशौचसंतोष—	१०६	२३	...	त.	...	वि. पु.
हविषा कृष्णवर्त्मेव	७६	१८	...	त.	...	स्मार.
हिरण्यगर्भो योगस्य	२	९	...	त.	...	याज्ञ.
हेयं दुःखमनागतम्	३२९	१८	...	...	वृ.	यो. सू.

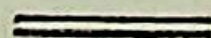
व्यासभाष्ये निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च वर्णानुक्रमेण नामानि—

नामानि पृष्ठम्

T

वाचस्पतिमिश्रविरचितायां तत्त्ववैशारद्यां टीकायां निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च वर्णानुक्रमेण नामानि–

T

नागोजीभट्टविरचितायां योगसूत्रवृत्तौ निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च वर्णानुक्रमेण नामानि—

पातञ्जलयोगसूत्रे व्यासभाष्ये वाचस्पतिमिश्रविरचितटीकायां नागोजीभट्टकृतसूत्रवृत्तौ च प्रतिपादितार्थानां विशेषशब्दानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्—

T

शब्दाः पृ. प.

शब्दाः पृ. प.

═══

T

पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यं सटीकं सवृत्तिकं समाप्तम् ॥

T

BOMBAY SANSKRIT AND PRÂKRIT SERIES

Edited under the Superintendence of Professor S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., and Professor A. B. Dhruva, M. A., LL. B.

[For Copies Apply to Government Book Depôt, Poona.]

		Rs.	As.
No. I	Pañchatantra, Book IV and V, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4
No. II	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (*out of Stock*)	...	
No. III	Pañchatantra Books II, and III, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4
No. IV	Pañchatantra, Book I, edited with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	6
No. V	Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part I (Cantos I–VI), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A.	1	8
No. VI	Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa, edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A., 2nd edition (*under revision*)	...	
No. VII	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIA, (Paribhâshâs 1–37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. VIII	Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part II (Cantos VII–XIII,) edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (*out of Stock*)	...	
No. IX	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIB, (Paribhâshâs 38–69), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn...	0	8
No. X	Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part I, edited with Notes, by Dr. G. Bühler (*under revision*)...	...	
No. XI	Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartṛihari, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (*copyright restored to the editor*)	...	

	Rs.	As.
No. XII Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIC, (Paribhâshâs 70–122), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. XIII Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part III (Cantos XIV–XIX) edited, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (*out of stock*)	...	
No. XIV Vikramâṅkadeva-charita of Bilhaṇa, by Dr. G. Bühler (*copyright restored to the editor*)	...	
No. XV Mâlatî-Mâdhava, with Commentary, Critical Notes, etc, by Dr. R. G. Bhandarkar, *Second edition*	4	4
No. XVI Vikramorvaśîya of Kâlidâsa, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A., *Third edition* ...	2	0
No. XVII Hemachandra's Deśî-nâmamâlâ, Part I, by Prof. Pischel and Dr. Bühler, (*out of stock*)	...	
No. XVIII* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I., Part I, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	1	8
No. XIX* Vyâkaraṇa--Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	1	8
No. XX* Vyâkaraṇa--Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part III, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	1	8
No. XXI† Vyâkaraṇa--Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXII† Vyâkaraṇa--Mahâbhâsaya of Patañjali, Vol. II, Part II, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXIII Vâsishṭha--Dharmaśâstra, edited with Notes, by Dr. A. A. Führer *Second, edition*	0	12
No. XXIV Kâdambarî by Bâṇa and his Son, Vol. I, Text; Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, *both together*	6	8
No. XXV Kîrti-kaumudî, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (*copy-right restored to the editor*)	...	

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	Rs.	As.
No. XXVI† Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II, Part III, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXVII Mudrârâkshasa of Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍirâja, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (*copy-right restored to the editor*)	...	
No. XXVIII* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part I, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXIX* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXX* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part III, by Dr. Kielhorn, *Second edition.*	3	8
No. XXXI Subhâshitâvli of Vallabhadeva, edited, by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad.	2	8
No. XXXII Tarka-kaumudî of Laugâkshi Bhâskara, edited by Mr. M. N. Dvivedi (*copy-right restored to the editor*)...	...	
No. XXXIII Hitopadeśa of Nârâyaṇa, edited by Dr. P. Peterson	0	14
No. XXXIV Gaüḍavaho of Vâkpati, edited by Mr. S. P. Pandit, M. A. (*under revision*)	...	
No XXXV Mahânârâyaṇa Upanishad, edited by Col. G. A. Jacob	0	7
No. XXXVI Selections of Hymns from the Ṛigveda (First Series) By Dr. Peterson, (*Fourth edition*)	2	0
No. XXXVII Śârṅgadharapadhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson	3	0
No. XXXVIII Naishkarmyasiddhi, by Col. G. A. Jacob	2	8
No. XXXIX Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob	4	0

† Nos, 21,22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	Rs.	As.
No. XL Eleven Ātharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs by Col. G. A. Jacob, *Second edition*	1	8
No. XLI Handbook to the study of Ṛigveda, Part I, comprising Sâyaṇa's Introduction to his Ṛigvedabhâshya, with English Translation, by Dr. P. Peterson	1	8
No. XLII Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson (*under revision*)		
No. XLIII Handbook to the Study of Ṛigveda, Part II, Comprising the Seventh Maṇḍala of Ṛigveda with the Bhâshya of Sâyaṇa	2	8
No. XLIV Âpastamba-Dharmasûtra, with the Various Readings of the Hiraṇyakeśî Dharmasûtra, Part I, by Dr. G. Bühler	1	6
No. XLV Râjataragṅiṇî ot Kalhaṇa, Part I, (Cantos I to VII) by Pandit Durgaprasada	1	8
No. XLVI Patañjali's Yogasûtra, with the Scholia of Vyâsa, the Commentary of Vâchaspati, and the Vṛitti of Nâgojî–bhaṭṭa by Mr. Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar (*Second edition*)	3	8
No. XLVII Parâśara's Dharma-saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2
No. XLVIII Parâśara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	0
No. XLIX Nyâyakośa, by Mahâmahopâdhyâya Bhimacharya Zalkikar, *Second edition* ...	6	0
No. L Âpastamba-Dharmasûtra, Part II, by Dr. Bühler	1	2
No. LI Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad	1	4
No. LII Mṛichchhakaṭika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3	8

	Rs.	As.
No. LIII Navasâhasânka-charita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10
No. LIV Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol. III, containing the Suppliments to the work by Dr. P. Peterson	1	2
No. LV Tarkasaṁgraha of Aṇṇambhaṭṭa, by Mr. Y. V. Athalye (*under revision*)	...	
No. LVI Bhaṭṭikâvya, edited with the Commentary of Mallinâtha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	9	0
No. LVII Bhaṭṭikâvya, edited with the Commentary of Mallinâtha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0
No. LVIII Selections of Hymns from the Ṛigveda (Second Series), by Dr. P. Peterson	4	0
No. LIX Parâśara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LX Kumârapâla-charita of Hemachandra, (in Prâkrit) by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI Rekhâgaṇita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII Rekhâgaṇita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No. LXIII Ekâvali of Vidyâdhara, with Mallinâtha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	14	0
No. LXIV Parâśara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary, of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV Pratâparudra-yaśobhûshaṇa of Vidyânâtha, with Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0
No. LXVI Harsha-charita of. Bâṇa, Part I, Text with Commentary, edited by Dr. A. A. Führer	2	0
No. LXVII Parâśara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. III, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0

T

	Rs.	As.
No. LXVIII Śrîbhâshya of Râmânuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXIX Dvyâśraya-kâvya of Hemachandra, Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kathawate ...	9	0
No. LXX Vaiyâkarhṇabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries and Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmidhara, with Introduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8
No. LXXII Śrîbhâshya, of Râmânuja, Vol II, Notes, by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	6	0

WORKS OUT OF SERIES

Aitareya Brâhmaṇa, Word-index to, compiled by Pandit Vishwanâth Balkrishṇa Joshi	4	0
Amarakośa with the Commentary of Maheśvara, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar	0	13
Atharvaveda Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇâchârya, edited, by Mr. S. P. Pandit, *Four volumes at Rs. 10 each*	40	0
Kâvyaprakâśa, edited by Vamanacharya Zalkikar with his own Commentary, *Third edition* ...	9	6
Vendidad, *Complete in two volumes*	5	0

T

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY

Rs. As.

Aitareya-Brâhmaṇa, Word-index to, by Vishwanâth Balkrishna Joshi (out of Series) 4 0

Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out ofSeries) 0 13

Âpastamba-Dharmasûtra, Part I, by G. Bühler, (No. 44) 1 6

Âpastamba-Dharmasûtra, Part II, by G. Bühler, (No. 50) 1 2

Atharvaveda Saṁhitâ with Sâyaṇabhâshya, four volumes, by S. P. Pandit, (out of Series) ... 40 0

Âtharvaṇa Upanishads, eleven, with Dîpikâs, by G. A. Jacob, (No. 40) 1 8

Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part I, by K. P. Trivedi, (No. 56) 9 0

Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part II, by K. P. Trivedi, (No. 57) 6 0

Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by G. A. Jacob, (No. 39) ... 4 0

Daśakumâracharita, Part I, by G. Bühler, (No. 10) ...

Daśakumâracharita, Part II, by P. Peterson (No. 42) ... ...

Deśî-nâmamâlâ, Part I, by Pischel and Bühler (No. 17) ... ...

Dvyâśraya-kâvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69) 9 0

Ekâvali, with Commentary, by K. P. Trivedi,(No.63) 14 0

Gaüḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)... ... ...

Handbook to the Study of Ṛigveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)... ... ... 1 8

Handbook to the Study of Ṛigveda, Part II, by P. Peterson (No. 43)... ... ... 2 8

Harsha-charita, with Commentary, by A. A. Führer, (No. 66) 2 0

Hitopadeśa, by P. Peterson, (No. 33)... ... ... 0 14

Hymns from Ṛigveda, Selection of, (First Series) by Dr. Peterson. (No. 36) 2 4

	Rs.	As.
Hymns from Ṛigveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson, (No. 58)	4	[illegible]
Kâdambari, Vol.I, Text and Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. Peterson, (No. 24)	6	8
Kâvyaprakâśa, with a Commentary, by Vamanacharya Zalkikar, (out of Series)	9	6
Kîrtikaumudî, by A. V. Kathawate, (No. 25) ...	...	
Kumârapâlacharita, by S. P. Pandit, (No. 60) ...	8	8
Mṛichchhakaṭika, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	3	8
Mâlavikâgnimitra, by S. P. Pandit, (No. 6) ...	...	
Mâlatî-Mâdhava, by R. G. Bhandarkar, (No. 15) ...	4	4
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. I, Parts I,II,and III together (Nos. 18, 19, 20) ...	4	8
Mâhâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. II, Parts I,II, and III together (Nos. 21, 22, 26) ...	9	0
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. III, Parts I,II,and III together (Nos.28, 29,30) ...	9	0
Mudrârâkshasa, by K. T. Telang, (No. 27)	...	
Mahânârâyaṇa Upanishad, by G. A. Jacob (No. 35)	0	7
Naishkarmyasiddhi by G. A. Jacob, (No. 38) ...	2	8
Navasâhasâṅkacharita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 53)	1	10
Nîti and Vairâgya Śatakas, by K. T. Telang, (No.11)	...	
Nyâyakośa, by Bhîmâchârya Zalkikar, (No. 49) ...	6	0
Pañchantra, Book I, by Kielhorn, (No. 4)	0	6
Pañchtantra, Books II and III, by G. Bühler, (No. 3)	0	4
Pañchtantra, Books IV and V by G. Bühler, (No. 1)	0	4
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 47)	2	2
Parâśara Dharma-Saṁhitâ Vol. I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 48)	2	0
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 59)	4	0
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. II, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 64)	5	0
Parâśara Dharma-Saṁhitâ, Vol. III. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 67)	4	0

	Rs.	As.
Paribhâshenduśekhara, Part I, by F. Kielhorn, (No. 2) ...	...	
Paribhâshenduśekhara, Part II A, by F. Kielhorn, (No. 7)	0	8
Paribhâshenduśekhara, Part II B, by F. Kielhorn, (No. 9)	0	8
Paribhâshenduśekhara, Part II C, by F. Kielhorn, (No. 12)	0	8
Pratâparudrayaśobhûshaṇa of Vidyânâtha, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 65)	11	0
Raghuvaṁśa, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5) ...	1	8
Raghuvaṁśa, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8) ...	...	
Raghuvaṁśa, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13) ...	...	
Râjataraṅgiṇî, Part I, by Pandit Durgaprasad, (No. 45)	1	8
Râjataraṅgiṇî, Part II, by Pandit Durgaprasad, (No. 51)	1	4
Râjataraṅgiṇî, Part III, by P. Peterson, (No. 54) ...	1	2
Rekhâgaṇita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61)	12	0
Rekhâgaṇita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62)	9	0
Śâriṅgadharapaddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)	3	0
Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmîdhara, by K. P. Trivedi, (No. 71)	7	8
Śrîbhâshya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 68)	11	0
Śrîbhâshya, Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 72)	6	0
Subhâshitâvalî of Vallabhadeva, by P. Peterson, (No. 31)	2	8
Tarkakaumudî of Lâugâkshi Bhâskara, by M. N. Dvivedi, (No. 32)	...	
Tarkasaṁgraha of Aṇṇambhaṭṭa, by Y. V. Athalye (No. 55)	...	
Vâsishṭha Dharmaśâstra, by A. A. Führer, (No. 23)	0	12
Vaiyâkaraṇabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70)... ...	10	0
Vendidad, in Two Volumes, (out of Series)	5	0
Vikramâṅkadeva-charita. by G. Bühler, (No. 14) ...	...	
Vikramorvaśîya by S. P. Pandit, (No. 16)	2	0
Yogasûtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 46) ...	3	8

T

WORKS IN THE PRESS

Yâska's Nirukta, with the Commentary of Durgâchârya, Vol. I. by Prof. H. M. Bhadkamkar, B. A.

Parâśarasmṛiti, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. III, part II by Mr. Vaman Shastri Islampurkar.

Daśakumâracharita of Daṇḍin, by G. Bühler and P. Peterson (2nd edition).

WORKS UNDER REVISION

No. VI Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa, by Mr. S. P. Pandit.

No. XXXIV Gaüḍavaho of Vâkpati, by S. P. Pandit.

No. LV Tarkasaṁgraha of Aṇṇambhaṭṭa, by Y. V. Athalye.

WORKS IN PREPARATION

Dvyâśraya-kâvya, Vol. II, by A. V. Kathawate.

Mṛichchhakaṭika, Vol. II, Introduction and Notes, by K. C. Mehendale.

Yâska's Nirukta Vol. II., by H. M. Bhadkamkar.

WORKS UNDERTAKEN

Aṇubhâshya of Vallabhâcharya, with Notes, by Shridhar Shastri Pathak.

Kâvyâdarśa of Daṇḍin, by Manmohan Chakravarti, M. A., B. L.

Ratnâvali of Śrîharsha, by N. S. Panse, B. A.

Samudra-Saṅgama-Grantha, with English Translation, by A. V. Kathawate, B. A.

Shaṭprâbhṛitaṭîkâ, by K. B. Pathak, B. A.

Syâdvâdamañjarî of Hemachandra, by A. B. Dhruva, M. A. LL. B.

Tarkabhâshâ of Keśavamiśra, with the Commentary of Chinnabhaṭṭa, by D. R. Bhandarkar, M. A. and Pandit Kedarnath.

Udbhaṭa's Kâvyâlaṅkâra-Sâra-Saṅgraha, with the Laghuvṛitti of Pratîhârendurâja, by N. D. Banhatti, B. A.

Uttara-Râmacharita of Bhavabhûti, by Dr. R. G. Bhandarkar, and S. R. Bhandarkar, M. A.

Veṇîsaṁhâra of Bhaṭṭa Nârâyaṇa, by N. S. Panse, B. A.

Vyavahâra-Mayûkha of Nîlkaṇṭha, by P. V. Kane, M. A. LL. M.

T

T

T

T

T

T

T

T

